ڕەیدار لاشۆن

گەلەئایدیۆلۆژیای سیاسیی هاوچەرخ

تەرجەمەی

ئاسۆس کەمال

Reidar Larsson.
Politiska ideologier i vår tid.
Femte upplagan.
Studentlitteratur, Lund.
© Reidar Larsson och Studentlitteratur 1994.
Översättning till kurdiska: Asos Shafeek
Kitabi-Arzan, 1999

ڕەیدار لاشۆن
گەلەئایدیۆلۆژیای سیاسیی هاوچەرخ
تەرجەمەی لە سویدییەوە: ئاسۆس کەمال
کتێبی هەرزان، ستۆکهۆڵم – ١٩٩٩

نێوەڕۆک
– لە کتێبە چاپکراوەکەدا –

١– بایەخ و ساختاری ئایدیۆلۆژیا ٧
سیاسەت. پەیدابوونی ئایدیۆلۆژیا. گەلەئایدیۆلۆژیای سەدەی بیستەم. مردنی ئایدیۆلۆژیا و کۆتابوونی مێژوو. ئایا ئایدیۆلۆژیای سیاسی پێویستن؟ بەراورد کردنی گەلەئایدیۆلۆژیا – چەند شاخاڵێک. شانرخاندن. مرۆڤنۆڕی – شێوازی حوکومڕانیی سیاسی. گۆڕینی وردەوردەی کۆمەڵگە – گۆڕینی سەرانسەری. گرنگترین یەکەی کۆمەڵگە. سازمانی ئابوورەکیی کۆمەڵگە. ئوتۆپیا – کۆمەڵگەی بێگەرد.

٢– لیبەرالیزم
شانرخاندن. مرۆڤنۆڕی. گرنگترین یەکەی کۆمەڵگە. مێتۆدی گۆڕینی کۆمەڵگە. شێوازی حوکومڕانیی سیاسی. سازمانی ئابوورەکی. ئوتۆپیا. ٢٩

٣– کۆنەوارەتی
شانرخاندن. مرۆڤنۆڕی. گرنگترین یەکەی کۆمەڵگە. مێتۆدی گۆڕینی کۆمەڵگە. شێوازی حوکومڕانیی سیاسی. سازمانی ئابوورەکی. ئوتۆپیا. ٤٧

٤– مارکسیزم
شانرخاندن. مرۆڤنۆڕی. گرنگترین یەکەی کۆمەڵگە. مێتۆدی گۆڕینی کۆمەڵگە. شێوازی حوکومڕانیی سیاسی. سازمانی ئابوورەکی. ئوتۆپیا ٦٤

٥– کۆمیونیزم
پاش ١٩٨٩. مردنی لێنینیزم؟ شانرخاندن. مرۆڤنۆڕی. گرنگترین یەکەی کۆمەڵگە. مێتۆدی گۆڕینی کۆمەڵگە. شێوازی حوکومڕانیی سیاسی. سازمانی ئابوورەکی. ئوتۆپیا. ٧٧

٦– سۆسیالیزمی بیرازخوازانە
شانرخاندن. مرۆڤنۆڕی. گرنگترین یەکەی کۆمەڵگە. مێتۆدی گۆڕینی کۆمەڵگە. شێوازی حوکومڕانیی سیاسی. سازمانی ئابوورەکی. ئوتۆپیا.
٩٩

٧– ئەنارکیزم و سەندیکالیزم
شانرخاندن. مرۆڤنۆڕی. گرنگترین یەکەی کۆمەڵگە. مێتۆدی گۆڕینی کۆمەڵگە. شێوازی حوکومڕانیی سیاسی. سازمانی ئابوورەکی. ئوتۆپیا.
١١١

٨– فاشیزم و نازیزم
شانرخاندن. مرۆڤنۆڕی. گرنگترین یەکەی کۆمەڵگە. مێتۆدی گۆڕینی کۆمەڵگە. شێوازی حوکومڕانیی سیاسی. سازمانی ئابوورەکی. ئوتۆپیا.
١٢٠

٩– پەیامی جڤاکیی کاتۆلیکانە

شانرخاندن. مرۆڤنۆڕی. گرنگترین یەکەی کۆمەڵگە. مێتۆدی گۆڕینی کۆمەڵگە. شێوازی حوکومڕانیی سیاسی. سازمانی ئابوورەکی. ئوتۆپیا.
١٣١
١٠- چەپی نوێ
شانرخاندن. مرۆڤنۆڕی. گرنگترین یەکەی کۆمەڵگە. مێتۆدی گۆڕینی کۆمەڵگە. شێوازی حوکومڕانیی سیاسی. سازمانی ئابوورەکی. ئوتۆپیا.
١٤٧
١١- نوێلیبەرالیزم
شانرخاندن. مرۆڤنۆڕی. گرنگترین یەکەی کۆمەڵگە. مێتۆدی گۆڕینی کۆمەڵگە
شێوازی حوکومڕانیی سیاسی. سازمانی ئابوورەکی. ئوتۆپیا.
١٥٧
١٢- ئێکۆلۆژیزم
شانرخاندن. گرنگترین یەکەی کۆمەڵگە. مێتۆدی گۆڕینی کۆمەڵگە. شێوازی حوکومڕانیی سیاسی. سازمانی ئابوورەکی. ئوتۆپیا.
١٦٩
١٣- فێمینیزم
شانرخاندن. مرۆڤنۆڕی. گرنگترین یەکەی کۆمەڵگە. مێتۆدی گۆڕینی کۆمەڵگە
شێوازی حوکومڕانیی سیاسی. سازمانی ئابوورەکی. ئوتۆپیا.
١٧٨
١٤- ئیسلامەتی
شانرخاندن. مرۆڤنۆڕی. گرنگترین یەکەی کۆمەڵگە. مێتۆدی گۆڕینی کۆمەڵگە. شێوازی حوکومڕانیی سیاسی. سازمانی ئابوورەکی. ئوتۆپیا.
١٩٢
١٥- ناسیۆنالیزم
ناسیۆنالیزمی شۆڕشگێرانە. زمان و سنوورگەلی سروشتەکی. ناسیۆنالیزمی پاش ١٨٤٨. ناسیۆنالیزمی سالارپەرست. ناسیۆنالیزم لە ڕووسیای تسارنشیندا. سلاڤۆفیلی ناشۆڕشگێر. ناسیۆنالیزمی دەوڵەتیی ڕەسمی. ناسیۆنالیزم لە ڕووسیای نوێ. شانرخاندن. گرنگترین یەکەی کۆمەڵگە. مرۆڤنۆڕی. مێتۆدی گۆڕینی کۆمەڵگە. شێوازی حوکومڕانیی سیاسی. سازمانی ئابوورەکی. ئوتۆپیا.
٢٠٣
١٦- پێرستی ناو.
٢٤٥

١- بایەخ و ساختاری ئایدیۆلۆژیا

سیاسەت

سیاسەت ملانێی نێوان گروپە هەمەجۆرەکانە لەسەر چۆنیەتیی ڕێک خستنی کۆمەڵگە. ئەو ملانێیە هەم مێتۆدی سازدانی بڕیاری سیاسی دەگرێتەوە و هەم ناوەڕۆکی ئەو بڕیارانەش. بێگومان، مادام دەسمایەی تەرخان بۆ دابەشین سنووردارە، نێوەڕۆکی بڕیاری سیاسی دەبێتە ناکۆکییەکی بەردەوام.

ملانێی نێوان گەلان لەسەر ناوچە، مەودای دەسڕۆیی و مافی سوود وەرگرتن لە دەسمایەکانی زەریا، سیاسەتە. لە نێو گەلدا، ملانێ لەسەر ڕێژەی باج، جێی کارخانە، مافگەلی هاوزێدەتی و ڕێساگەلی قانوونی لە بواری کاردا، سیاسەتە. گفتوگۆ لە نێوان سازمانی هەمەجۆردا دەربارەی مووچە و مەرجەکانی دامەزراندن، سیاسەتە. ملانێ لەسەر کورسی سەرەک سازمانێک، سیاسەتە.

شاچەمکی سیاسەت دەسەڵاتە. دەسەڵات کۆنترۆڵ کردنی کردەوەی خەڵکی دیکەیە لە ڕێی بەکارهێنانی بڕیاری ئایەتی و نایەتییەوە، «پاداش و سزا». سەدان ساڵە کۆنترۆڵ کردنی دەزگەی دەوڵەت بووەتە گرنگترین ڕێگە بۆ کۆنترۆڵ کردن و ڕێک کردنی کردەوەی خەڵکی سەرانسەری کۆمەڵگە. لە کۆمەڵگەدا، گروپی هەمەجۆر خەبات دژ بە یەکتر دەکەن لە پێناوی کۆنترۆڵ کردنی دەزگەی دەوڵەت. ئامرازی ملانێ لەسەر دەزگەی دەوڵەت فرەن، هەر لە پەیمانی دەمی هەڵبژاردنەوە بگرە هەتا پەلاماری ئەرتەشانە. ئەو گروپەی دەست بەسەر دەوڵەتدا دەگرێ دەزگەیەکی دەکەوێتە دەست ڕێگەی پێ دەدا بڕیار دەرکات و بە سەر گشت کۆمەڵگەدا بیسەپێنێ. ئەو دەزگەیە ڕێگەشی دەدات سزای ئەوانە بدات کە لاساری دەکەن. «دەوڵەت، لە کۆمەڵگەدا، ئەو سازمانەیە کە مۆنۆپۆلی بەکارهێنانی درپی لەشەکیی بۆ خۆی تەرخان کردووە». ئەمە ناساندنێکی کلاسیکی ماکس وێبەر Max Weber ـە. ئەوەی دەیەوێ ویستی خۆی بەرزبکاتەوە و بیکاتە دەستوور دەبێ کۆنترۆڵی دەوڵەت بگرێتە دەست.

پەیدابوونی ئایدیۆلۆژیا

وشەی ئایدیۆلۆژیا هێشتا دووسەد ساڵی پڕ نەکردۆتەوە. لە ڕۆژگاری شۆڕشی مەزنی فرانسە و پاش شۆڕشەکەوە ئەم وشەیە پەرەی سەند. ئەو دەمە و ئێستەیش بەم واتایە هاتووە: بیروڕاگەلێک کە دەشێ ببنە ڕێنموو بۆ کردەوەی سیاسی. بیروڕا دەربرینن دەربارەی هەم ئامانجی هەرە گرنگ لە سیاسەتدا و هەم ڕێبازی گەیشتن بەو ئامانجە.

هەڵبەتە بیروڕای وەها لە هەموو زەمانێکدا هەر هەبووە. وەلێ لە ڕووی مێژووەوە، چەمکی ئایدیۆلۆژیا خزمایەتی هەیە لەگەڵ ئەو جۆرە تازەیەی ملانێی سیاسیی سازدراو کە بۆ یەکەم جار لە سەدەی هەژدەیەمدا سەری هەڵدا. کاتێک جڤاتی پیشەسازی بڵاوبۆوە دانوستان و خوێندەواری پەرەیان سەند. ڕۆژگارێک بوو ئاڵوگۆڕ تێیدا خێرا بوو. لە شار و پاشان لە گوندیش بوارێکی وەها ڕەخسا گرووپی لە ڕووی سیاسییەوە هاوبیر لە سازماندا کۆببنەوە. ئەو سازمانگەلە پاشان ناو نران پارت. لەبەر ئەوەی هەتا دەهات خەڵک پتر تێوە دەگلان و لە ڕووی سیاسییەوە گرنگتر دەبوون پارتی گەلێر پەیدا بوون بە خۆیان و چەندین هەزار ئەندام و سازمانی سەرانسەرییانەوە. کەواتە لە جۆرە کۆمەڵگەیەکی تایبەتدا، پەیدا بوونی پارتی گەلێر و ئایدیۆلۆژیای سیاسی تاڕادەیەک هاوکات بوو. لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا، هەر نەبێ لە ئەورووپادا، لە هەموو لایەک پارتی گەلێری وەها هەبوو خۆی بە ئایدیۆلۆژیایەکی سیاسییەوە بەستبێتەوە. ئایدیۆلۆژیا گرنگەکان ئەمانە بوون: لیبەرالیزم Liberalism، کۆنەوارەتی (کۆنسێرڤاتیزم) Conservatism سۆسیالیزم Socialism. بنجی هەر سێیان دەچێتەوە بۆ ڕۆژگاری شۆڕشی فرانسی.

لیبەرالیزم «ئازادیخوازی» بەرگری لە مافی «ژیان، ئازادی و موڵکایەتی» ی مرۆڤی دەکرد. واتە لیبەرالەکان داوایان دەکرد تاکەکەس مافی ئەوەی هەبێ: ژیانی خۆی بەو جۆرە ڕێک بخات کە خۆی پێی باشە، لە بیرکردنەوە و دەربڕیندا ئازاد بێت، بۆی هەبێ بەشداری بڕیار دانی سیاسەتی دەوڵەت بێ، بازرگانی و پیشەسازی نەخرێنە ژێر ڕێساگەلی دەوڵەتەوە. بە کورتی ئەمانە بوون پرۆگرامی لیبەراڵە شۆڕشگێڕەکانی ئەمەریکای ١٧٧٦ و فرانسەی ١٧٨٩.

کۆنەوارەتی «ئایدیۆلۆژیای پارێزخوازی» بەرهەمی ئەوانەیە کە دژی شۆڕش بوون. ئەمانە دەیانویست ئەوەی لە کۆمەڵگەی کۆندا بەنرخە بیپارێزن: نەرێتی نەتەوایەتی، شانشینی، دین و خێزان. وەنەبێ کۆنەواران دژ بە هەموو گۆڕانکارییەک بووبن، بەڵام دژ بە هەموو گۆڕانکارییەکی شۆڕشگێڕانە بوون. ئەوان شۆڕشیان، وەک مێتۆدێکی گۆڕینی کۆمەڵگە، ڕەت دەکردەوە.

سۆسیالیزم، «بیری برایەتی» یان «بیری یەکسانی»، لە نێو شۆڕشگێڕی ڕادیکالدا پەیدا بوو. ئەمانە کاریان لە نێو کرێکاران و وردەسەنعەتکاردا دەکرد. شاخاڵەکانی ئەم بیرە بریتی بوو لە یەکسانیی ئابوورەکی، جڤاکی و سیاسی. واتە سڕینەوەی زۆربەی جیاوازییە داراییەکان، هەموو جۆرە دابەش کردنێک بەسەر چین و گرووپی جڤاکی و سڕینەوەی زۆربەی ئەو جیاوازییانەی هەبوو لە دەسەڵاتی سیاسیی نێوان خەڵکدا. ڕێبازی هەرە گرنگ ئەوە بوو کە دەستاوێژی بەرهەم، دەسمایەگەلی ئابوورەکی، بخرێنە دەست یان ژێر کۆنترۆڵی کۆمەڵگەوە. سۆسیالیستەکان ئەو دەمەش ڕێک نەبوون لەسەر مێتۆدی

گۆڕینی کۆمەڵگە. هەبوو دەیویست مێتۆدی شۆڕشگێڕانە بەکاربێنێ، هەبوو بیرازی پلەپلەی هەڵبژارد. ئەو جیاوازییە لەم سەدەیەشدا هەرما.

گەلەئایدیۆلۆژیای سەدەی بیستەم

ئایدیۆلۆژیاکان، پاش شەڕی جیهانیی یەکەم، خۆیان لە چەمەرە [چوارچێوە] یەکی سیاسیی نوێدا پێشان دەدا. ئەو دەمە دیکتاتۆریەتیی ئایدیۆلۆژیای تاکپارتی مۆدێرن هەڵنران. ئایدیۆلۆژیای پارتی سەردەست کرایە ئایدیۆلۆژیای دەوڵەت. ڕێبەری پارت بووە سەرۆک ئایدیۆلۆژ، بووە ئەو کەسەی دوا بڕیار دەدا دەربارەی ناوەڕۆکی ئەو باوەڕەی دەبووە سەرچاوەی هەموو بڕیارێکی سیاسی. ئایدیۆلۆژیای دەوڵەت بە دەزگەی پروپاگەندە و زۆرداری دەپارێزرا، ئەم دەزگەیانەش سوودی تەواویان لە دەرفەتەکانی تەکنیکی مۆدێرن وەردەگرت.

یەکەم دیکتاتۆریەتیی ئایدیۆلۆژیای تاکپارت، لە لایەن پارتی کۆمیونیستی سۆڤیەتەوە دامەزرا. ئایدیۆلۆژیای ئەمان جۆرێک بوو لە سۆسیالیزمی مارکسیزم. پاشان دیکتاتۆریەتیی فاشیستی و ناسیۆنال سۆسیالیستی لە ئیتالیا و ئەڵمانیا هاتنە کایەوە. ئایدیۆلۆژیای ئەمانە لە لایەک کۆن بوو و لە لایەکی دیکەوە تەواو نوێ بوو. لایەنی تێدا بوو سەرچاوەی لە کۆنەوارەتیی زووەوە هەڵدەگرت و لایەنی تێدابوو سەر بە ناسیۆنالیزمی سالارپەرست authoritarian ی دەمەو کۆتای سەدەی نۆزدەیەم. لایەنی نوێ تێیدا بریتی بوو لە دەوڵەتی تۆتالیتار، دەوڵەت کۆنترۆڵی هەموو ڕووکارێکی ژیانی خەڵک بکات. پەرستنی «ڕێبەر» ی هەمووتوانیش نوێ بوو. لە سەردەمی فیرعەونەکانەوە کەس هێندەی ڕێبەرانی تاکپارتەکانی سەدەی بیستەم نەبووەتە جێی پێدا هەڵگوتن.

پاش شەڕی جیهانیی دووەم، دیاردەی پارتی گەلێر و پارتی ئایدیۆلۆژیادار لە هەموو جیهاندا پەرەی سەند. ئەمەش بەشێکە لەوەی لە وەڵاتانی جیهانی سێیەم پێی دەگوترێ هاوچەرخاندنی سیاسی. ڕوانگەی فرە جیاواز لە ئارادا بوون بەڵام سۆسیالیزم بووبووە ئایدیۆلۆژیای هەرە باو. کۆنترۆڵی سیاسی بەسەر بەرهەم هێناندا بە ڕێگەیەکی پێویست ڕووەو گەشەندی ئابوورەکی economic growth دادەنرا. لایەنێکی گرنگی دیکەی ئایدیۆلۆژیای پارتە گەلێرەکان ناسیۆنالیزمی شۆڕشگێڕ بوو. پارتی یەکیەتیخوازی نوێ لە کۆڕی خەباتی ڕزگاریخوازیی نەتەوەییدا زان.

بەشێکی زۆری ئەو پارتە گەلێرە نوێیانە لە پێکانی ئامانجدا ژێرکەوتن. لە چەندین وەڵاتدا، دەسەڵاتی ئەرتەشی، وەک تاکە سازمانی سیاسیی کارا، هاتە کایەوە. تەنانەت ئەرتەشیش بووە خاوەن پەیامی ئایدیۆلۆژیادار. ڕژێمی ئەرتەشیی ئەتیوپیا بووە ڕژێمێکی تاکپارتی سۆسیالیستی ڕادیکال.

لە وەڵاتانی دواکەوتوو، تەنانەت ئەرتەشیش، چارەی گرفتە سەرەکییەکانی پێ نەکرا. لە هەشتاکانەوە، لە نێزیکەی هەموو وەڵاتانی ئەفەریقا، بزاڤی نوێ هەوڵیان داوە سیستەمی فرەپارتایەتی و مافی هاوزێدەتی بهێننە کایەوە. دەشێ بڵێین لەوانەیە، لە جیهاندا، بیری مافی مرۆڤایەتی گرنگترین ڕانواندنی ئایدیۆلۆژی بووبێت. ئەم بیرە، وەک باسکرا، سەرچاوە لە ئەورووپای سەدەی هەژدەیەمەوە دەگرێ و ساڵی ١٩٤٥ سەکۆیەکی نوێی پەیدا کرد. لەو ساڵەدا سازمانی وەڵاتە یەکگرتووەکان UN بەیاننامە

ناوادارەکەی دەربارەی مافگەلی مرۆڤ و مافگەلی هاوزێدەتی دەرکرد. لە سەرانسەری زەویدا، باوەڕی سەر بە مافگەلی مرۆڤ، لە وەڵاتانی دیکتاتۆردا، بووە یەکەمین چەمکی ئایدیۆلۆژی.

ناسیۆنالیزم چەکێکی دیکە بوو، لەوانەیە هاوهێزی چەکی یەکەم بووبێ. لە هەموو جیهاندا، بە بەرگی فرەجۆرەوە، هاتە پێش. هیندستان ناسیۆنالیزمی هیندۆسی تێدا لە سەر بناخەیەکی دینەکی شین بوو. لە ڕۆژهەڵاتی ئەورووپا و ڕووسیا، لە سەرەتادا ئایدیۆلۆژیای ناسیۆنالیزم بەرەنگاری کۆمیونیزم بوونەوە. پاش ڕمانی کۆمیونیزم، ناسیۆنالیستگەلی سالارپەرست بەرەنگاری شیرازەی نوێی سیاسی و ئابوورەکی لیبەرال بوونەوە. فراژووتنی ئاڵۆزی ئایدیۆلۆژیانەی ناسیۆنالیزم، لە سەدەی نۆزدەیەمەوە هەتا ئەم ڕۆژگارە، لە دوا بەشی ئەم کتێبەدا شی دەکرێتەوە.

سازمانی دینەکیش، ڕاستەوخۆ یان تیان ‹ناڕاستەوخۆ›، لە ملانێی سیاسیدا بەشدار بوون. نموونەی هەرە ناودار کڵێسەی کاتۆلیکە بە خۆی و سازمانی خۆشگەڕی بان–نەتەوەکییەوە.

پاپاکانی ڕۆم، تەنانەت گروپی دیکەی نێو کڵێسەش، لە زۆر بواردا پەیامی مەسیحایەتییان تەرجەمەی بەرنامەی سیاسی دەکرد. ئێستا کڵێسەی کاتۆلیک پێی وایە شێوازی حوکومڕانیی دێمۆکراتانە، لە ڕوانگەی مەسیحایەتییەوە، باشترین شێوەیە. جگە لەوە شارێی بۆ سازمانی ئابوورەکی نێو کۆمەڵگە و بۆ سیاسەتی جڤاکی دیاری کردووە.

بەشێکی تایبەتی ئەم کتێبە بۆ پەیامی جڤاکیی کاتۆلیک تەرخانە. لە سکەندەناڤیا، ماوەیەکی درێژە ئەم لایەنە هەم نەناسراو و هەم وێڵ کراوە.

لە ئەورووپا و باشووری ئەمەریکادا، پارتی سیاسی و سازمانی نەقابیی کاتۆلیکانە باویان هەیە. تەنانەت لە وەڵاتانی ناکاتۆلیک، بۆ نموونە لە سکەندەناڤیا، گروپی دینەکی پارتی تایبەتیان سازداوە و تاڕادەیەکیش سەرکەتووانە بوونەتە هاوچاوی نوێنەرانی ئایدیۆلۆژیای نەرێتەکی.

نموونەیەکی دیکەی ئەم ڕێبازە بزاڤی دینەکیی بنەماگر و ئوسولی کۆدەوڵەتی ئەمەریکا USA یە. ئەم بزاڤە لە دەمی هەڵبژاردنی سیاسیدا، کاری گوشاربەری هەیە بە سوود یان بە دژی کاندیداتەکان.

نوێترین نموونەی بەکار هێنانی دین وەک ئایدیۆلۆژیایەکی سیاسی لای ئیسلامە، وەک ئەوەی بەتایبەتی لە شۆڕشی ئێراندا خۆی دەنوێنێ. ئیسلامەتی، ئێستا، بەم پەیامە نوێیەوە کە دین دەکاتە بنەمای شۆڕش، باڵی بەسەر نێزیکەی هەموو دنیای موسڵماندا کێشاوە.

مردنی ئایدیۆلۆژیا و کۆتابوونی مێژوو؟

لە پەنجاکانی ئەم سەدەیەدا زۆر لە دەوڵەتناسان بڕوایان وا بوو ئایدیۆلۆژیا سیاسییەکان «مردوون» یان هەر نەبێ لە سەرەمەرگدان. هەڵبەتە ئەم گوتەیە تەنها کۆمەڵگەی پیشەسازی ڕۆژاوای دەگرتەوە. تەژەند prosperity بووە هۆی هێمن کردنەوە و کوژانەوەی ناکۆکییە ئایدیۆلۆژییە کۆنەکانی ئەو کۆمەڵگەیانە. دەگوترا نرخاندنێکی هاوکۆ لە نێوان لیبەرالیزم و کۆنەوارەتی و سۆسیالیزمی بیرازخوازدا پەیدا بووە. دێمۆکراتیی سیاسی و سیاسەتی خۆشگوزەرانی بووبووە نرخی هاوکۆ و ئەو خەرەندە ئایدیۆلۆژییە کۆنانەی سەدەی نۆزدەیەمی سڕیبۆوە. دەسەڵاتی سیاسیی گروپە سەرپەڕەکان، بەسەر

هۆشدا، داکشا. دیمۆکراتیی لیبەڕال ببووە «بان–ئایدیۆلۆژیا» ی هاوکۆی ئایدیۆلۆژیاکان. پاش ڕمانی نازیزم و فاشیزم، تەنها کۆمیونیزم مابوو ئایدیۆلۆژیایەک بێ لە دەرەوەی نرخاندنی هاوکۆ.

لە سوێد Herbert Tingsten باسەکەی وەها ڕادەنواند: «فراژووتنە لە سیاسەتەوە بەرەو کارگێڕی، لە باوەڕەوە بەرەو تەکنیک». ئەو ملانێ کۆن و نەئاشتەی ‹لە ئاشتبوونەوە نەهاتووەی› بیروڕا گۆیا گۆڕدراوە بە ملانێیەک لەسەر وردەکاریی تەکنیکی هەڵبەستنی بنیاتی کۆمەڵگە، بەڵام هەموو بەگشتی ڕێکن لەسەر پلانە بنگەییەکان.

ساڵی ١٩٨٩ فرانسیس فوکویاما Francis Fukuyama ی مێژوونووسی ئەمریکایی وتارێکی نووسی لە ژێر سەردێڕی «کۆتابوونی مێژوو؟». ڕژێمە کۆمیونیستەکانی ئەورووپای ڕۆژهەڵات ڕمابوون. ئایا گەیشتووینەتە ئەو «کۆتابوونی مێژوو» ەی زووتر فەیلەسووفانی مێژوو پێشبینییان دەکرد؟ فەلسەفەی مێژووی ئایدیالیستانەی ئەڵمانی و مارکسیزمیش لە سەدەی نۆزدەیەمدا بڕوایان بە دواقۆناخێکی ڕسکاوی مێژوو هەبوو. تۆ بڵێی مرۆڤایەتی گەیشتبێتە ئەم دوا قۆناخە و دیمۆکراتیی لیبەڕال و دەوڵەتی خۆشگوزەران پلە ڕسکاوەکەی بن؟

ئەرێ، ئەمەیان باوەڕی فوکویامایە. دیمۆکراتیی لیبەڕال دەشێ ببێتە «دوا قۆناخ لە ڕەسکانی ئایدیۆلۆژیای مرۆڤایەتی». ئەمڕۆ لە جیهاندا ڕێک کەوتنێک هەیە لەسەر ئەوەی حوکمڕانیی ڕەوا دیمۆکراتییە. دیمۆکراتی دەشێ دوا شێوازی حوکمڕانی بێت و بەو جۆرەش دەبێتە «کۆتابوونی مێژوو». فوکویاما دەیسەلمێنێ کە تەنانەت دیمۆکراتییە لیبەڕالە دامەزراوەکانیش بێگرفت نین، بەڵام لای وایە گرفتەکان دەگەڕێنە بۆ کەموکوڕیی شێوەی خستنەکاری بیرگەلی ئازدی و یەکسانی، نەک بۆ خودی ئەو بیرانە. فوکویاما دەنووسێ: «لەم دەمەدا کە بەشێکی دەوڵەتان ناتوانن بگەن بە دیمۆکراتیی دامەزراو و بەشێکی دیکە دەکەونە دەست حوکمڕانییەکی ساکاری وەک تیۆکراتی و دیکتاتۆریی ئەرتەشی، ناکرێ بیری دیمۆکراتیی لیبەڕال پێش بخرێ».‹١›

فوکویاما کە دەڵێ «کۆتابوونی مێژوو» مەبەستی کۆتابوونی ناکۆکی و ڕووداوی مێژووکرد نییە. لە «مێژوو» مەبەستێکی یەکجار فرەوانتری هەیە: «یەک پرۆسەی تێک بەستراوی فراژووتنە کە ئەزموونی هەموو گەلانی گشت زەمانێک دەگرێتەوە». لەم ڕوانگە فرەمەزنەدایە کە سنووری جوداوازیی سیاسی ئەم ڕۆژگارە وەها کاڵ دەنوێنێ، بزر دەبێ.

دەشێ بەرانبەر Herbert Tingsten یش هەمان شت بڵێین. تینگستێن پێی وابوو ئوتۆپیا سیاسییەکانی سەدەی نۆزدەیەم، لە دیمۆکراتییە سەرکەوتووەکانی سەدەی بیستەمدا هێنرانە دی. تینگستێن، شابەرهەمە ئایدیۆلۆژیاکانی سەدەی نۆزدەیەم بەراورد دەکات بە ناکۆکییەکانی ئەم سەردەمە بۆیە پێی وایە ئەمیان ناکۆکییە لەسەر وردەکاریی تەکنیکی لە نێو چەمەرەی فرەوانی نرخاندنی هاوکۆدا.

بۆ هەڵسەنگاندنی شیمانەی پێشبینییەکەی فوکویاما دەبێ ورد بینەوە لە ڕووداوەکانی ئەم ماوەیەی پاش پەنجاکان، ئەو دەمەی بۆ یەکەم جار تێزی مردنی ئایدیۆلۆژیا هێنرایە کایەوە.

گریمانەی مردنی ئایدیۆلۆژیا، بەوەی لەو کاتەوە بەردەوام ئایدیۆلۆژیای نوێ سەری هەڵداوە، هەڵدەوەشێتەوە. جۆری نوێ لە ئایدیۆلۆژیا کۆنەکانی سەدەی نۆزدەیەم سەریان هەڵدا. ئەوا دەبینین لە

شێستەکانەوە، گەلەئایدیۆلۆژیای بە مردوو دانراو، لە ناکاو بووژێنرانەوە. تەنها بووژانەوەی مارکسیزم لە «نوێچەپ» دا بەبیر بهێنینەوە، کافییە. تاڕادەیەکیش هاوتەریبی ئەویان، میراتی بیری کۆنەوارەتی لە «نوێکۆنەوارەتی» دا دیسان بووژێنرایەوە. لە حەفتاکاندا «نوێلیبەرالیزم» یشمان لێ پەیدابۆوە، ئەمیان دەگەڕێتەوە بۆ بیروڕاکانی سەرەتای سەدەی نۆزدەیەم دەربارەی دەسەلاتێکی دەوڵەتیی یەکجار بەرتەسک‹٢›.

ئاشکرا بوو کە جڤاتی پیشەسازی نەک تەنها ناتوانێ گرفتی کۆنی وەک هەژاری و دەستکورتیی فرەوان چارە بکات. لە حەفتاکانەوە، لە بزاڤی ژینگەپارێزیدا، سیستەمە بیرێک زا زۆر چاک دەشێ بە ئایدیۆلۆژیایەکی سیاسی دابنرێ. ئێکۆلۆژیزم Ecologism ی نوێ سروشتی هێناوەتە پێش، بەگشتی کۆمەڵگەی پیشەساز بە تێکدەری هاوسەنگیی سروشت دادەنێت و بەوەش دەیکاتە دژوەستاوی سەرلەبەری ژیان. لەم ڕوانگەیەوە، ئێکۆلۆژیزمی نوێ، داوای کۆمەڵگەیەکی تەواو جیاواز و شێوە گوزەرانێکی نوێ دەکات.

فێمینیزم feminism یش ئایدیۆلۆژیایەکی سیاسیی دیکەیە کە بەشێکی بووژێنراوەتەوە و بەشێکی تازەکردی حەفتاکانە. بزاڤی ڕادیکالی ژنان لە لایەک خۆی لەتەک ئێکۆلۆژیزمدا ناساندووە و لە لایەک هەوڵ دەدات وەک بزاڤێکی سەربەخۆی سیاسی خۆ ڕانوێنێ.

نوێچەپ، ئێکۆلۆژیزم و فێمینیزم، هەر یەکە لە بەشێکی تایبەتی ئەم کتێبەدا باس دەکرێن. هەر هەموویان نموونەن بۆ «جیهاننۆڕی» - ئایدیۆلۆژیا - ی نوێی لەو بابەتەی چەندین ساڵ لەمەو بەر بە مردوو دادەنران. بیری ناسیۆنالیزمی نوێش زیندوو کردنەوەیەکی ئاشکرای ڕشتە بیرێکی کۆنترە. ئیسلامەتی بەگشتی تازەبەرهەمێکە لەسەر بنەمایەکی دینەکیی هەرە کۆن.

چ بکەین لەگەڵ ئەم ئایدیۆلۆژیا سیاسییە «کۆنانە» ی ڕیشەیان دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی نۆزدەیەم. ئایا ئەمانە ئەوەندەیان بەبەرەوە ماوە بهێنێت لێیان وردبینەوە؟ بۆ وەرامدانەوەی ئەم پرسیارانە دەبێ ئەم خالانە ڕەچاو بگرین:

یەکەم: سێ نهۆمی ئایدیۆلۆژیا لە یەک جودا دەکەینەوە: ١- ئیلهامبەخش و پەندیار. ٢- پارت و بزاڤی سیاسی. ٣- هاوزێد، هەڵبژێر. دەتوانین بڵێین، هەر نەبێ لە جڤاتگەلی سکەندەناڤیادا، ناکۆکیی نێوان لایەنە هەمەجۆرەکان لە سەر ئاستی ئیلهامبەخش و پەندیار فرەوانترە و هەتا دەگاتە ئاست هەڵبژێرانی سەر بە پارتی جۆراوجۆر بەرتەسکتر دەبێتەوە. لێکۆڵینەوەی ئەزموونەکی لە سوێددا پێشانی دەدا کە دابەش کردنی نەرێتەکیی بیروڕا، لە ڕاستەوە بۆ چەپ، لە نێو هەڵبژێرانیشدا نموونەی هەیە وەلێ جیاوازیی بیروڕا لە نێو هەڵبژێراندا کەمترە وەک لەوەی لە نێو پارتەکاندا هەیە.

ئەو سنوورە دابڕانەی لێرەدا باسیان لێوە دەکرێ بە پلەی یەکەم ئیلهامبەخش - پەندیار دەگرێتەوە. ناکرێ هەروا بە ئاسانی هەمان سنوور بسەپێنین بەسەر تاکەتاکەی ئەو پارتانەی خۆیان بە هەڵگری بیرێکی تایبەت دەزانن.

تێکەڵ کردنی بیری هەمەجۆر پتر لە نێو ئایدیۆلۆژیای پارتەکاندا ڕوو دەدات نەک لە نێو پەندیاراندا. ئەوجا گرنگیی دیاری کردنی ڕێبازە فیکرییەکان، بەو جۆرەی لە نێو ئیلهامبەخش و پەندیاراندا خۆ

دەنوێنێ، بەشێکی بۆ ئەوەیە کە تێکەڵ کردن و قەرز کردنی هەمەلایەن لە نێو ئایدیۆلۆژیای پارتەکاندا دەست نیشان بکرێن.

دووەم: گۆڕانکاریی نێو ئایدیۆلۆژیا ناکاتەوە سڕینەوەی ئایدیۆلۆژیا. بەرنامەی پارت گرنگترین دەربڕینە لە ئایدیۆلۆژیای پارتەکە. لە سکەندەناڤیا تێکڕای تەمەنی بەرنامەی پارتەکان دە – پازدە ساڵە. ئەمە وەها ناگەیەنێ کە پارتەکان ئایدیۆلۆژیای خۆیان وەها زووزوو دەگۆڕن. ئەوان بۆخۆیان وەهای پێشان دەدەن کە بیروڕا گشتییەکانی خۆیان لە کێشەی نوێ و دۆخی نوێی زادەی ئەو ماوەیەدا دەخەنە کار. تەنها بە بەراوردێکی ورد دەتوانین بڕیار بدەین ئایە ئایدیۆلۆژیای پارتەکان لە یەک نێزیک دەبنەوە یان نا. مەیلی فراژووتن لەم سەردەمەی پاش شەڕی جیهانیی دووەمەدا، ڕوون نییە. جارێ ئایدیۆلۆژیا کز دەبێ و بارێ گەش دەبێتەوە، هەم لە نێو تاکەتاکەی پارتەکاندا و هەم لە نێو سەرانسەری کۆمەڵگەدا.

سێیەم: دەبێ هەردەم ئایدیۆلۆژیا جودا بکەینەوە لە کردەوەی سیاسیی دۆخێکی کۆنکرێت («سیاسەتی کردەکی»). ئەم جیاوازییە لە هەر سێ نهۆمەکەدا، ئیلهامبەخش، پارت و هاوزێدان، هەیە. گەر هەوڵ بدەین کردەوەی سیاسیی کەسێک یان پارتێک ڕاڤە بدەین ئایدیۆلۆژیا، ئەو پرنسیپە گشتییانەی مرۆڤ باوەڕی پێیان هەیە، دەبنە تەنها یەک هۆکار، با هۆکارێکی گرنگیش بێت. دۆخی پەرلەمانی، بۆ نموونە، لەوانەیە پارتێک ناچاری سازانێک بکات کە بکاتەوە دوور کەوتنەوە لە بەرنامەکەی خۆی. خەرەندێک دەکەوێتە نێوان پرنسیپ و کردەوە و، زۆر لە هاوزێدان بە ناجۆری دادەنێن.

نموونەیەکی گەشی ئەم خەرەندەی نێوان پەندیار و سیاسەتی کارەکی لە لێکۆڵینەوەیەکی Otto Steiger دا پێشان دەدرێ. بەر لە شەڕی جیهانیی یەکەم، سۆسیالیستی ئینگلیز Sidney Webb لە کارنامەیەکی کراوەدا بۆچوونەکانی خۆی دەربارەی چارە کردنی بێکاریی سەردەمی سەختانگ ڕوون کردەوە و تێیدا پەلاماری دیمانە ناودارەکەی کەینەز J. M. Keynes ی دا. پێشنیازەکانی وێب لە لایەن Lloyd George ی لیبەراڵەوە، کە ئەو دەمە وەزیری پەرپرس بوو، ڕەتکرانەوە. لە ماوەی سەختانگی ئابوورەکیی جیهانیی سەرەتای سییەکان Lloyd George، ئەم جارەیان لە خانە بەرهەڵستان بوو، بەرنامەیەکی وەک کۆنەکەی وێب پێشکەش کرد. وەزیری پەرپرس، کە ئەم جارەیان بەرنامەکەی ڕەت کردەوە، وێب بوو.

لێرەدا هەوڵ نادەین ئەو نۆرەگۆڕکێیەی دۆخی مێژووکرد و پەرلەمانکردی جۆراوجۆر ڕاڤە بدەین. تەنها جەخت لە سەر ئەوە دەکەین کە مەسەلەیەکی وەها نابێتە هۆی کەم کردنەوەی سەنگی نۆرەی Sidney Webb وەک ئیلهامبەخش لە بوارێکی سیاسیی گرنگدا. ئەو پرنسیپە نوێیانەی سیاسەتی ئابوورەکی، هەر کەسێک پێشکەشی کردبن یان ڕەتی کردبنەوە، لە ڕووی سیاسییەوە هەر گرنگن. کردەوەی وێب لە سییەکاندا نابێتە بەڵگەی کزیی ئایدیۆلۆژیا.

بە کورتی دەشێ بڵێین: جیاوازیی نێوان لیبەرالیزم و کۆنەوارەتی و سۆسیالیزم، ئەگەر بەراورد بکرێن بە سەدەی نۆزدەیەم، بێگومان کەم بوونەتەوە. گەر وەک تینگستێن و فوکویاما سەدەیەک و دوو سەدەی دیکەش بگەڕێینەوە پاش – یان هەموو مێژووی مرۆڤایەتی ڕەچاو بگرین – ئەوا هەر دەبێ ناکۆکییە فیکرییەکانی نێو دەوڵەتە دیمۆکراتەکان بچووک ڕانوێنن. بۆ چاودێرێکی ئەم ڕۆژگارە، ئەو

ناكۆكییانە وا پێ دەچێ بە ڕێژەی دووجای مەودای زەمان کەم ببنەوە. بەڵام ئەمە وەها ناگەیەنێ کە مەرجە خەڵكی ئەم سەردەمە ناكۆكییەكان بە بچووک و ناگرنگ دابنێن.

تەنانەت لە ڕوانگەیەكی بەرتەسكتریشدا، گریمانەی تەنک بوونەوەی ئایدیۆلۆژیا نابێتە مەسەلەیەكی بەڵگەنەویست. گەر لەم سەدەیەدا، پەنجاكانی «ئایدیۆلۆژیا بەدەر» بەراورد بكەین بە نەوەدەكان، هێڵە ئایدیۆلۆژییەكان هەم تیژتر و هەم ئاشكراتر بوونەتەوە. شەپۆلی چەپایەتیی حەفتاكان نوێنەرانی گەلەئایدیۆلۆژیای نەریتی ناچار كرد بەڵگەگەلی خۆیان توند و تیژ بكەنەوە و سەرلەنوێ دایانرێژنەوە. نرخاندنی هاوكۆی سەر بە دەوڵەتی خۆشگوزەرانیی بەهێزی پاش شەڕی جیهانیی دووەم، درزی گەورەی تێكەوت. نوێلیبەرالیزم، بەو ڕەخنەیەی هەیەتی لە پەلهاوێشتنی دەسەڵاتی دەوڵەت، خۆی دوورخستەوە لەو لیبەرالیزمە جڤاكییەی هەتا ئەو دەمە ڕەواجی هەبوو. فەیلەسووفان دیسان دەستیان دایە ڕوایژ كردنی پرسیارە بنگەییەكانی سازمانی دەوڵەت و جڤات. گورج بوونەوەی ئایدیۆلۆژیا و هۆشیاریی نێو پەندیاران یەكجار بەهێز بوو، هەروەها لەنێو پارت و هەڵبژێرانیشدا.

كەواتە ئایدیۆلۆژیا كلاسیكەكان تەواوێک لە مەرگەوە دوورن. گەر چەند ساختمانێكی فیكریی سەدەی نۆزدەیەم بووبنەتە كەلاوەیەكی قەوزەگرتوو ئەوا هەیە تازەكاری تێدا كراوە و بەشی دیكەی خراوەتە سەر و هاتۆتە بارێكی مۆدێرن و كارا.

ئایا ئایدیۆلۆژیای سیاسی پێویستن؟

وەرامی ئەم پرسیارە دەبێ دابەشی ئەو سێ نهۆمە ئایدیۆلۆژییە بكرێتەوە كە باسمان لێوە كردن. لە هەموانیشدا هەر ئەرێیە.

بۆ هاوزێد، چ تاكەكەس بێ و چ ئەندامی گروپێک بێ و، گەر ئەزموونی دەروونناسی بكەینە پێوەر، ئەوا پێویستییەكی ناچارییە كە «انطباع» ـە دەرەكییەكان (بە سیاسییەكانیشەوە) لە چەمەرەیەكی سەرلەبەردا ڕێک بخات. ئەوجا بە یارمەتی ئەمیان دەتوانێ «انطباع» ی نوێ بنرخێنێ و پۆلێنیان بكات. ڕانواندنی وەها دەربارەی دەوروبەر مەرجە بۆ دابین كردنی ناسنامەی هەم مرۆڤ و هەم گروپ. بمانەوێ و نەمانەوێ ئایدیۆلۆژیا لەم نهۆمەدا هەر دەمێنێ.

هەمان گوتە ئایدیۆلۆژیای پارتیش دەگرێتەوە. هەتا ئێمە خاوەنی گروپی سیاسیی سازمانەكی بین ئەم گروپانەش تێڕوانینی هاوكۆ، ئایدیۆلۆژیا، هەڵدەنێن و دەپارێزن. ئایدیۆلۆژیا دەستاوێژێكە بۆ ڕاكێشان و كۆكردنەوەی گروپی سیاسی. گەر گروپێكیش دەسەڵاتی گرتە دەست، ئایدیۆلۆژیا دەبێتە پێویستییەک بۆ دروستاندنی كردەوەكانی ئەو گروپە.

لەسەر ئاستی ئیلهامبەخش و پەندیارانیش هەر هەمان شتە. ماركسیست و بەشێک لە زانستكاران پێیان وایە ئایدیۆلۆژیا تێڕوانینێكە لە دنیا زیانبەخش و نادروست، دەبێ بگۆڕدرێ بە «فاكتی زانستانە». بەڵگەی دژ بەم گوتەیەش دەڵێ كردەوەی سیاسی ڕاستە پێویستی بە پێشبینییەک هەیە خاوەن بنەمای توندی زانستی بێ و بۆی ببێتە ژێرخانی زانیار، بەڵام ئەمانە نابنە وەرامێک بۆ ئەوەی ئایا ئەم ڕووداوەی پێشبینی لێ كراوە پەسەندە یان نا. لێرەدا دەبێ ژێرخانی زانیار لەگەڵ نرخاندندا هاوكار بن.

زانستکاران دەتوانن بۆچوونی کەموزۆر دروستیان دەربارەی سوود و مەترسیی ئەم تەکنیکە نوێیە هەبێ. بەڵام ئایە «کۆمەڵگەی هێزی ئەتۆم» کۆمەڵگەیەکە ئێمە هەوڵی بۆ بدەین یان نا، مەسەلەیەکە ئەوانیش تێیدا دەمڕاست نین و هەر هێندەی هاوزێدێکی ئاسایی دەتوانن لێی بدوێن.

ئەگەر ئەم بۆچوونە ڕاست بێ، ئەوا پەندیارانی ئایدیۆلۆژی، وەک ئایدیۆلۆژیای پارتایەتی و ئایدیۆلۆژیای تاکەکی، مەرجێکە بۆ هەڵبژاردنی هۆشیارانە لە ئاست بەدیلی جۆراوجۆردا. ئەگەر ئەمەمان مەبەست بێت ئەوا پێویستمان بە ئایدیۆلۆژیا دەبێ، بەڵام مەرج نییە هەر ئەمانەی ئەمڕۆ بن.

بەراورد کردنی ئایدیۆلۆژیا – چەند شاخاڵێک

بۆ ئەوەی گەلەئایدیۆلۆژیا لە نێو خۆیاندا بەراورد بکەین دەبێ بزانین وەرامی پرسیاری هەرە گرنگی سیاسەتدا چ دەڵێن:

– کۆمەڵگە دەبێ بە چ شێوەیەک بەڕێوە ببرێ؟

– تا چ ڕادەیەک دەوڵەت بۆی هەیە دەست بخاتە ژیانی خەڵکەوە، تا چ ڕادەیەک کردەوەی خەڵک کۆنترۆڵ بکرێ؟

– بە چ شێوەیەک، بە چ دەستاوێژێک دەبێ کۆمەڵگە بگۆڕدرێ؟

– ئابووری و بازاڕی کار چۆن ساز بدرێ؟

– «جڤاتی باش»، «جڤاتی نموونە» چۆن دەبینرێ؟

لەمەولا خەریکی ئەم خاڵە گرنگانەی ئایدیۆلۆژیاکان دەبین. لە گشتیاندا شانرخاندنی جۆراوجۆر نۆرەیەکی گەنگی هەیە. هەر لەبەر ئەوەش دەبێ ئێمە لەو شانرخاندنانە ورد بینەوە و بزانین چۆن دەدروستێنرێن.

شانرخاندن

سیاسەت ملانێیە لەسەر ئەوەی کام نرخاندن لە بواری سازمانی کۆمەڵایەتیدا بەرز دابنرێ. گەشەندی ئابوورەکی، هاوشانیی ئابوورەکی، ئازادبوونی تاکەکەس لە زۆرداریی دەرەکی، بەشداربوونی سەرانسەری خەڵک لە بڕیاری سیاسیدا، ئەمانە هەموویان نموونەن لەو نرخاندنانە. ئایدیۆلۆژیا سیستەمێکە لەو نرخاندنانە و زۆربەی بەشەکانی کۆمەڵگە دەگرێتەوە. یەکێک لەو مەرجانەی لە ئایدیۆلۆژیای سیاسی دەگیرێ ئەوەیە کە دەبێ سەرانسەری سازمانی کۆمەڵگە بخاتە بەر باس. کەواتە بەرنامەیەکی سیاسی ئەگەر تەنها لە لایەنێکی کۆمەڵگە بدوێ ناشێ ناوی ئایدیۆلۆژیای سیاسیی لێ بنرێ. نرخاندن بریتییە لەوەی بڵێین ئەم نرخە دەبێ لەو نرخە بەرزتر دابنرێ، وەک ئەوەی بگوترێ گەشەندی ئابوورەکی گرنگترە لە هاوشانیی ئابوورەکی. ئەم گوتەیە، لە هەمان کاتدا دەبێتە ڕێنمایەک بۆ چۆنیەتیی هەڵسوڕاندنی سیاسەتی ئابوورەکی. ڕێنمای وەها پێی دەگوترێ گوتەی پێوەرەکی. ئەم گوتەیە ڕێبازێکی تایبەتی پەیڕەوی کردن دیاری دەکات.

کاتێک مرۆڤ ئایدیۆلۆژیای سیاسی شی دەکاتەوە، دەبێ نەخشی سەنگی نرخەکان بەرانبەر یەک دی

دیاری بکات. ئەمە هەموو جۆرە شی کردنەوەیەکی تێکستی سیاسی دەگرێتەوە. کاتێک سەروتارێک، بەیانێکی سیاسی یان وتارێکی پەرلەمانی دەخوێنیتەوە، لە سەر پارچە کاخەزێک دوو سەردێڕ بنووسە: نرخ، پێشنیاز. ئەم دوو سەردێڕە یارمەتیت لە شی کردنەوەدا. زۆربەی جار، تاڕادەیەک بە ئاسانی هەموو ناوەڕۆکی تێکستەکە لە چەند شاوشەیەکی ژێر ئەو دوو سەردێڕەدا کۆدەبنەوە. ئەم مێتۆدە، بەتایبەتی بۆ دۆزینەوەی سنووری جیاوازیی گفتوگۆی سیاسی، کاریگەرە.

شی کردنەوەکە دەشێ هەنگاوێکی دیکەش هەڵنێ. لە نموونەکەی پێشوودا دەتوانین بپرسین: بۆچی گەشەندی ئابوورەکی دەبێ بخرێتە پێش هاوشانیی ئابوورەکی. لە تێکستی باوی سیاسیی ڕۆژانەدا، مەگەر بە دەگمەن دەنا وەرامی پرسیاری وەها نادرێتەوە، بەڵام لە نووسراوەی بەرزتری ئایدیۆلۆژیدا وا باوە ئەو وەرامانە پێشکەش بکرێن.

سەدەی پێشوو، وەها باو بوو ئایدیۆلۆژیا ئاماژە بۆ دەستووری وەها بکەن کە لە مرۆڤەوە دوورەدەستە و دەکەوێتە دەرەوەی سنووری ویستی مرۆڤەوە. دەگوترا گۆیا، لە سازمانی دنیادا، یان لە مێژووی جیهاندا، پێوەرێکی نرخاندنی بابەتەکی هەیە، ئەو پێوەرە بڕیار دەدات چ نرخێک لە سیاسەتدا جێگەیەکی بەرز یان نزم بگرێت. یان بە کورتی: کام سیاسەت «دروستە» و کامیان «چەوتە». بۆ وەرامی پرسیارەکەی سەرەوە بە نموونە، دەگوترا هاوشانیی ئابوورەکی بەرانبەر نایەکسانیی «سروشتکرد» ی مرۆڤ یان بەرانبەر «سروشتی مرۆڤایەتی» دژ دەوەستێ. هەبوو دەیگوت گۆیا هاوشانیی ئابوورەکی دژی فەرمانی نێو تەوجیل Bibel ‹تەورات و ئینجیل› ی خودایە یان دەیگوت بەرهەمی ئەو فەرمانەیە.

بە ئەم جۆرە سەپاندنەی نرخاندن دەگوترێ نرخاندنی بابەتەکییانە. لەم سەردەمەدا هێشتا چەند ئایدیۆلۆژیایەک ماون کە پەیڕەوی نرخاندنی بابەتەکییانە دەکەن. بۆ نموونە هەموو ڕێبازێکی کۆمیونیست و مارکسیست، هەروەها ئایدیۆلۆژیای سیاسیی دینەکی، بەر لە هەمووانیش بیری کۆمەڵایەتی کاتۆلیک.

مارکسیست و کۆمیونیست دەڵێن گۆیا مێژوو پەیڕەویی دەستوورگەلێکی فراژووتن دەکات، کە دیاری کراون و زانست دەستنیشانی کردوون، لە قۆناغی نزمەوە بەرەو ژوور هەڵدەکشێ. ئەم قۆناغەی فراژووتن هەر بۆ خۆشیانن دەبنە پێوەری نرخ. ئەوەی سەر بە قۆناغی بەرزتر بێ «چاکترە» لەوەی قۆناغی نزمتر. بێگومان پێوەری نرخاندن لای کاتۆلیک پەیامی خودایە بەو جۆرەی دەمڕاستانی کڵێسە ڕاڤەی دەدەن. پەیامی خودا، لە ڕێی محەمەدی پێغەمبەرەوە، بۆتە دروستاندنی ئامانجی سیاسیی ئەم سەردەمەی ئیسلامەتیی بنەماگر.

شاڕێبازێکی دیکە هەیە پێی دەگوترێ نرخاندنی زاتەکییانە (سۆبژەکتیڤانە). ئەمیان دەڵێ شتێک نییە لە دەرەوەی خواستی مرۆڤ ببێتە پێوەری «ڕەوا» و «ناڕەوا». لە دەوروبەری بیستەکانی ئەم سەدەیەوە، ئەم ڕێبازە لە بواری زانستی جڤاکی، لە ئەورووپا و ئەمەریکای باکوور باوە. ئەمیان دەڵێ مێتۆدی زانستانە ناتوانێ بڕیار بدات ئایە گەشەندی ئابوورەکی «باشترە» لە هاوشانیی ئابوورەکی یان نا. نرخاندنی زاتەکییانە، هەر نەبێ بە ڕواڵەت، کارێکی وەهای کردووە کە ئایدیۆلۆژیا هەرە گرنگرکانی دیکەی ئەم سەردەمەی لاوازترین بەرانبەر ئەو ئایدیۆلۆژیانەی سەر بە نرخاندنی بابەتەکییانەن. ئایدیۆلۆژیای سەر بە نرخاندنی زاتەکییانە ئەو «بنەما توندە» ی نییە کە ئەوانەی دیکە هەیانە. ئەمان هەر

ئەوەندەیان پێ دەکرێ ئاماژە بکەن بۆ نەریتی سیاسی و بۆ بیروڕای وەها کە لە نێو زۆر کەساندا بڵاوە.

کۆنەواران ئاماژە بۆ نەریتی سیاسیی نەتەوەکەی خۆیان دەکەن. لیبەرال ئاماژە بۆ نەریتێکی تەمەن درێژی ئەورووپایی و ئەمەریکایی دەکەن کە تێیدا ئازادیی تاکەکەس هەرە بەرزە. سۆسیالیستی بیرازخواز ئاماژە بۆ نەریتێکی ڕادیکالی هاوتەمەنی ئەویان دەکات، ئەمیان دەربارەی «ئازادی، یەکسانی و برایەتی» یە. لە پراکتیکدا جیاوازیی نێوان بەڵگەوازیی نرخاندنی زاتەکییانە و نرخاندنی بابەتەکییانە یەکجار وەها فرەوان نییە. دەشێ مرۆڤ بڕوای بە مافگەلی مرۆڤایەتی هەبێ و بەڵگەیان بۆ بهێنێتەوە بەبێ ئەوەی دروستایەتیی ڕەهایان «بسەلمێنێ». بەڵگەوازیی پەیرەوانی نرخاندنی زاتەکییانە بە جۆرێکە دەڵێی نرخاندنی نەریتەکیی خۆیان دروستە. لە ڕاستیدا ئەوان پێیان وایە کە نرخاندنی خۆیان لای زۆر کەس باوە، بۆیە لەوە دەچێ بەڵگەنەویست و ئاشکرابن. لەگەڵ ئەوەشدا، لە شی کردنەوەی ئایدیۆلۆژیاکاندا، جوداکردنەوەی نرخاندنی بابەتەکیەتی (ئۆبژەکتیڤیزم) و نرخاندنی زاتەکیەتی (سۆبژەکتیڤیزم) گرنگە.

مرۆڤنۆڕی – شێوازی حوکومڕانیی سیاسی

حوکومڕانیی کۆمەڵگە دەبێ چۆن بێ، دەوڵەت تا چ ڕادەیەک دەبێ دەست بخاتە ژیانی هاوزێدان و کۆنترۆڵیان بکات؟ بۆ وەرام دانەوەی ئەم پرسیارانە دەبێ لە مرۆڤنۆڕیی ئایدیۆلۆژیاکان ورد بینەوە. دەبێ بزانین بۆچوونیان چییە بەرانبەر بەهرەی سیاسیی خەڵک – «مرۆڤی ڕەمەکی»، دەربارەی پێوەندیی نێوان خەڵک ئەمان چی دەڵێن.

ئەو کەسەی بڕوای بە هەر جۆرە حوکومڕانییەکی گەل هەبێ بێگومان بڕوایشی هەیە بەوەی خەڵک توانایان هەیە و تواناشیان لە تێگەیشتن و هەڵسەنگاندنی دۆزی سیاسیدا تاڕادەیەک وەک یەکە. ئەوەی پێی وابێ خەڵک توانای وەهایان نییە، یان هێشتا زۆریان ماوە ببنە خاوەن توانای وەها، وا باشە بچێتە پاڵ ئەوانەی داوای حوکومڕانیی سەرتەلایەتی دەکەن. دیسان ئەوەی پێی وایە جیاوازی لە توانای خەڵکدا یەکجار بەرفرەوانە، ئەویش هەر سەر بە ڕێبازێکە داوای حوکومڕانیی سەرتەلایەتی elitism دەکات.

ئەو کەسەی بڕوای وابێ کە خەڵک ئاشتیخوازن و ئامادەی هاوکاری و یارمەتی یەکدین، داوا ناکات دەوڵەت هێندە بە توندی دەست بخاتە گوزەرانی خەڵکەوە.

ئەوەی پێی وابێ خەڵک لە ڕاستیدا دڕن، خۆپەرست و شەڕخوازن، داوای دەستووری توند و پۆلیس و ئەرتەشی بەهێز دەکات، واتە داوای ئامرازی بەهێز دەکات بۆ دابین کردنی ئاشتیی نێوان خەڵک.

ئەم خشتەیەی خوارەوە جیاوازیی گۆشەنیگا پەرگیرەکان ڕوون دەکاتەوە:

گۆڕینی وردەوردەی کۆمەڵگە – گۆڕینی سەرانسەری

مرۆڤ هەڵکەوتی سیاسی و ئەزموونی مێژوو هەڵدەسەنگێنێ و لەو هەڵسەنگاندنەوە، لە ئایدیۆلۆژیای جۆراوجۆردا، بڕوا دەهێنێت بەوەی ئایا ڕێگەی ئاسایی و پەسەند بریتییە لە گۆڕینی وردەوردە یان گۆڕینی لەپڕ و سەرانسەری. پەیڕەوانی گۆڕینی لەسەرەخۆ پێیان وایە کۆمەڵگەش تاڕادەیەک وەک درەختە، وردەوردە گەورە دەبێ، چڵ هەیە دەمرێ یان دەبڕدرێتەوە، چڵ و چرۆی تازە جێیان دەگرنەوە. ئەم ڕێبازی بیرە گرێدراوی مێتۆدێکی ئاشیخوازانەی بنیاتنانی کۆمەڵگەیە و، لەم سەردەمەدا، گرێدراوی سیاسەتی دیمۆکراتانەیە. پەیڕەوانی گۆڕینی توند و سەرانسەریی کۆمەڵگە، کۆمەڵگە بە ڕووبارێکی بەستراو دەنوێنن. ئەگەر گوشاری دژ بە بەستنەکە تەواو بەهێز بوو ئەوا بەستەکە دەڕمێ و ئاو دەیبات. ڕووبارەکە زاڵ دەبێ بەسەر بنیاتی کۆندا و ڕێچکەی تەواو نوێ دەگرێتە بەر.

ئەم ڕێبازی بیرە گرێدراوی مێتۆدی شۆڕشگێڕانەیە. دیکتاتۆر، واتە حوکومڕانیی سەرتەڵ elite، زۆر جار بە پێویست دەزانرێ بۆ ئەو ماوەیەی جڤاتی نوێی تێدا بنیات دەنرێ. لە ڕووسیا تەنانەت بەشێکی زۆری دیمۆکراتەکان، لە بیری دیکتاتۆری کاتەکی نزیک بوونەوە. ئەمانە پێیان وایە ئەوە تاکە ڕێبازە بۆ ئەوەی ڕادیکالانە خۆ لە میراتی کۆمیونیزم ڕزگار بکەن.

گرنگترین یەکەی کۆمەڵگە

بەشێکی زۆری بزاڤەکانی ئەم سەردەمە، سەرخۆبوون و مەزنایەتیی نەتەوەکانی خۆیان، بە یەکەم ئامانجی سیاسی دەزانن. بەلای ئەمانەوە نەتەوە nation گرنگترین یەکەی سیاسییە. یەکەی دیکەش هەیە لە ئایدیالۆژییەکاندا، وەک: تاکەکەس، خێزان، چین، ڕەگەز، گەل.

هەڵبەتە هەڵدانەوەی یەکێک لەو یەکەیانە بەسەر ئەوانەی دیکەدا دەکاتەوە کەم کردنەوەی پایەی لایەنەکانی دیکە و ژێردەستییان. گەر نەتەوە بخەینە پایەی یەکەم دەکاتەوە ئەوەی تاکەکەس، گروپ و چین دەبێ سەر فروو بێنن بۆ پێداویستیی نەتەوە و لە پێناویدا ببنە قوربانی. گەر تاکەکەس پێش بخەیت ئەوا سازمان و هۆگرییەکانی دیکە ژێردەستە دەبن.

سازمانی ئابووریی

لە هەموو سەردەمێکدا ئەم دۆزانە لە سیاسەتدا پتر جێی ناکۆکی بوون. لەمانەوە بڕیار لەسەر دەسەڵات دابەش کردن و داهات دابەش کردن دەدرێ. بۆ پێشان دانی بوارە هەمە جۆرەکانی ئەم لایەنە و ڕوون کردنەوەی هەڵوێستی ئایدیۆلۆژیاکان، ئەم خشتەیەی خوارەوە ساز دەکەین:

ئەم خشتەیە ڕێکخستنی گشتیی کۆمەڵگە پێشان دەدات. کاتێک باس لە دیمۆکراتیی ئابووریی دەکرێت مەبەست لێی ڕێکخستنێکە دەوڵەت تێیدا دەست لە مەسەلە گرنگەکانی بەرهەم هێنان و بەرهەم

بردن وەردەدات. ئەمیان مەرجی ئەوەیە کە هەر نەبێ پلەیەکی تایبەتی ئابووری لە ژێر ڕێبەرایەتیی سیاسەتدا بێت. کاتێک باس لە دیمۆکراتیی شیرکەت دەکرێ مەبەست لێی ڕێکخستنێکە تێیدا دامەزراوانی شیرکەتەکە دەستیان لە بڕیارگەلی شیرکەتەکەدا هەبێ. گەر تاویان کەم بوو دەبێتە «هاودەسرۆیی» گەر زۆر بوو دەبێتە «مافی خۆبڕیاردان». لە سیستەمێکدا دیمۆکراتیی ئابووریانە و دیمۆکراتیی شیرکەتیش هەبێ دەبێ سنوورێک بکێشرێ لە نێوان ئەو پرسانەی دەزگەی سیاسی بڕیاریان دەدات و ئەو پرسانەی بۆ کارمەندان دەمێننەوە.

ئوتۆپیا – کۆمەڵگەی بێگەرد

هەموو ئایدیۆلۆژیایەک، کەم و زۆر ئاشکرا «دوا ئامانج» ێکی بۆ سەرانسەری سیاسەتەکەی خۆی هەیە. ئەو دوا ئامانجە پێی دەگوترێ ئوتۆپیا Utopia و باس لە دۆخی نموونەیی داهاتوو دەکات. ئەگەرچی دەشێ گومان لەوە بکرێت کە «کۆمەڵگەی باش» ڕۆژێک لە ڕۆژان ببێتە ڕاستی، لەگەڵ ئەوەشدا ئامانجی ئایدیۆلۆژیاکان ڕوونتر دەبنەوە گەر باس لە ئوتۆپیاکانیان بکەین.

دوو لایەن هەیە لەوە دەچێ هاوبەش بن لە ئیدیالی دوارۆژی هەموو ئایدیۆلۆژیاکاندا: ئاشتی و نەمانی ناکۆکیی کۆمەڵایەتی. لەوە دەچێ لەنێو سەرلەبەری خەڵکدا تەمایەک هەبێ ڕووەو هاوئاهەنگیی کۆمەڵایەتی. ئەو چاوەڕوانییە لە تەوجیلدا هەیە: شمشێر دەتوێنرێتەوە و دەکرێ بە گاسن و گورگ و بەرخ لەتەک یەکدا دەلەوەڕن. بەڵام گەرچی خەڵک بە گوتە ڕێکن لەسەر دوا ئامانجی سیاسەت، تەواو ناڕێکن لەسەر ئەوەی گوتەکان واتایان چییە و چۆن دەگەینە کۆمەڵگەی باش.

ئەم کتێبە «گەلەئایدیۆلۆژیای سیاسیی هاوچەرخ» هەوڵ دەدات کورتەباسێک ڕوون بکاتەوە دەربارەی تەوژمە بیرە هەرە گرنگەکانی ئەم سەردەمە و پێوەندییان بە مێژووەوە. ئەمەش مانای وایە ئەم کتێبە هەوڵ دەدات بیرەکانی ئەم سەردەمە ببەستێتەوە بە نەرێتە سیاسییە مەزنەکانەوە. زەمانە گۆڕانکاریی بەسەر ئایدیۆلۆژیاکاندا دەهێنێت، ئەمەش بابەتێکی گرنگە. وەک لە سەردێڕی کتێبەکەوە دیارە شامەبەست «هاوچەرخ» ـە، واتە بەگشتی سەدەی بیستەم و بەتایبەتی ڕۆژگاری پاش ١٩٤٥.

ڕێکخستنی کتێبەکە لەسەر ئەو شاخاڵانەی سەرەوە دامەزراوە. مەبەستیش ئەوەیە ئەم ڕێکخستنە کارێک بکات بەراورد کردنی هەر یەک لەو خاڵانە لە نێو ئایدیۆلۆژیا هەمەجۆرەکاندا ئاسان بێت. ئەم جۆرە ڕانواندنە دەکرێ پێی بگوترێ باسێکی شیکارانە. مەبەست لێی ئەوە نەبووە ڕێبازی بەرپەرچ دانەوە و ڕەخنەی فکری بگرێتە بەر، بەڵکوو ساز کردنی بنەمایەکە بۆ گرنگترین بەشی دەرسی ئایدیۆلۆژیانە، ئەویش گفتوگۆی ڕەخنەگرانە و ڕوونکارانەیە.

٢- ليبەراليزم

لە سەدەی نۆزدەیەم و بیستەمدا، ليبەراليزم وەک ڕێبازێکی فیکریی سیاسی بە چەند قۆناغێکی گۆڕانکاریدا تێپەڕیوە. لە سەدەی حەڤدەیەمەوە میراتێکی فیکریی دەوڵەمەند و فرەوانی بۆ ماوەتەوە. میراتەکەش بریتی بوو لە سەردەمی ڕۆشناکی enlightenment و باوەڕی مافی سروشتەکی دەربارەی مافگەلی مرۆڤایەتی: مافی ژیان، ئازادی، موڵکایەتی و مافی بەرەنگاربوونەوەی ستەم. لەوێدا بیری سەروەریی گەل پەیدایە: تەنها ئەو حوکومڕانییە ڕەوایە کە ڕەزامەندیی ژێردەستان دەکاتە سەرچاوەی دەسەڵاتی خۆی. لە ئینگلاند باوەڕی سوودخوازانەی Jeremy Benthams ی فەیلەسووف ڕێگەی خۆش کرد دنەدانی نوێ پەیدا بێ بۆ مافی گشتیی دەنگ دان. تەنها ئەو حوکومڕانییەی تێیدا بەرژەوەندیی تاکەکەسان لە یەک ئاستدا نوێنەرایەتی دەکرێ، دەتوانێ بەختەوەری بۆ هەمووان، یان هەر نەبێ بۆ زۆربەی خەڵک، دابین بکات. ئادەم سمیت Adam Smith یش لەلای خۆیەوە بنەمای باوەڕی لیبەرالیزمی ئابوورەکی داڕشت. پاشان ئەم باوەڕە ناو نرا لێسێ فێر *Laissez Faire* («بابڕوا»). ئەمیان دەیگوت ئازادیی ئابوورەکیی تاکەکەسان دەبێتە مەرجێک بۆ گەشەندی ئابوورەکی و تەژەندی گشتی. ئازادیی ئابوورەکی واتای ئەوەیە دەوڵەت دەست هەڵگرێ لە بەڕێوەبردنی بازاڕی ئازاد. (عرض وطلب) دەبا بڕیار بدات.

دەوروبەری ساڵی ١٨١٥ جوداوازیی نێوان ڕێبازە هەمەجۆرەکانی لیبەرالیزم گەیشتبووە ئەوپەڕی. شۆڕشی فرانسی بووبوو بە دیکتاتۆریەتیی ئەرتەش و شەڕ گشت ئەورووپای گرتبۆوە. شۆڕشی پیشەسازی، کە وا باو بوو لە ماوەی چەند دەساڵێکدا ببێتە مایەی تەژەندی گشتی، وا پێدەچوو بووبێتە مایەی هەژارییەکی بەرفرەوان لەو شارانەدا کە پیشەسازی تێیاندا ڕەوتی تیژڕۆ بوو.

ئەوەی لەم دەمەدا پێی دەگوترا لیبەرالیزم شتێک بوو یەکجار جودا لەو دڵگەرمییەی ئازادیی ساڵی ١٧٨٩. لیبەرالی ئەم دەمە شۆڕشیان وەک مێتۆدێکی سیاسی بە جارێک ڕەت کردەوە. ئەم بۆچوونە پێی وا بوو شۆڕشی فرانسی ئاشکرای کرد کە ناکرێ ڕێ بدرێ یەکسەر حوکومڕانیی دەوڵەت بدرێ بە «خەڵک». ئامانجی سیاسیی بزاڤە لیبەراڵەکان ئەم جارەیان تەسک کرایەوە بۆ حوکومڕانییەکی دەستوورەکی. ئەمیان دەبا ببێتە مایەی ئازادیی سیاسی و ئازادیی کرداری تاکەکەس. وەلێ مافی دەنگ دان بۆ کەمایەتییەک مایەوە کە لە ڕووی موڵکایەتی و باسەوادی بە خاوەن توانای سیاسی دادەنران.

لە بواری ئابووریدا Laissez Faire ی ئادەم سمیت هەر وەک ڕێبەر مایەوە. بەڵام پەیامی تاریکیش پەیدا بوو. دوو دیمانەیاری بریتانی پێیان وا بوو بەڵگەیان پێیە کە چ بەرەوپێش چوونێک لە هەلومەرجی گوزەراندا لە ئاسۆدا بەدی ناکرێ. Thomas Malthus و David Ricardo ئاماژەیان بۆ هەڵکشانی ژمارەی خەڵک و کەمیی زەویی کشتوکاڵ دەکرد. ڕستەیەک هەیە لە دیمانەی Ricardo دا ناونراوە «توندە قانوونی موچە» و دەڵێ: «نرخی سروشتەکیی کار ئەوەیە کە بۆ مان و زاووزێی کرێکاران پێویستە بێ ئەوەی ژمارەیان زیاد یان کەم بکات». ئەمەش دەکرا بەوە لێک بدرێتەوە کە نرخی سروشتەکی کار دەبێ ئاستی گوزەرانی هەرە نزم بگرێ.

تاکە لایەنی گەشبینانەی دیمانەی لیبەرالی ئابوورەکی ئەو دەمە لە باوەڕی بازاڕی ئازاددا بوو. ئەم باوەڕە دەیگوت ئەگەر بازاڕی ئازاد هەموو وەڵاتان بگرێتەوە ئەوا وەڵاتان و گەلان پێوەندییەکی ئابوورییانەی هێندە بەهێزیان بەیەکەوە دەبێت کە ئاشتی ببێتە بەرژەوەندی هاوکۆی بەربڵاو. Richard Cobden ی ئینگلیز ئایدیۆلۆژیستی ڕێبەر بوو لە بواری بازاڕی ئازاددا. ئەم دەیگوت ئەگەر مرۆڤایەتی لە ڕێی بازاڕی ئازادەوە تێکبەستەبێ و بکرێتە یەک خێزانی گەورە ئیدی هیچ هۆیەک نامێنێ بۆ هەڵنانی «ئیمپراتۆریی گەورە، ئەرتەشی مەزن و هێزی زەریاگەڕی زل».

پاش نیو سەدە، دەورەبەری ١٨٦٠-١٨٧٠، هەڵوێستی لیبەرالیزم دەربارەی مافی گشتیی دەنگ دان کەوتە گۆڕانکاری. دیمانەیاری ڕێبەر لە کایەی لیبەرالدا فەیلەسووفی بریتانی میلل John Stuart Mill بوو. هەتا ئەو دەمەش بەشێکی زۆری لیبەرال لە ئەنجامگەلی مافی گشتیی دەنگ دان دەترسان، چونکە زۆربەی خەڵک نەخوێندەوار بوون. بەڵام نەخوێندەواری بە فێرکاریی گشتیی گەل چارە دەکرا. بارهێنانی سیاسیش ڕێک لە ڕێی پیادە کردنی مافی گشتیی دەنگ دان جێبەجێ دەبوو. لەتەک ئەمەشدا زۆربەی بزاڤە نەتەوەییە ئازادیخوازەکانی ئەو دەمە ڕێبازێکی دیمۆکراتانەیان گرتبووە بەر. داخوازیی سەروەریی نەتەوەیی بە شێوەیەکی سروشتەکی بەسترایەوە بە داخوازیی مافی گشتیی دەنگ دان و ڕێبەرایەتی گەلێرەوە. لە ئەورووپا پارتە لیبەراڵەکان لەتەک سۆسیالیستەکاندا بوون بە پارتی پێشەنگی مافی دەنگ دان.

لە دەمەو سەرەتای سەدەی بیستەمدا گۆڕانکارییەکی دیکەی گرنگ ڕووی دا. دیمانەی Laissez faire، کە بە تەواوی تا ئەو دەمە لە هیچ دەوڵەتێک نەخرابوە کار، نەرمێنرا. لیبەرالیزم هاتە سەر ئەوەی دەست خستنە بازاڕ و دابەشینی داهات بسەلمێنێ. باج گرتنی سەرکەوتە progressive taxation، نەقابە و دەستەبەری جڤاکیی ڕەسمی هاتنە کایەوە. ئەم شارێبازەی لیبەرالیزم پێی دەگوترێ لیبەرالیزمی جڤاکی. هەتا ساڵی ١٩٧٠ ئەمیان بووە ڕێبازی سەرەکیی لیبەرالیزمی سەدەی بیستەم. لەوەودوا نوێلیبەرالیزم بووە هاوچاوی لیبەرالیزمی جڤاکی. ئەمیان دەیویست کارکرد function ـەکانی دەوڵەت تەواو کز بکاتەوە و تاڕادەیەکیش داوای گەڕانەوەی دەکرد بۆ دیمانەی Laissez faire ی ئادەم سمیت.

بە کورتی دەشێ بڵێین گۆڕانکاریی لیبەرالیزم لە ساڵی ١٨١٥ ەوە هەتا ئەمڕۆ بەم شێوەیە بووە:

بۆ ڕوون کردنەوەی باسەکە لەم کتێبەدا نوێلیبەرالیزم بەشێکی تایبەتی درایە (بڕوانە بەشی یازدەیەم). لێرەدا بەگشتی فراژووتنی بیری لیبەرالیزمی جڤاکی باس دەکرێ.

شانرخاندن

لیبەرالیزم یەکەم تێڕوانینی سیاسی بوو کە گشتیتر دوو لایەنی لە یەک جودا کردەوە: فەرمانی هەڵکەوت و فەرمانی نرخاندن، واتە «ئەوەی هەیە» و «ئەوەی دەبا وەها بێ» ی جودا کردەوە. کەواتە لیبەرالەکان وازیان هێنابوو لەوەی هەوڵ بدرێ پێوەرەکانی خۆیان لە هەڵکەوتێکدا بچەسپێنن کە لە دەرەوەی مرۆڤ بێ یان لە مرۆڤ دووردەدەست بێ.

لایەنێکی ئەم گۆڕانکارییە بریتی بوو لە باوەڕی ئاکاری سوودخوازەتی یان باوەڕی سوود.<١>

ئەم باوەڕە لە لایەن لیبەرالی ئینگلیزەوە Jeremy Benthman ەوە دەمەو سەرەتای سەدەی نۆزدەیەم هێنرایە سیاسەتەوە و هەتا ئێستایش شانرخاندنێکی سەرەکیی لیبەرالیزمە. دروشمی بەناوبانگی: «فرەوانترین بەختەوەریی مومکین بۆ زۆرترین ژمارە خەڵکی مومکین» ڕیشەی دەگەڕێتەوە بۆ ئاکاری سوود.

پرنسیپی ئەم باوەڕە ئاسانە: ئەوەی هەموو کەسێک هەوڵی بۆ دەدات سوودە، بەختەوەرییە. سنووری هەوڵدانی تاکەکەس بە هەوڵدانی کەسانی دیکەی هاوجۆری وی دیاری دەکرێ. هەوڵ دانی ئەمیان بۆ سوود و بەختەوەری نابێ دەست درێژی بکاتە سەر سوود و بەختەوەری ئەویان. لە کۆمەڵگە و سیاسەتدا دەبێ سنوور بۆ داخوازیی هەمەجۆر دابنرێ. پێوەری ئەم سنوور دانانە دەبێتە: «فرەوانترین بەختەوەریی مومکین بۆ زۆرترین ژمارە خەڵکی مومکین». لە پراکتیکدا ئەم دروشمە وەها تەرجەمە دەکرێ: زۆرینە بڕیار دەدات بەختەوەری چییە، بە ڕەچاو گرتنی کەمایەتی یان کەمایەتییەکان.

سوود و بەختەوەری دەشێ هەم سوودی ماددی بگرێتەوە و هەم فراژووتنی گیانەکی. لە سەرەتادا لیبەرالیزم دەیگوت فرەوانترین تەژەندی ماددی بۆ زۆرترین ژمارەی مومکین بە باشترین شێوە دێتە دی ئەگەر هەر کەسە بەرپرس بێ لە خۆشگوزەرانیی خۆی. مەوداش لەمیانەوە بۆ بواری سیاسەت بەرین نەبوو. ئەگەر دەزگەی بڕیاری سیاسی بخرێتە ژێر ڕکێفی خواستەکانی تاکەکەسەوە ئەوا دەبێ بڕیارەکان بە شێوەیەک بن کە زۆرینەی خەڵک بە سوودمەندی بزانن. بەڵگەی باوەڕی سوود لە ئازادیی بیر، ئازادیی دەربڕین و ئازادیی کردەوە ئەوە بوو دەیگوت ئازادی دەرفەت دەڕەخسێنێ بۆ فراژووتنی کەسایەتی تاکەکەس. پێشکەوتنی ماددی و فەرهەنگی، بە باوەڕی لیبەرال، لابەرهەمێکی گرنگیی ئازادییە. کۆمەڵگەیەک ئەم ئازادیگەلەی تێدا نەبێ مرۆڤی تێدا تێکدەچێ و بۆخۆیشی مەنگ دەبێ<٢>. ئەمیان لە دەربارەی ئازادی، کە بەرهەمێکی کلاسیکی John Stuart Mill ـە، شامەبەستە.

لە ١٩٧٠ ەوە دوو فەیلەسووف هاتنە پێش و بەڵگەوازیی لیبەرالیزمیان گەشە پێ دا<٣>. هەردووکیان لە خانەی لیبەرالیزمی جڤاکیدان، Ronald Dworkin سەرچاوە لە نەرێتی سوودخوازەتی J.S. Mill ـەوە دەگرێ. سەرنج ڕاکێش ئەوەیە کە فەیلەسووفێکی دیکە John Rawls بەڵگەوازیی مافی

سروشتەکیی گرتۆتە بەر. ئەمیان مێتۆدی سەدەی هەژدەیەم و شۆڕشی فرانسی هەڵگرتۆتەوە بۆ پشتیوانی لە دیمۆکراتی.

John Rawls لە کتێبێکیدا دەربارەی دیمانەی دادگەری، لە بیرۆکەی پەیمانی جڤاکی دەدوێ، لە سەردەمی رۆشناکیدا فەیلەسووفان دیمانەی مافی مرۆڤ و سەروەریی گەل - یان دەبردەوە بۆ پەیمانێکی بیرکرد لە نێوان تاکەکەساندا دەربارەی چونیەتی دامەزراندنی کۆمەڵگە و چۆنیەتیی دەزگەی فەرمانڕەوا. نموونەی هەرە بەناوبانگ پەیمانی جڤاکیی فەیلەسووف John Locke ـە. لەمیاندا وا دانراوە تاکەکەسان دەوڵەت بەو مەبەستە دادەمەزرێنن کە ببێتە دەستەبەری مافگەلی سروشتەکیی خۆیان. ئەم مافانە بە بۆچوونی لۆک مافی «ژیان، ئازادی و موڵکایەتی» بوون. وەنەبێ Rawls پێی وا بووبێ کۆمەڵگە لە ڕاستیدا رۆژێک لە ڕۆژان لەسەر پەیمانی نێوان تاکەکەسان هەڵنرابێ. بەڵکوو ئەم پەیمانەکە وەک مۆدێلێکی فیکری بەکار دەهێنێ: داخوا ئەو پرنسیپانە چی بن کە لە دۆخێکی بیرکردا چەند تاکەکەسێک «لە پشت پەردەی نەزانینەوە» رێک بکەون لەسەری؟ واتە ئەم تاکەکەسانە لەو کاتەدا دووربن هەم لە بەرژەوەندی کەسەکی و هەم لە زۆرەملێی دەرەکی. ئەم کەسانە نازانن چ جێیەک، لەو کۆمەڵگەیەدا کە دایدەمەزرێنن، بەر خۆیان دەکەوێ.

Rawls پێی وایە تاکەکەسان لە دۆخی وەهادا دوو پرنسیپ دەسەلمێنن. یەکەم: هەر هەموو، بێ ئەوەی هیچ دەستەیەک کەمبەش بێ، هەمان ئازادی و مافی بنەڕەتییان هەبێ. دووەم: جیاوازیی جڤاکی و ئابوورەکی تەنها ئەگەر لە بەرژەوەندی کەسانی هەرە لاوازدا بوو ئەوجا دەسەلمێنرێ.

لە بەرهەمێکی درەنگتریدا Rawls بەڵگەکان پتر هەڵدەچنێ. ئەمجارەیان بیر لەوە دەکاتەوە پەیمانێکی جڤاکیی ناڕاشکاو implicit هەبێ دەربارەی دیمانەی دادگەری. Rawls بەمیان دەڵێ: overlapped consensus لە کۆمەڵگەدا، لە نێوان هەموو «بۆچوونە هۆشەکییەکاندا» بچوکترین بەشی هاوکۆ هەیە. مەرج نییە هەر هەموو رێک بن لەسەر دنەدەرە فەلسەفی، ئاکارەکی یان دینەکییەکانی دادگەری. گرنگ ئەوەیە لە دەراوی هەمەجۆرەوە بتوانن لەسەر رێساگەلە رەسمییەکان رێک بکەون.

ئەم گوتانە ئەو ڕاوێژی «مردنی ئایدیۆلۆژیا» یەمان دەهێنێتەوە بیر کە لە سەرەتادا باس کرا. Herbert Tingsten ئەو دەمە دەربڕینی وەک «نرخاندنی هاوکۆ» و «بان ئایدیۆلۆژیا» بەکار دەهێنا. دیمۆکراتی بووبووە بان ئایدیۆلۆژیایەکی هاوکۆ لە نێوان ئەو ئایدیۆلۆژیانەی زووتر دژ بە یەک بوون. overlapped consensus ی Rawls دەربارەی ماف و دادگەری جۆرێکە لە هەمان بۆچوون. مەبەستی Rawls ئەوە نییە پێشانی بدات کە پرنسیپەکان «دروستن» یان «بەڵگەنەویستن». ئەوە لیبەراڵەکانی سەدەی هەژدەمین بوون ئەو لافەیان لێ دەدا. بە بۆچوونی ئەم ئەو دوو پرنسیپە مادام لەلایەن نێزیکەی هەمووانەوە پەسەند بێ، ئەوا بۆ کار پێ کردن دەست دەدەن.

مرۆڤنۆڕی

حوکومڕانیی نوێنەرەکی دان بەوەدا دێنێ کە هەموو کەس بە ڕەسمی وەک یەک کارامەن لەوەی کار بکەنە سەر سیاسەت. کە لیبەرالگەل دەستیان دایە خەبات لە پێناوی مافی گشتیی دەنگ دان وەها ڕەچاو گیرابوو کە خەڵک کۆ دەبنەوە لە دەوری باوەڕی یەکسانی لە کارامەیی سیاسیدا. ئەم مەرجی یەکسانییە پاش ماوەیەکی کورت نیوەی دووەمی مرۆڤایەتیشی گرتەوە کە ژنە.

میلل John Stuart Mill هەر زوو لە بواری مافگەلی سیاسی و جڤاکیدا داوای یەکسانیی تەواوی ژن و پیاوی کرد<٤>. پشکی لیبەرالەکان لە پێشەنگانی خەبات لە پێناوی دۆزی ژنان، هەردەم زۆر بووە.

هەم لە لیبەرالیزمی ئابوورەکی و هەم لە لیبەرالیزمی جڤاکیدا بڕوایەکی پتەو هەیە بەوەی تاکەکەسان توانایان هەیە بەرژەوەندی خۆیان هەڵسەنگێنن و ئەنجامی ڕێبازی کردەوەی هەمەجۆر بەراورد بکەن. هۆشیاربوونی خەڵک یەکێکە لە شامەرجەکانی سوودخوازەتی. لە سەدەی نۆزدەیەمدا، زۆر لە لیبەرالەکان ترسیان لەوە بوو کە هەلومەرج هێشتا لەبار نەبن. میلل بۆ خۆیشی یەکێک بوو لەوانەی ترسی لە «نەزانین و بەتایبەتی خۆویستی و دڕندەیی ئاپۆرە» هەبوو. لەبەر ئەوە داوای سیستەمێکی دەکرد دەنگی سەرباری تێدا بێ بۆ ئەو کەسانەی خاوەن خەسڵەتی تایبەتین، ئەمیان هەنگاوێکی ئاشکرا بوو پشتەو پرنسیپی مافی گشتیی دەنگ دان. وا دیارە، لەو دەمەوە کە مافی گشتیی دەنگ دان جێکەوت، هیچ لیبەرالێک دەستی لەم داخوازییەوە گیر نەکردووە.

چەمکی یەکسانی، لە دەرەوەی مەودای مافگەلی سیاسی ڕووتیشدا، دەخرێتە کار. Ronald Dworkin ی فەیلەسووف لە ناساندنی یەکسانیدا دەڵێ یەکسانی دەکاتەوە مافی هەر تاکەکەسێک کە هەمان ڕێزی ئەوانەی دیکەی هەبێ. مرۆڤگەل دەبێ هەم بە یەکسان و هەم بە لەیەک نەچووش دانرێن. کە دەڵێین مرۆڤگەل دەبێ یەکسان سەیر بکرێن مانای ئەوە نییە هەردەم وەک یەک مامەڵەیان لەگەڵ بکرێ. ناوتوێژی ئەو گوتەیە دەڵێ مامەڵەی ڕێک وێکچوو بەرەو کۆمەڵگەی کۆنترۆڵداری ڕەقمان دەبات کە تێیدا هیچ کەسێک ناتوانێ «ئاستی گوزەرانی خۆی یان شێوە مەسرەف کردنی تایبەت بە خۆی هەڵبژێرێ».

وەک لە سەرەوە باسمان کرد، John Rawls باس لەو مەرجانە دەکات کە جیاوازیی ئابووریانە تێیاندا دەشێ پەسەند بکرێ. ئەو پێی وایە جیاوازیی ئابووریانە بە دوو مەرج بەرپەسەندە. یەکەم: ئەو جیاوازییە گرێدراوی پایە (منصب) یەک بێ بۆ هەمووان ئاواڵە بێ و خەڵک «دەرفەتیان دادگرانە وەک یەک بێ» بۆ گەیشتن بەو پایەیە. مەرجی دووەم ئەوەیە کە بارودۆخی خەڵکی هەرە لاواز، بەم جیاوازییە ئابوورەکییە چاکتر بێت نەک خراپتر.

ئەمانەن ئەو پرنسیپانەی دەبنە سەرچاوەی ڕێسای Rawls کە دەڵێ لە هەموو بارێکی هەڵبژاردندا ئێمە دەبێ ئەو بەدیلە هەڵبژێرین کە ئاستی خەڵکی هەرە لاواز زیاتر چاک دەکات.

Dworkin سەنگێکی گران دەدا بە مافگەلی دەستەبەرکراوی تاکەکەسان. مافگەل دەبێ وەک «داشەهارەی یاری بێ». دەبێ وەهای لێ بێ کە بڕیاری سیاسی و ئابوورەکی، گەر چاوی لە بەرژەوەندی هەرە لاوازان پۆشی، کارەکەی سەخت، گران یان نەکردە دەرچێ.

گرنگترین یەکەی کۆمەڵگە

لیبەرالیزم وەک بزاڤێک، بە پلەی یەکەم، بۆ ڕزگار کردنی تاکەکەس لە ستەمی دەوڵەتی، هاتە کایەوە. جەخت کردن لەسەر ئەوەی تاکەکەس یەکەم یەکەی جڤاکییە ئێستایش هەر جێگیرە. ئەمە ئەوسا و ئێستایش خۆی لەوەدا دەنوێنێ کە داوای دەستەبەری توند دەکات بۆ ئازادی و مافگەلی تاکەکەس. دەستەبەرەکانیش بە پلەی یەکەم دەبێ دەستووری بن، واتە ئازادی و مافگەلی وەها کە لە دەستووردا تۆماربن. پێشێل کردنیان بدرێتە دادگە. لەبەر ئەوەشە لیبەرالگەل بەگشتی لایەنگری دادگەی دەستوورین.

لە سەدەی نۆزدەیەم و ماوەیەکی درێژی سەدەی بیستەمدا، لیبەرالگەل فرەوانبوونی هێزی دەوڵەتیان بە یەکەم هەڕەشە دەزانی بەرانبەر ئازادیی تاکەکەس. لەگەڵ ئەوەشدا گومانکارییەکی گشتی لە نێو لیبەرالاندا هەیە بەرانبەر کۆیەکی collective و چارەسەری کۆیەکیانە. لەم سەدەیەدا هەتا دەهات پتر بە چاوی ترسەوە دەیاننۆڕییە چڕبوونەوەی دەسەڵاتی لەو بابەتە، نەک تەنها چڕبوونەوەی دەسەڵات لای سازمانی سیاسی یان دەزگەی دەوڵەتی.

مێتۆدی گۆڕینی کۆمەڵگە

لیبەرالیزم و سۆسیالیزمی بیرازخواز، لە سەدەی بیستەمدا، دەربارەی مێتۆدی گۆڕینی کۆمەڵگە، هەڵوێستی تاڕادەیەک وەک یەکیان گرتە بەر. پلەدارەتی لیبەرالیزم تەمەندارترە. هەر لە سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمەوە نوشوستی شۆڕشی فرانسی بووە نموونەی ترسێنەر. سەرەتای شۆڕشەکە ڕەنگی بیروڕای لیبەرالی زووی پێوە بوو بەڵام بنەتای بە دیکتاتۆریەتی ئەرتەشی، شەڕ و کۆنەپەرستی گەیشت. شۆڕشی رووسی، بۆ بیرازخوازان بووە نموونەیەکی لەو باباتە. باشترین دارِشتنی مۆدێرن دەربارەی دیمانەی هەڵنانی پلەداری کۆمەڵگە، لە ساڵانی ١٩٤٠ دا، لە لایەن فەیلەسووفی نەمسایی - ئینگلیز Karl Raimund Popper ەوە هاتە کایەوە. باوەڕەکانی ئەم بە پلەیەکی بەرز، ڕاستەوخۆ یان تیان، کاری لە لیبەرالیزم و سۆسیالیستی بیرازخوازی سەردەمی پاش شەڕی جیهانیی دووەم کرد.

پۆپەر پەلاماری پێچەوانەی پلەدارەتی دەدات و ناوی دەنێ «هەڵنانی ئوتۆپیای کۆمەڵگە». ئەمە واتای ئەوەیە مرۆڤ پێشەکی دوائامانجێکی سیاسی دیاری دەکات و بڕیاری ئەو ئامرازانە دەدات کە بۆ گەیشتن بەو ئامانجە بەکار دێن. پێشەکی نەخشەی «دەوڵەتی نموونە» دەکێشرێ و پاشان دەکەوێتە کار بۆ دامەزراندنی.

پۆپەر پێی وایە یەکەم: ئەم مێتۆدە ئوتۆپیائامێزەی گۆڕینی کۆمەڵگە داوای «ڕێبەرایەتییەکی سیاسی دەکات کە تەواو لە دەست چەند کەسێکی کەم هەژماردا چڕ بووبێتەوە و ئەمەش بە ئاسانی ڕوو لە دیکتاتۆریەتی دەکات». دژبەڵگەی دووەم ئاماژە دەکات بۆ مەترسیی خەفە کردنی ڕەخنە لە دەمی هەڵنانەکەدا. بەوەش دەرفەتێک نامێنێ بۆ هەڵسەنگاندنی ئەوەی ئایا زەبری سیاسەتەکە ڕووەو نزیکبوونەوەی ئامانجەکەیە یان نا. بەتایبەتیش کە باس لە ئەنجامی یەکجار دوورەدەست بێ، کە لەوانەیە چەندین نەوە بخایەنێ هەتا پێی دەگەین، ئەوا بەگشتی سەختە مرۆڤ بزانێ ئایا ڕووەو نزیکبوونەوەی

ئەو ئامانجە دەچێت یان نا. خاڵی سێیەم لەوەدایە کە ئوتۆپیزم گۆڕانی بیرورِا و ئیدیال ڕەچاو ناگرێ. «میتۆدی لە پێشدا چەسپاندنی دوائامانجی سیاسی و پاشان کار کردن بۆ ئەو ئامانجە بێنرخ دەمێنێتەوە ئەگەر بسەلمێنرێ کە ئەو ئامانجە، لەو ماوەیەدا کە کاری بۆ دەکرێ، شایەنی گۆڕینە». خاڵی چوارەم لای پۆپەر دەڵێ هیچ مێتۆدێکی هۆشەکی نییە هەتاهەتایە یەک ئامانجی سیاسی دیاری بکات: «ئەمەیان وەها دەگەیەنێ کە هەر جیاوازییەکی بیرورِا لە نێو ئوتۆپیستاندا – هەڵبەتە ناکۆکیی وەها ناکرێ بە بەڵگەی هۆشەکی چارە بکرێ – دەکاتەوە بەکار هێنانی زمانی هێز لە بری بەڵگەی بابەتەکی، واتە دەبێ درِی برِیار بچەسپێنێ».

بەرانبەر ئەو گۆڕانکارییە سەرلەبەرەی کۆمەڵگە، پۆپەر، هەڵنانی پلەداری کۆمەڵگە دادەنێ. لەمیاندا زۆر چاک دەشێ «وێنەیەکی روون» ی کۆمەڵگەی مەبەست ببێتە ڕێنموو نەک دۆخێکی ئیدیالی قاڵبگرتوو. مەبەستی ئەم مێتۆدە لەوەدایە کە «بگەڕێ بە دوای گرفتی جڤاکی هەرە گەورە و هەرە لەپێش و چارەیان بکات نەک بە دوای دۆخی نموونەییدا بگەڕێ و خەباتی بۆ بکات». بیر کردنەوەی هۆشەکی و گەیشتن بە باوەرِێکی هاوکۆ دەربارەی پلانێک بۆ چارە کردنی بارێکی لەنگ گەلێک ئاسانترە لەوەی دەربارەی پلانێک بێت بۆ کۆمەڵگەیەکی ئیدیال. ئەگەر هەوڵی چارە کردنی گرێیەک ژێرکەوتوو بێ بەدئەنجامی کەمتر دەبێ لەوەی پلانی گۆڕانکارییەکی سەرلەبەر ژێرکەوتوو بێ، جگە لەوەش چارە کردنی بەدئەنجامەکانیش ئاسانترە.

کەواتە شابەڵگەی پلەدارەتی ڕەخساندنی دەرفەتە بۆ هاوباوەرِی، مێتۆدی دیمۆکراتانە و گۆڕینی کۆمەڵگە بێ بەکارهێنانی درِی.

دەبێ بشڵێین کە پۆپەر سنووری بەکارهێنانی مێتۆدی شۆرِشگێرانە و درِیی سیاسی بە روونی دەستنیشان کردووە. ئەمانە پەسەندن گەر لە پێناوی خستنی رژێمی دیکتاتۆری و دامەزراندنی دەزگەی دیمۆکراتیدا بن. ئەوجا کە ئەم مەرجانەی هەڵهێنانی پلەداری کۆمەڵگە ڕەخسان هەم لیبەرال و هەم سۆسیالیستی بیرازخواز دەبنە نەیاری مێتۆدی شۆرِشگێرانە.

شێوازی حوکومڕانیی سیاسی

داکۆکیی کلاسیک لە دیمۆکراتیی نوێنەرەکی representative government ڕیشەی لە بەرەی لیبەرالدایە و تەمەنی لە سەد ساڵ تێپەرِیوە. بەرهەمەکەی میلل John Stuart Mill حوکومڕانیی نوێنەرەکی، ١٨٦١، ئێستایش لە بواری دیمانەی دیمۆکراتیدا بە باشترین ڕانواندنی پێوەرەکی دادەنرێ.

لیبەرالگەل و میلل دەیانویست وێنەیەکی سیاسی لە بازاڕی ئابوورەکی هەڵگرنەوە، واتە «بازاڕی سیاسی» پێک بێنن کە هەموو کەسێک تێیدا دەرفەتی هەبێ بازاڕی خۆی گەرم بکات. ئامرازیش لێرەدا مافی گشتیی دەنگ دان بوو. لە سیستەمی «یەک مرۆڤ، یەک دەنگ» دا دەبا بازاڕی سیاسیی تاکەکەسان هاوسەنگ بێ.

میلل پێی وا بوو شێوازی حوکومڕانیی نوێنەرەکی و مافی گشتیی دەنگ دان لەبەر چوار هۆ «باشترین حوکومڕانیی ئیدیالە». ئەمیان لە هەموو شێوازەکانی دیکە پتر دەرفەتی گەشە کردن

دەرەخسێنێ بۆ «خۆڕاستاندن» ی تاکەکەسان و پێشکەوتنی باری ئابووری و ماددیی کۆمەڵگە. ئەمیان هەستی هاوکۆیی و گیانی هاوزێدەتی دروست دەکات.

خۆڕاستاندنی تاکەکەس هاوواتایە لەگەڵ فراژووتنی کەسایەتی. گریمان حوکمڕانییەکی سەرتەڵی ڕۆشنبیر بەڕاستی لە دروست بوون بێت، حوکمڕانییەک لەوانەی لە هەمووان ڕۆشنبیرتر و زیرەکتر بن، لە مرۆڤی هەرە بەرزی بە خەیاڵدا بێت. ئەنجامەکەی چی دەبێت؟ دەبێتە حوکمڕانیی تاکە کەسی خاوەن توانای بان – مرۆڤانە، کە خەریکی گەلێکی هۆش باسیف دەبێت. میلل دەپرسێ: چ جۆرە خەڵکێک لە سایەی ڕژێمی وەهادا پەروەردە دەکرێ؟ نەک هەر زیرەکییان دەخنکێت، لەبەر ئەوەی سوودی لێ وەرناگیرێ، بەڵکوو دنیای هەست و فراژووتنی ئاکارەکیشیان زیانی لێ دەکەوێ. «ئەگەر مرۆڤ بۆی نەبێ هیچ بۆ وەڵاتەکەی خۆی بکات لە ئاست وەڵاتەکەیدا خەمسارد دەبێ». حوکمڕانیی دەستە ڕێگەی خەسڵەتی پاسیڤ خۆش دەکات. حوکمڕانیی گەلێر دەرفەت بۆ کەسایەتیی چالاک و سەربەخۆ خۆش دەکات.

پێشکەوتنی ئابووری و بیرکاری بە بۆچوونی لیبەرالانەی میلل بەرهەمێک نین لە خزمەتەکانی دەسەڵاتی دەوڵەتەوە بکەونەوە. ئەمانە بەرهەمی هەوڵدانی خەڵک خۆیانە. بەتایبەتی پێشکەوتنی زانستی و بیرکاری لەو کەسانەوە پەیدا دەبن کە بلیمەتن و خاوەن توانایەکی بیرکارانەی بەرزن و هێز و توانای ئەوەیان هەیە بەرەنگاری بۆچوونی باو ببنەوە. ڕێک لەبەر ئەوەیە کە میلل وەها بە توندی داکۆکی لە ئازادیی گیانەکی دەکات، لە ئازادیی لادان لە شێوە بیر کردنەوەی جێکەوتە. بەڵام میلل ئەوەش دەڵێ کە بەرزی و فرەوانیی تەژەندی گشتی پەیوەستی فرەوانی و فرەڕەنگیی ئەو هێزە مرۆڤایەتییانەیە کە ئاڕاستەی خۆش کردنی ئەو تەژەندن.

گیانی هاوزێدەتی و هەستی هاوکۆ تەنها زادەی حوکمڕانیی دیمۆکراتن. ئەمانە تەنها بەوە پەیدا دەبن کە گەل دەرفەتی بەشداربوونی چالاکی هەبێ. میلل دیمۆکراتیی ناونابوو «فێرگەی گیانیی گشتی». کەواتە تەنها ئازادی و مافی گشتیی دەنگ دان نەبوون کە گرنگ بن. بەشداربوونی چالاکی هاوزێدانیش پێویست بوو. میلل بە پلەی یەکەم بیری لای خۆفەرمانیی کۆمیونانە بوو، کە هەر زۆر زوو لە ئینگلاند فراژووت. کاتێک مرۆڤ کارێکی ڕەسمی ئەنجام دەدات دەبێ بەرژەوەندی دیکە ڕەچاو بگرێ نەک بەرژەوەندی خۆی، دەبێ بەرژەوەندی هەمەجۆر بەیەک بگرێ و هەوڵی چاکەی گشتی بدات.

«ئەو کەسە دەبێ خۆی بە بەشێکی کۆمەڵگە بزانێ و هەرچی بۆ چاکەی کۆمەڵگەیە بە چاکەی خۆی دابنێ. گەر ئەم فێرگەیەی گیانی گشتی نەبێ هەستێکی وەها پەیدا نابێ کە تاکەکەسان بەرانبەر کۆمەڵگە خۆیان بە خاوەن ئەرک بزانن مەگەر ئەوەندەی گوێڕایەڵی دەستووران بن و سەر بۆ حکومەت فروو بێنن. هیچ هەستێکی ناخۆویستانەی یەکیەتی لەگەڵ گشتدا پەیدا نابێ. هەموو بیر و هەستێک، هەم لە بواری بەرژەوەند و هەم لە بواری ئەرکدا، جێ بۆ سەروکاری خۆیی و بۆ خێزان چۆڵ دەکەن. مرۆڤ هەرگیز بیر لە شتێک ناکاتەوە لە بەرژەوەندی هاوبەشی کۆمەڵگەدا بێ، یان لە کارێکی لەگەڵ خەڵکی دیکەدا بیکات، بەڵکوو تەنها لە پێشبڕکێدایە لەگەڵ ئەوانەی دیکە و زۆر جاریش لەسەر حیسابی ئەوان».

میلل بەڵگەیەکی دیکەش بۆ دیمۆکراتی دەهێنێتەوە، ئەمیان دەشیا لە گوتەکانی Bentham ی پێش

خۆیشی بهێنرێتەوە: مافگەل و بەرژەوەندی هەر کەسێک تەنها لە بارێکدا کە ئەو کەسە خۆی توانای هەبێ و بەردەوام ئامادە بێ داکۆکییان لێ بکات، لە پێشێل کردن دەپارێزرێن. میلل ئەم بەڵگەیە بەتایبەتی بۆ بەرگری لە مافی دەنگ دانی کرێکارانی پیشەسازیی ئینگلیز بەکار دەهێنێ.

لە سەدەی بیستەمدا، لە نێوان لیبەرال، کۆنەواران و سۆسیالیستی بیرازخوازدا، کێشە لەسەر دێمۆکراتیی نوێنەرەکی نەما. کێشە زۆربەی جار لەسەر هەلومەرجی بەردەوامبوونی دێمۆکراتیی نوێنەرەکی پەیدا دەبوو، بەتایبەتی لەسەر پێوەندیی نێوان دێمۆکراتیی نوێنەرەکی و ئابووریی بازاڕ market economy بە مافی موڵکایەتیی کەسەکییەوەی.

خەبات لە پێناو ئابووریی بازاڕدا، وەک مەرجێک بۆ بەردەوامبوونی دێمۆکراتی لە لایەن Friedrich Hayek (ساڵی ١٩٩٢ مرد) هاتە کایەوە. ئەم ئابووریکارێکی نەمسایی بوو، لە ئینگلاند دەژیا. ڕەخنەکانی خۆی بەرانبەر ئابووریی ڕستراو planned economy ساڵی ١٩٤٣ لە بەرهەمێکدا بە ناو: ڕووەو کۆیلەستان بڵاو کردەوە. Hayek پاشان خەڵاتی نۆبێلی لە ئابووریدا وەرگرت.

ئابووریی ڕستراو، بە بۆچوونی Hayek، لە سێ ڕووەوە دژ بە دێمۆکراتی بوو:

١- پلانێکی ئابووری کە هەموو کۆمەڵگە بگرێتەوە ناکرێ لە پەرلەماندا بخرێتە ژێر تاوی هەڵسەنگاندنێکی سیاسی ئاسایی و چوست. پلانەکە یەکجار ئاڵۆزە، هەموو بەشەکانی ترنجاوی یەکترن. سازان و گۆڕینی لایەنێک لەوانەیە هەموو پلانەکە تێک بدات. هەڵسەنگاندنی پەرلەمان دەبێتە کارێکی ڕووالەتی بۆ پەسەند کردن یان ڕەت کردنەوەی سەرلەبەری پلانەکە.

٢- دەسەڵاتی ڕاستی لە دەست حکومەت و بیرۆکراتی ڕستکاردا چڕ دەبێتەوە. فەرمانی بیرۆکراتانە خەسڵەتی دەستوورەکی دەگرنە خۆ.

٣- بەرهەڵستیی ڕێکخراو دژ بە ناوەڕۆکی پلانەکە بە ئاسانی لەلایەن فەرمانڕەوایانەوە بە سابۆتاژ (تێکدان) دادەنرێ. لە ڕێی چڕبوونەوەی دەسەڵاتەوە، تاوانبار کردنی بەرهەڵستان، گەر بە ڕەسمیش نەبێ ئەوا بە کردەوە، ئاسان دەبێ و بەو جۆرەش ئازادیی سیاسی لەناو دەبرێ.

لە سوێد Herbert Tingsten ڕەخنەکانی Hayek ی هەڵگرتەوە. ئەم خۆی پرۆفیسۆری دەوڵەتناسی بوو لە ستۆکهۆلم. تینگستێن بۆخۆی دەستی لە سۆسیال دێمۆکرات هەڵگرت و بووە لیبەرال لەبەر ئەو ترسەی هەیبوو لە ئەنجامگەلی ئابووریی ڕستراو. لە کتێبی (1945) *Demokratiens problem* دا تینگستێن بەتایبەتی ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە کە لە ئابووریی ڕستراودا چەند ئاسانە ڕۆژنامەی بەرهەڵست دەمکوت کرێن: دابەش کردنی کاخەز لە ژێر دەسەڵاتی فەرمانڕەوایان دایە.

وەک لە بەشی داهاتوودا دەردەکەوێ لیبەرالانی ئەم سەردەمە ئێستایش بەڵگەکانی Hayek بە ڕەوا دەزانن. ئەمانە نایسەلمێنن ئابووریی ڕستراو جێ بە ئابووریی بازاڕ چۆڵ بکات.

لە گفتوگۆی لیبەرالی ئەم بیست ساڵەی ڕابوردوودا جەخت لە سەر دوو شاپرنسیپ دەکرێ:

یەکەم: هەوڵ دراوە میکانیزمی بڕیاردانی دێمۆکراتی لەم ڕێیانەوە بێتە گۆڕین: نانێوەندەکیاندن، یەکەی سیاسیی بچووک، گەلپرسی (ڕیفراندۆم) گشتی و فرەواندنی دەرفەتی پێوەندیی نێوان نوێنەر و

هەڵبژێر لە ماوەی نێوان دوو هەڵبژاردندا. ئەم ڕێبازە لە سیاسەتی پارتایەتیدا نێونرا «دیمۆکراتیی نێزیک».

دووەم: کەم بوونەوەی بڕوا بەوەی دامودەزگەی ڕەسمی بتوانێ ئەو خزمەتگوزارییەی هاوزێدان دەیانەوێ بگرێتە دەست. لەم خاڵەیاندا لیبەرالیزمی جڤاکی ڕەخنەی نوێلیبەرالیزمی هەڵگرتەوە. پەیڕەوانی لیبەرالیزمی جڤاکی داوا دەکەن خزمەتگوزاریی ڕەسمی بخرێتە ژێر هاوچاویی نێوان دەزگەی ڕەسمی و ئەهلییەوە. بەڵگەش لێرەدا ئەوەیە کە تاکەکەس دەرفەتی هەڵبژاردنی زیاد دەبێ.

سازمانی ئابوورەکی

وەها باوە باوەڕی ئابوورەکیی لیبەرالیزم بەم لایەنانەوە بناسێنرێ: ئابووریی بازاڕ، ئامرازی بەرهەم هێنان ئەهلی بێت و ڕێ بگیرێ لەوەی بازاڕ بخرێتە ژێر ڕکێفی سیاسەتەوە. وەلێ لە سەدەی بیستەمدا گۆڕانکاریی گرنگ هاتنە کایەوە:

بەرەنگاربوونەوەی ئەوەی سیاسەت دەست بخاتە ئابووریی بازاڕەوە خەسڵەتێکە لە لیبەرالیزمی سەدەی بیستەمدا جێگیر بووە، هەر لەم خاڵەشدا لیبەرالیزم زیاتر گۆڕانکاریی بەسەردا هاتووە. بەر لە هەر شتێک دەبێ جۆرە جیاوازەکانی گۆڕانکاری لەیەک بکەینەوە.

لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا پشت کرایە باوەڕی Laissez faire. لیبەرالیزمی ئەو دەمە ڕووی خەباتی کردە بیرازی جڤاکی و قانوونی وەها کە چارە بۆ ئەنجامە جڤاکییەکانی ئابووریی بازاڕ بدۆزێتەوە و ڕێیان لێ بگرێ. گەلەکۆمەکیی نێو بازاڕی کار، ئەگەرچی دیمانەی ئابوورەکی بە مۆنۆپۆلی دادەنا و دەبا قەدەغە بکرێت، لەلایەن لیبەرالیزمەوە سەلمێندرا.

لە بیست و سییەکانی سەدەی بیستەمدا، لیبەرالی وەک John Maynard Keynes لە ئینگلاند و Bertil Ohlin لە سوێد مێتۆدی دیمانەکییان دارشت بۆ ڕێک کردنی هەڵگەڕانەوەی دۆخی ئابوورەکی واتە پێش گرتن لە سەختانگی ئابوورەکی.

زووتر لیبەرالیزم باوەڕی وەها بوو کە سەختانگ شێوازێکی «سروشتەکی» یە بۆ خۆدەرمان کردنی ئابووری. ئەم دیمانە نوێیە نۆرەیەکی چالاکی دا بە دەوڵەت و سیاسەتمەداران کە دەستکاری دۆخی ئابووری بکەن. ئەمیشیان لە ڕێی ڕێک کردنی بڕی پارەوە، پارسەنگ کردنی بودجە و گەیاندنی مووچەی کارمەندانی دەزگەی ڕەسمی بە ئاستی مووچەی بازاڕ. پاش شەڕی جیهانیی دووەم ئەم سیاسەتە لە ئەورووپای ڕۆژاوا و تەنانەت لە کۆوەلاتی ئەمەریکا USA ش بەگشتی سەلمێندرا. واتە دەزگەی دەوڵەتی کەوتە بەرهەم هێنانی خزمەتگوزاری و کالا، ئەو دەزگەیانەش بە پارەی باجی سەرکەوتە دەبران بەڕێوە.

باج گرتنی سەرکەوتە دەکاتەوە دەست تێوەردانێکی فرەوان لە دابەشینی ئەو داهات و سامانەی بازاڕ دەیدات. لیبەرالان لەم خاڵەدا دووچاری گرفتێکی هەڵبژاردنی دژوار بوون. لەلایەک نەریتی بیری لیبەرال، لە نێوەڕاستی ساڵانی ١٨٥٠ وە داوای دەکرد تاکەکەسان دەرفەتی دەست پێکردنیان لە ژیاندا تاڕادەیەک وەک یەک هەموار بێ. مەبەست لەمەشیان تەنها لایەنی دەرفەتی خوێندن نییە. هەر زوو میلل

تەواو نزیک بوو لەوەی مافی میرات ڕەت بکاتەوە. ئەو دەیگوت مرۆڤ لە میراتدا دەبێ هەر ئەوەندەی بەرکەوێت کە خوێندن و گوزەرانی هەتا تەمەنی ڕسکان بۆ دابین بکات، نەک زیاتر.

لەلایەکی دیکەوە دەشێ بڵێین لیبەرالگەل گەشەندی ئابوورەکی بە یەکەم ئامانجی ئابوورەکیی خۆیان داناوە. مەرجی گەشەندی ئابوورەکی، بە دیدی لیبەرال، لەوەدا بوو کە دەست پێشخەری و هەوڵدانی ئابوورەکی دەبێ خەڵات بکرێ. هەتا ئێستایش، بۆ چارە کردنی ئەم دووڕیانە ئایدیۆلۆژییە، وا باوبووە گەشەندی ئابوورەکی بخرێتر پێش ڕێک کردنی ئابوورەکی. باج گرتن نابێ هێند توند بێ زیان بە «هێزە تەژەندهێنەکان» بگەیەنێت‹٥›. بەڵام لیبەرالانی جڤاکی لە ١٩٧٠ کاندا لەوە دەچوو ڕێک کردنی ئابوورەکی هەڵدەنەوە بەسەر گەشەندی ئابوورەکیدا، بڕوانە ئەم ڕاگواستەیەی Karl-Hermann Flach ی ئایدیۆلۆژیستی لیبەرالی ئەڵمانی:

«هەر بارەو ئەزموونی خۆی دەوێ، ئایە هێزی بزوێنەری چالاکیی ئەهلی هێندە بە نرخە بۆ پێشکەوتنی گشتیی ئابوورەکی کە ناچار ببین، لەبەر ئەوەی چوستە، بێدادیەکی بە ناچاری پەیوەستێتی پەسەند بکەین، یان ئایە چڕبوونەوەی موڵکایەتیی ئەهلی هێند خەتەرناکە کە بەڕاستی دەبێ مەترسیی لەدەست چوونی بەشێک لەو زەبرە پەسەند بکەین لە پێناوی دابەشینێکی باشتری دەسەڵات و دادگەرییەکی فرەوانتر».

Ny chans för liberalism

ئوتۆپیا

لە سەدەی هەژدەم، لەو دەمەی لیبەرالیزم تێیدا زا باوەڕی پێشکەوتن و گەشبینایەتیی فراژووتنی تاڕادەیەک بێسنوور، باو بوو. بیر کردنەوەی نوێ، زانست و جڤاتناسی دەبا لە باری ماددی، گیانی و سیاسییەوە مرۆڤایەتی بەرەو بێگەردی کێش بکات. یەکێک لە پێشەنگانی ڕۆشناکی باوەڕی خۆی بە دواڕۆژ لەم سێ خاڵەدا کۆ کردەوە: «بنەبڕ کردنی جیاوازیی نێوان نەتەوەکان، پێشکەوتنی یەکسانی لە نێو نەتەوەدا و بێگەردیی دروستی مرۆڤایەتی»‹٦›. مرۆڤ بە خۆی و خەسڵەتگەلی جڤاکییەوە ئامادەی «چاکتربوونی بێسنوور» بوو. کۆندۆرسێ پێشبینی «بنەبڕ کردنی تەواو» ی ئەو پێشداوەرانەی دەکرد کە دەبنە هۆی ئەوەی نێر و مێ مافی جیاوازیان هەبێ. «ڕیشەی ئەو جوداوازییە لە بەدبەکار هێنانی هێزدایە. هەر گەڕانێکی دیکە بە دوای هۆی دروستاندنی ئەم پرنسیپە کە بیگەڕێنێتەوە بۆ جوداوازیی ئۆرگانیزمی لەشەکی، توانای بیرکاری یان هەستی ئاکارەکی، دەبێتە گەڕانێکی ناکام. ئەوە ڕیشەی لە بەدبەکار هێنانی هێزدایە».

لە سەدەی بیستەمدا پاراستنی پێشکەوتنی بێسنوور سەختتر بوو. وا پێ ناچێ هیچ لیبەرالێک مابێ بڕوای بە چارەی بێگەرد یان سازمانی جڤاکیی بێگەرد هەبێ. ئاوازێکی دەستەمۆبوون لای Karl-Hermann Flach دەبیسترێ: «وا پێ دەچێ مرۆڤ هێندە نەڕسکابێ کە بتوانێ سیستەمی تەواو لیبەرالی وەها کە لە پراکتیکیشدا کارابێ، هەڵنێت». گرفتی نوێی پێشبینی لێ نەکراو هەردەم سەر هەڵدەدەن. تەنانەت کۆمەڵگەی نوێتر و باشتر بەردەوام گرفتی نوێی لێ دەزێ. Flach وەهای دەردەبڕێ:

«تەنانەت دیالەکتیکی لیبەرال ئەوەی کردۆتە دەراو کە تێز thesis و ئەنتیتێز antithesis دژ بە یەک

دەوەستن، لە سینتێز synthesis دا یەک دەگرنەوە و بەوەش تێزی نوێ دروست دەکەن و ئەمانیش لەلای خۆیانەوە دەبنە مایەی پەیدابوونی ئەنتیتێزی نوێ. بەڵام بەپێچەوانەی مەتێریالیزمی دیالەکتیکانەی لە ڕێ دەرچووی ئەم زەمانە دیالەکتیکی لیبەرال بێپسانە. بە بۆچوونی لیبەرال نە چارەی سیاسیی کۆتا هەیە و نە دۆخی جڤاکیی کۆتا. ناکۆکی نە لە ئاستی مرۆڤایەتیدا و نە لە ئاستی جڤاکیدا بنەبڕ نابن. ئەوپەڕەکەی دەبنە جۆرێکی دیکە».

٣- کۆنەوارەتی

بیریاری هاوچەرخی ئینگلیز Quintin Hogg دەڵێ کۆنەوارەتی پتر دید attitude ە لە ناخی ئادەمیزاددا وەک لەوەی ئایدیۆلۆژیا بێت. «نۆرەی هەرماو و تەواو بەسوودی کۆنەوارەتی لەوەدایە کە بە ناوی نەرێتەوە دەبێتە ڕەخنەگر و تێکدەری زڕەباوەڕی نوێباو»<١>.

کۆنەوارەتی وەک دژەئایدیۆلۆژیا هەڵکشا. شۆڕشی فرانسی بووە هۆی زانی یەکەم و ڕەنگە هەتا ئێستایش باشترین دەربڕین لە کۆنەوارەتی. Edmund Burke تەنها یەک ساڵ پاش ١٧٨٩ کتێبی *Reflections on the Revolution in France* ی دەرکرد. ئەم بەرهەمە ڕەخنەیەکی بنەڕەتی و یەکجار ڕەوانبێژ بوو لە شۆڕشەکە وەک مێتۆدێک بۆ گۆڕینی کۆمەڵگە. هەتا ئێستایش شابیرۆکەی گەش لە کۆنەوارەتیدا ئەوەیە کە دەڵێ کۆمەڵگە دەبێ وردەوردە، لە دەراوی هەم ئەزموونی مێژووکرد و هەم نەرێتی سیاسیی نەتەوەییەوە، بێتە گۆڕین.

فراژووتنی بیری کۆنەوارەتی لە ئینگلاند ڕێگەیەکی گرتە بەر جودا لەوەی ئەورووپا. سەرەتای سەدەی نۆزدەیەم، لە فرانسە و بەتایبەتی لە ئەڵمانیا، کۆنەوارەتیی سالارپەرست برەوی هەبوو. پاشایەتی و کۆمەڵگەی «بەرەدار» لە دەراوی ئەوەی پێی دەگوترێ دیمانەی زیندەڵ organism ـەوە داکۆکیی لێ دەکرا. دەوڵەت بە لەش دادەنرا و بەرە جیاوازەکان بەشە هەمەجۆرەکانی لەش بوون. بۆ سەرجەمی لەش هەر بەرەیەک کارکردی (فەنکشنی) گرنگی خۆی هەیە، هەڵبەتە بە پلەی جۆراوجۆر. سەری ئەم لەشە بێگومان پاشا بوو، ویستی دەوڵەت لەمدا کۆ دەبۆوە. پاشا لەتەک خۆی بەرەی بەرزەکارمەندانی هەبوو، ئەمان بە نوێنەری بەرژەوەندگەلی دەوڵەت دەزانران.

کۆنەوارەتیی سالارپەرست پشت ئەستوور بوو بەوەی پێی دەگوترێ فەلسەفەی ئایدیالیساتنەی مێژوو. فەلسەفەی ئایدیالیستانە مێژووکردەکی Historicistic یە. شێوەڕێژیی کۆمەڵگە و ڕێڕەوی مێژوو بە بەرهەمی ویستێکی بەرزتر دادەنرا. مێژوو بە چەندین قۆناغدا تێدەپەڕێ، لە قۆناغی نزمەوە بەرەو بەرزتر، ڕووەو دۆخێکی بێگەرد، ڕێ دەکات. ناودارترین نوێنەری کۆنەوارەتیی ئایدیالیستانە و سالارپەرست فەیلەسووفی ئەڵمانی Georg Friedrich Wilhelm Hegel ـە (ساڵی ١٨٣١ مرد). بۆچوونەکانی هێگل لە کۆنەوارتیی ئەڵمانیای سەدەی نۆزدەیەمدا پێشەنگ بوون، پاشانیش ناسیۆنالیزمی سالارپەرست هەڵی گرتنەوە. ئەو هێزە بەرزەی جڵەوی ڕێڕەوی مێژووی بەدەستە هێگل ناوی ناوە «گیانی جیهان» ئەمەش هەر ناوێکی دیکەیە بۆ خودا. ویستی ئەم گیانە لە سەردەمی جیاوازدا لە گەلی تایبەت و لە خەسڵەتگەلی نەتەوەیی («گیانی گەل») ی ئەو گەلانەدا خۆی دەنوێنێ. کەواتە نەتەوەکان هەڵگری پەیامێکی مێژووکردن. لە نێو نەتەوەدا دەوڵەتە دەبێتە بەرجەستەکاری ئەو ئەرکە مێژووکردە. دەوڵەت ئەو هێزە سەردەستەیە یەکیەتیی کۆمەڵگە ڕادەگرێ، کۆمەڵگەش مەیدانی هەم گوزەرانی کەسەکی و هەم بەرژەوەندیی گروپانە.

ئازادی، بە ناساندنە ناودارەکەی هێگل بێ، دەکاتەوە «دەرک کردنی ناچاری». بە بڕوای هێگل دەوڵەت بەرژەوەندێکی بابەتەکی هەیە، پاشا و چینی بەرزەکارمەندان نوێنەری ئەو بەرژەوەندەن و هاوزێدان دەبێ

خۆخواستانە سەر فرووی وی بن. کەواتە ئایدیالی سیاسیی هێگل هیچی بەسەر دێمۆکراتییەوە نییە:

«ئازادی وەها ڕادەنوێنرێ کە ویستی زاتەکی (سۆبژەکتیف) ی هەموو تاکەکەسان بەشداری هەموو سەروکارێکی گرنگی دەوڵەت بێ. ویستی زاتەکی لێرەدا بە بڕیاردەر و کۆتا دادەنرێ. بەڵام سروشتی دەوڵەت بریتییە لە یەک گرتنی ویستی بابەتەکی (ئۆبژەکتیف) و ویستی گشتی».

ویستی بابەتەکیی دەوڵەت لە باری دادگەریدا ڕەنگ دەداتەوە. چەمکی «دەوڵەتی دەستوورەکی» سەرچاوە لە هێگلەوە دەگرێ. دەوڵەتی نموونە لای هێگل پاشایەتییەکی هاوچەرخێنراوە لە کۆمەڵگەیەکی بەرەداردا. هێگل بەرەی کشتوکاڵ، بەرەی کاسبکاران و بەرەی گشتی لەیەک جودا دەکاتەوە. بەرەی گشتی بریتییە لە چینی بەرزەکارمەندان و ئەکی ئەوەیە بابەتەکییانە و بێلایەنانە باری دادگەری بسەپێنێ.

بیرۆکە یەکەمەکانی هاوئەرکەتی corporatism لە نێو کۆنەوارەتیی زووی سەدەی نۆزدەیەمدا داڕێژرا. هێگل بیری لە سیستەمێک دەکردەوە هاوئەرکی corporation ی تێدابێ، واتە دەستەی هاوئەرکان کە بریتی بێ لە هەم سەرکار و هەم کرێکار. هاوئەرکان دەبا بە یارمەتیی دەوڵەت ڕێسای هاتنە نێو کارەکە ڕێک بخەن، سەرپەرشتی لایەنی پیشە فێربوون بگرنە ئەستۆ و یاریدەی جڤاکی پێشکەش بکەن.

فەلسەفەی کۆنەوارەتیی هێگل تاڕادەیەک بە تێر و تەسەلی ئاماژەی بۆ کراوە چونکە نۆرەیەکی گرنگی لە مێژووی بیردا هەیە. بەڵام لە گفتوگۆی کۆنەوارەتیی ئەم دەمەدا نۆرەیەکی بەرهەستی وەهای نییە. کۆنەوارەتیی ئەم دەمە نێزیکەی تەواویک گرێدراوی ئەو نەرێتە بریتانییەیە کە Burke بناخەی داڕشت.

کۆنەوارەتیی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەم دژەئایدیۆلۆژیایەک بوو بەرانبەر هەم لیبەرالیزمی سیاسی و هەم لیبەرالیزمی ئابوورەکی. کۆنەواران یەکجار بە توندی ڕەخنەیان لە بازاڕی ئازاد و Laissez faire دەگرت، بەتایبەتی لەبەر ئەنجامگەلی جڤاکییان. «هاوئەرکی» ی هێگل دەربڕینێکی زوو بوو لەو سیاسەتی پێی دەگوترێ کۆنەوارەتیی جڤاکی social conservatism.

لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا جۆرێکی نوێ لە کۆنەوارەتیی جڤاکی پەیدا بوو. هەنگاوی یەکەم ئەوە بوو کۆنەوارەتیی جڤاکی وردەوردە بیرۆکەی مافی گشتیی دەنگ دانیان سەلماند. شابیرۆکەی دووەم سیاسەتی جڤاکیی دەوڵەتیانە بوو. ئامانجی ئەم سیاسەتە نوێیە ئەوە بوو چینی کرێکار تێهەڵکێشی هاوبەندیی نەتەوەیی بێت و بەوەش ڕێ لە شڵەژانی جڤاکی و شۆڕش بگیرێ.

ئەڵمانیای قەیسەرنشین، کە ساڵی ١٨٧١ دامەزرا، دەشێ بە مۆدێل بۆ دەوڵەتی کۆنەوارەتیی جڤاکی دابنرێ. لەوێدا هەر لە سەرەتاوە مافی گشتیی دەنگ دان بۆ پیاوان خرایە کار. لە ساڵانی ١٨٨٠ دا کۆنەواران سیستەمێکی فرەوانیان لە دەستەبەری جڤاکی دامەزران. «دەوڵەتی جڤاکی» ی کۆنەواری ئەڵمانی بە پێشەنگی دەوڵەتی خۆشگوزەرانی سەدەی بیستەم دادەنرێ.

وێنە بریتانییەکەی کۆنەوارەتی پێی دەگوترێ «تۆری دیمۆکراتی». کۆنەواران لەتەک لیبەرالان پێشبڕکێیان بوو لەسەر فرەواندنی مافی گشتیی دەنگ دان و هاوکاتیش داوای بیرازی جڤاکییان دەکرد. لە ١٨٨٠ کاندا، لە ئێنگلاند، مافی گشتیی دەنگ دان تەواوێک پیادە بووبوو.

لە سەدەی بیستەمدا بەرەی کۆنەوار دژ بە سۆسیالیزم و کۆمیونیزم وەرچەرخا. پێشان کۆنەوارەتی لایەنگری دەسەلاتێکی دەوڵەتیی بەهێز بوو، داوای وا بوو دەوڵەت بازاڕ ڕێک بکات، ئەمجارە هاتە سەر ئەوەی نەخشێکی بەهێز لە لیبەرالیزمی ئابوورەکی وەربگرێ. ئەمجا بە بەڵگەی لیبەرالانەی وەها کە جاران خۆی دژی بوو، کەوتە بەرپەرچ دانەوەی پەلهاویشتنی دەسەلاتی دەوڵەتی و سۆسیالیزم. کاتێ نوێلیبەرالیزم لە دەوروبەری سالانی ١٩٧٠ دا هاتە پێش و میراتی فیکریی سمیت Adam Smith ی هەلگرتەوە، لای زۆربەی پارتە کۆنەوارەکان سەلمێندرا، بەلام نەک لای هەمووان. لە ١٩٨٠ کاندا، لە نێو پارتی کۆنەواری بریتانیدا، نەریتی تۆری دیمۆکراتی، کۆنەوارەتیی جڤاکی، بە تەوژمی بیری نوێلیبەرال پاشەکشەی کرد.

دەشێ سێ شامەیلی [مەیل tendency] تاڕادەیەک دژ بە یەک لە کۆنەوارەتیی سەدەی بیستەمدا جودا بکەینەوە. مەیلی یەکەم ئەو کۆنەوارەتییەیە کە لە ڕووی سیاسی و ئابوورەکییەوە لیبەراڵە. مەیلی دووەم کۆنەوارەتیی جڤاکییە. مەیلی سێیەم کۆنەوارەتیی نرخاندنە. لە سکەندەناڤیا بەمیان دەگوترێ کۆنەوارەتیی فەرهەنگی. کۆنەوارەتیی جڤاکی و کۆنەوارەتیی فەرهەنگی زۆر جار یەک دەگرنەوە<٢>.

پارتە مەسیحی – دیمۆکراتەکانی ئەورووپا لەم بابەتەن، ئەمانە پارتگەلێکی کۆنەوارن و دیدی بنەڕەتییان بەرانبەر ئاکار و ئاکارناسی مەسیحیانەیە.

کۆنەوارەتیی نرخاندن سوورە لەسەر ئەوەی دەوڵەت دەبێ نرخاندنی جڤاکی دیاری کراو و پێوەری ئاکارناسانەی دیاری کراو بپارێزێ. دانانی خێزان بە یەکەی بنەڕەتیی کۆمەڵگە نموونەیە لە نرخاندنی جڤاکی. دەوڵەت دەبێ دیدی مەسیحایەتی دەربارەی ماف و ئاکار بپارێزێ. دەوڵەت دەبێ پەرۆشی میراتی فەرهەنگی بێت و بیپارێزێ و پاسەوانیی ژینگەی فەرهەنگی بکات. لەم بوارانەدا کۆنەوارەتیی نرخاندن داوای دەسەلاتێکی بەهێزی دەوڵەتی دەکات و داوای دەست تێوەردانی کاریگەری لێ دەکات.

پاش شەڕی جیهانیی دووەم چەند جارێک هەوڵی نوێ کردنەوەی کۆنەوارەتی دراوە و کۆنەوارەتیی نرخاندن لەو هەولانەدا نەخشی هەبوو. هەم لە ١٩٥٠ کاندا و هەم لە ١٩٧٠ کاندا بەو تەوژمانە دەگوترا «نوێکۆنەوارەتی». لە فرانسە ڕێبازێکی فەلسەفیی تایبەت زا و خۆی ناونا «ڕاسترۆی نوێ la nouvelle droite».

لێرەدا سوود لە Peter Viereck و Russel Kirk، وەک دوو نوێنەری شەپۆلی یەکەم، وەردەگرین. ئەمان خۆیان بە میراتگری Edmund Burke ی مامۆستای بیری کۆنەوارەتی دادەنا.

شەپۆلی دووەمی نوێکۆنەوارەتی لە ١٩٧٠ و ١٩٨٠ کاندا پەیدا بوو. چەندین نووسەری ئەم نوێکۆنەوارەتییە تەواو سەرگەرمی دژایەتی بزاڤی چەپایەتیی ١٩٦٠ کان بوون. بەشێکیشیان زووتر مارکسیست بوون، وەک Irving Kristol لە کۆوەلاتی ئەمەریکا. لە ئێنگلاند Roger Scruton ی

فەیلەسووف و Lincoln Allison ی دەولەتناس هەلکەوتن. جقاتناسی ئەمریکیش Robert Nisbet ‹٣› نووسەرێکە دەشێ بلێین سەر بە هەردوو شەپۆلی نوێکۆنەوارەتییە.

لە نێو ئەم نووسەرانەدا ئادگاری لیبەرالیزمی ئابوورەکی یان نوێلیبەرالیزم دیار نییە، مەگەر بە دەگمەن. بە پێچەوانە، زۆربەیان هەوڵ دەدەن ئاوڕ لە میراتی ئەو بیرە کۆنەوارە بدەنەوە کە ڕیشەی دەگەڕێتەوە بۆ Edmund Burke و هەولێش دەدەن لە کۆمەلگەی ئەمڕۆدا بیخەنە کار. مەیلی ڕوو لە ژینگەپارێزی لەنێویاندا بەهێزە. نوێکۆنەوارانی ١٩٥٠ کان لەوەدا کە لە ڕوانگەیەکی ژینگەپارێزییەوە ڕەخنە لە کۆمەلگەی پیشەساز بگرن، پێشەنگ بوون.

شانرخاندن

زۆر جار دەگوترێ گۆیا کۆنەوارتی دەیەوێ باری جێکەوتە بپارێزێ. ئەم دۆزە وەها ساکار نییە. بەشێکی زۆری «جێکەوتە» ی هەم سەدەی نۆزدەیەم و هەم سەدەی بیستەم دژ بە ویستی کۆنەواران هاتۆتە کایەوە. لەم ڕۆژگارەدا، لە زۆر وەلات، سیاسەتی کۆنەوار دەبێ بکاتەوە داخوازیی گۆڕانکارییەکی گشت لایەنەی ئەوەی جێکەوتەیە.

وێڕای ئەوەش دەشێ بگوترێ کۆنەواران جێکەوتە دەپارێزن بەلام بە واتایەکی دیکە. گرنگترین سەرچاوەی پێوەر لای کۆنەوارەتی مێژووە، یان بابلێین، نەرێتی فەرهەنگی و سیاسیی نەتەوەکەی خۆیەتی. هەلبەتە نەرێت هەم دەگۆڕدرێت و هەم دەتازێت، بەلام لەسەرەخۆ. مێژوو بەلای کۆنەوارەوە جۆرە فیلتەرێکە ڕێ لە بابەتی بێکەلک دەبەستێ. تەنها ئەوەی بەسوودە، ئەوەی لە ئەزموونی درێژخایەندا خۆی ڕادەگرێ، دەمێنێتەوە. Edmund Burke ی پیری کۆنەوارەتی دەلێ: «ژیریی کۆکراوەی نەوەکان» دەجەستێنێ.

هەر لەو دەمەوە کە Edmund Burke ڕووبەڕووی شۆڕشی فرانسی بۆوە کۆنەواران کەوتنە گومان لەوەی پرنسیپی ئەبستراکتی ئایدیۆلۆژی لە سیاسەتدا کارا بێ. لە سەرەتادا ڕاگواستەیەکی Quintin Hogg م هێنایەوە کە دەلێ کۆنەوارەتی پتر دیدێکی گومانکارە وەک لەوەی ئایدیۆلۆژیا بێت.

دژایەتیی ئایدیۆلۆژیای سیاسیی چەپ، ئوتۆپیا و پلانی بەرفرەوانی بیرازکاری زۆرجار چووەتە شێوەی گومانکارییەکی توند بەرانبەر بەکارهێنانی هۆشەکیەتی لە سیاسەتدا. لە کۆوەلاتی ئەمەریکا Russel Kirk زایەلەیەکی Burke ـە کە دەلێ: «نەرێت، پێشداوەری، داب» ڕێزانێکی باشترن لە کتێب و فەلسەفە. کۆنەواران ڕێکن لەسەر ئەوەی سیاسەت تەواو دوورە لەوەی ببێتە گرنگترین نرخاندنی ژیان. جگە لەوەش یەکجار بەگومانن لەوەی سیاسەت تەنانەت دەرفەتی هەبێ پلان بۆ کۆمەلگە دابنێ و ڕەنگرێژی بکات.‹٤›

دین، دینی ڕەسمی جێکەوتە، سەرچاوەیەکی دیکەی گرنگی پێوەرە لای کۆنەوارەتی. کۆنەوارەتی لە وەلاتانی کاتۆلیک تەواو بەرتینی باوەڕی جقاتناسیی کلێسەی کاتۆلیک بووە. کشتوکال و دێهات نرخی تایبەتی هەیە لای کۆنەواران. زەوی، جووتکاری، جووتیاران بە بەهرەیەکی نەتەوەیی و مێژووکردی تایبەت دادەنرێن.

Lincoln Allison ی ئینگلیز لەتەک سیاسەتدا چەند نرخاندنێکی گوزەرانی کۆنەوار دیاری دەکات:

– نیشتمانپەروەری، لەمیاندا مرۆڤ دەبێ خۆشەویستنی نیشتمان لە خۆشەویستنی دەوڵەت جودا بکاتەوە.

– خۆشەویستنی زەوی و شادمانیی بە خاوەنەتیی زەوی و زەویکاری. ڕووکاری هاوچەرخی ئەم خۆشەویستییە دەبێتە «خەباتی بێوچان لە پێناو پاراستنی زەوی، ڕووەک و ساختمان لە دادۆشین».

– چالاکیی داهێنەرانەی خۆ. پیشەسازیی مۆدێرن زۆر جار وەها دەکات مرۆڤ شتێکی نەبێت بە بەرهەمی کاری خۆی بزانێت.

– خێرخوازی، نەک بە واتایەکی سۆسیالیستانە بەڵکوو بە واتای ئەوەی کارێک بکەیت بۆ خەڵکی دیکە بێ ئەوەی خەمت بێ ئایە هۆی ئەو کارەت خۆویستییە یان دیکەویستییە altruistic.

– خێزانویستی، خزمەت کردنی دایک و باب، منداڵ بەخێو کردن لە دەرکی ئەوەی مرۆڤ خۆی ئاڵقەیەکە لە زنجیرەیەکی درێژ.

– پێشبڕکێ، بەتایبەتی ئەو جۆرانەی ڕێسای دادپەروەرانەیان هەیە. هەر لەبەر ئەوەش دەبا گەمەی cricket (لە ئینگلاند) ئیجباری بێت.

مرۆڤنۆڕی

کۆنەوارەتی ئەو یەکسانییە سیاسییەی سەلماندووە کە مەرجە بۆ مافی گشتیی دەنگ دان. هەروەها یەکسانیی دەستووریشی سەلماندووە کە دەکاتەوە وێکچوون لە ئاست قانووندا. بەڵام لەوە زیاتری بڕ نەکردووە. نۆڕینی کۆنەوار هەمەجۆریی مرۆڤگەل و نایەکسانیی دروست لە بواری زیرەکی، توانای بڕیار دان... هتد کردۆتە دەراو. بەڵام ئەمیان مەسەلەیەک نییە لە نێو ئایدیۆلۆژیاکاندا کێشەی لەسەر بێ. ئەوەندەی لێمان دیار بێ بیرۆکە سەرەتاییەکەی یەکسانیی سەدەی هەژدەیەم، کە دەڵێ مرۆڤگەل لە ڕاستیدا وێکچوون، لە هەموو ڕێبازە سیاسییەکاندا پشت گوێ خراوە. ئەوجا جیاوازییەکی ماوە لەوەدایە ئایە چ و تا چ ڕادەیەک دەرەنجامی جڤاکی و سیاسی ناوێکچوونی خەڵک و ناوێکچوونی توانایان بسەلمێنرێ. ئەو سیاسەتی هاوشان کردنەی دەرەنجامی ناوێکچوونی خەڵک ناسەلمێنێ کۆنەواران پێی دەڵێن هاوشان کردن levelling.

جیاوزیی داهات و سامان لای کۆنەواران، بەگشتی، پێوانەیە بۆ جیاوازیی کردەیی خەڵک، لەتەک ئەمەیشدا کۆنەواران بەرانبەر سیاسەتی باج گرتن و سیاسەتی جڤاکیی وەها کە مەبەستێکی توندی هاوشان کردنی هەبێت دژن. سیناتۆر Barry Goldwater سیاسەتمەدارێکی کۆنەواری بەرچاوە لە کۆوەڵاتی ئەمەریکا. وەک کاندیداتێکی سەرۆکایەتی ئەم لە هەموو سیاسەتمەدارانی کۆنەوار زیاتری وێرا. ئەم داوای دەکرد سیاسەتی باج گرتنی سەرکەوتە لادرێ چونکە نایەکسانیی سروشتەکی دەشێوێنێ‹٥›. Gunnar Heckscher ی سیاسەتمەدار و تۆژکاری سوێدی سەر بە کۆنەوارەتیی جڤاکی بوو (ساڵی ١٩٨٧ مرد). ئەم ئەرکی سیاسەتی جڤاکی بە «خامۆش کردن و ڕێ بەستن لە سەرگەردانی» دەناسێنێ. سیاسەتێکی جڤاکی مەبەستی بێت داهات دابەش بکاتەوە دژ دەوەستێ بەرانبەر ئامانجەکەی

خۆی.

لە سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا کۆنەواران دەرەبەگی ئەریستۆکرات و بەرەی بەرزەکارمەندانیان بە توێژی ڕێبەری کۆمەڵگە دەزانی. ئەوەی لەم بۆچوونە ماوەتەوە تەنها بڕوایە بە پۆلینێکی «سروشتەکی» وەها کە کارامەیی، خوێندوویی و توانا بنەمای بێ.

تۆژکارێکی سوێدی، Stig-Björn Ljunggren، دەڵێ «بەرەگۆڕکێ» وەرامی کۆنەوارانە بەرانبەر بیرۆکەی وێکچوونی سۆسیالیستانە. ڕێگەی ڕووەو هەوراز دەبێ بۆ هەر هەمووان ئاواڵە بێت.

شابیرۆکەیەکی دیکەی کۆنەوار دەڵێ: «مرۆڤ هەم خێرخوازە و هەم شەڕخواز، مرۆڤ نە بێگەردە و نە مومکینە بێگەرد بکرێ»<٦>. بەوەش کۆنەواران دژ دەوەستن بەرانبەر ئەو دۆگمایەی کە ڕادیکالان هەتا ئەمڕۆش هەر لە هەوڵی دامەزراندنیدان. «سروشتی مرۆڤ»، بەو شێوەیەی لە نەریتی مەسیحایەتی و نەریتی دێرین antique دا هاتووە، سنووری دیاری کراو دادەنێ بەرانبەر ئەوەی مومکین بێ بیرازکاریی سیاسی بیهێنێتە دی. ڕەشبینیی کۆنەواران لە ئاست مرۆڤدا لە داخوازیی «پێوەری نەگۆڕ» دا خۆی دەنوێنێ. ژیریی کەڵەکردووی پشتاوپشت، نەریت و میراتی دینەکی بە پشتیوانییەکی یەکجار گرنگ دادەنرێ بۆ ئەم مرۆڤە لاوازە. ئەمەیش شاخاڵە لە نرخاندنی کۆنەوارەتیدا.

گرنگترین یەکەی کۆمەڵگە

لە ئایدیۆلۆژیای کۆنەواردا نەتەوە یەکەی جڤاکیی یەکەمینە. لەبەر ئەوە بەرژەوەندی نەتەوە و بەرگری لێی دەبێتە نرخاندنێکی نێوەندەکیی کۆنەوار. هەر هەموو کۆنەواران، سەر بە هەر ڕێبازێک بن، ڕێکن لەسەر ئەوەی دەبێ بەرگرییەکی ئەرتەشیی بەهێز هەبێت بۆ پاراستنی نەتەوەی خۆیان.

بەرگری لە سەرخۆبوونی نەتەوەیی دەشێ لەتەک ئامانجی سیاسیی دیکەدا ناکۆک بێ. لەبەر ئەوەشە لە چەندین وەڵاتی ئەورووپاییدا لە نێو گرووپی کۆنەواراندا بەرهەڵستی سەری هەڵداوە بەرانبەر تێهەڵکێشانی ئەورووپایی. ئەمانە دەزگەی بڕیاردەری بان–نەتەوەیی نێو یەکیەتیی ئەورووپایی بە مەترسی دادەنێن بەرانبەر سەروەریی نەتەوە.

خێزان لای کۆنەواران بە یەکەی بنەڕەتیی کۆمەڵگە دادەنرێ. مەبەستیش لە خێزان لێرەدا «خێزانی ناوەکی» یە. سیاسەتی کۆنەوار لە بواری خێزاندا هەردەم هەوڵی داوە خێزان و بەرپرسایەتی خێزان لە بواری بارهێنان و فێرکاریدا بپارێزێ.

لە شابوارەکاندا کۆنەواران داوای سەردەستیی دەسەڵاتی دەوڵەت دەکەن. ئەمان پێیان وایە هێزی دەوڵەت، هەر نەبێ لە بواری دادگەری و بەرگریدا، دەبێ بەهێز بێ. بەڵام پەلهاویشتنی دەزگەی دەوڵەتی بۆ بواری دیکە، لە نێو کۆنەواراندا – تەنانەت لە نێوە نەریتی کۆنەوارەتیی جڤاکیشدا، داخوازییەکی بەهێز نییە. لەبەر ئەوە کۆنەواران بۆ شێوە سیاسەتی جڤاکیی وەها دەگەڕێن کە بەشێکی زۆری بکەوێتە دەرەوەی دەسەڵاتی دەوڵەت.

Irving Kristol دەڵێ نوێکۆنەواران لە کۆوەڵاتی ئەمەریکا نایانەوێ دەوڵەتی خۆشگوزەرانی بسڕنەوە

بەڵکوو دەیانەوێ سەرلەنوێ «بە شێوەیەکی کە بگونجێ لەگەڵ سروشتی کۆنەوارانەی خەڵک» هەڵیبەستنەوە. Kristol هەنگاو بەرەو «دەوڵەتی دەستەبەری جڤاکی» هەڵدەنێ، دەوڵەتێک دڵنیایی ئابوورەکی و جڤاکی دەستەبەر بکات و هاوکاتیش – دەستێوەردانی دەزگەی دەوڵەتی لە مافگەلی تاکەکەسان تەواو کەم بکرێتەوە‹٧›. Robert Nisbet چارە لە شێوەیەکی نوێی «کاریگەریی تیان» دا دەبینێ. ئەم لە ئاڵقەیەک دەگەڕێ بکەوێتە نێوان دەوڵەت و تاکەکەسەوە:

«لە ژیانی پەستی جڤاتکاران [جڤاتکاران: کارمەندانی دایرەی کاروباری جڤاتەکی] و کارگێڕانی فێرگەکاندا چ هەزاردالان labyrinth و چ بیرۆکراتییەکمان بۆ نەدەگەڕایەوە ئەگەر لە سەرەتاوە سیستەمێک دانرابا، تێیدا ئەو برە پارە ڕەسمییەی بۆ بارهێنانی جڤاکی و فێرکاری تەرخانە دابەش کرابا بەسەر خێزاندا، کە گروپی جڤاکیی خۆرسکی بەردەستە. سازمانی دیکەش، لە هەلومەرجی دروستدا، دەیانتوانی ببنە ئامراز و کەناڵی لەو بابەتە بۆ نموونە: مەکتەبی ئەهلی (تەواو ئاشکرایە کە لە مەکتەبی ڕەسمی هەرزانتر و چوستترە)، کڵێسە، سازمانگەلی نەقابی، ڕێکخراوی ناوچەیی و هەرەوەزی».

مێتۆدی گۆڕینی کۆمەڵگە

کتێبەکەی Edmund Burke دەربارەی شۆڕشی فرانسی ڕەخنەیەکی مەبدەئی بوو لە مێتۆدی شۆڕشگێڕانەی گۆڕینی کۆمەڵگە. کەواتە کۆنەواران یەکەم لایەن بوون بە شێوەیەکی مەبدەئی گۆڕینی پلەداریان وەک مێتۆدێکی سیاسی بەڕاست زانیوە. هەڵبەتە نرخاندنە کۆنەوارە لەپێشەکان، نەرێت و بەردەوامی، لە سیاسەتدا ئەم شێوەکارە بە مەرج دەگرن.

ئاشکرایە کە لەم ڕۆژگارەدا زۆربەی کۆنەواران ڕەخنەکانی Karl Popper لە هەڵنانی کۆمەڵگەی ئوتۆپیائامێز دەسەلمێنن. وێڕای ئەوەش لە مەسەلەی بەکارهێنانی مێتۆدی شۆڕشگێڕانەدا جیاوازییەک هەیە لە نێوان کۆنەوارەتی لە لایەک و لیبەرالیزم و سۆسیالیزمی بیرازخواز لە لایەکی دیکەوە. کۆنەواران مێتۆدی شۆڕشگێڕانە ناسەلمێنن تەنانەت گەر بۆ خستنی دیکتاتۆرێکی دزێویش بێت.

کۆنەواران جەخت لەسەر ئەوە دەکەن کە شۆڕش لە کۆمەڵگەی وەهادا هەڵدەگیرسێ کە ڕسین evolution، واتە گۆڕینی پلەدار، تێیدا ڕێبەست بێ. لەبەر ئەوەیە سیاسەتی کۆنەوار لە هەموو زەمانێکدا مەبەستی بووە پێشکات ڕێ لە گۆڕانکاریی شۆڕشگێڕانە بگرێت. پێشەنگەیانی دەوڵەتی خۆشگوزەرانی ئەمڕۆ کۆنەواری سەدەی نۆزدەیەم بوون کە دژ بە لیبەراڵانی ئەو دەمە توانییان چەند بیرازێکی جڤاکی بسەپێنن. ئامانجیشیان ڕێک ئەوە بوو چارەیەکی ئەنجامە نایەتییەکانی پیشەسازەتی بکەن. دروشمی کۆنەوارەتیی جڤاکی دەڵێ: «بیرازی بکە و بیپارێزە». ئەمە یەکێکە لە ڕاگواستە هەرە ناسراوەکانی Edmund Burke.

Benjamin Disraeli، سیاسەتمەدارێکی دیکەی ئینگلیزی سەر بە کۆنەوارەتیی جڤاکییە، ئەم دەڵێ:

«لە وەڵاتی پێشرەوتدا گۆڕانکاری نەگۆڕە»:

«مەسەلەی گرنگ ئەوە نییە ئایە مرۆڤ دژ بە گۆڕانکاری خەبات بکات یان نا، خۆ گۆڕانکاری هەر

دێته دی. مەسەلەکە لەوەدایە ئایە گۆڕانکارییەکە وەها بکرێت کە بگونجێ لەگەڵ داب و ڕەسمی نەتەوەکە، لەگەڵ قانوون و نەرێت یان بەپێی پرنسیپی ئەبستراکت و باوەڕی گشتیی خۆسەپێن بێت».

شێوازی حوکومڕانیی سیاسی

له سەدەی نۆزدەیەمدا هەڵوێستی کۆنەواران بەرانبەر دێمۆکراتی لە بەربەرەکانێیەکی بەسۆوە گۆڕدرا بە سەلماندنێکی پلەدار. فرەواندنی مافی دەنگ دان لە کۆنەوارتیی جڤاکیدا بووە شاخاڵ. لە دەمەو نێوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەمدا زۆر لە کۆنەوارە بەرچاوەکان بۆیان دەرکەورت کە مافی گشتیی دەنگ دان بە هیچ جۆرێ مەرج نییە بە سیاسەتێکی چەپڕۆیانەی شۆڕشگێڕ بگات. ئەمانە خەیالگیری ئاسۆیەک بوون تێیدا کۆنەوارەتی ڕیشەی بلاوبێتەوە لە نێو ئاپۆرەی خەڵکی هێشتا بێبەش لە مافی دەنگ دان. ئەم سیاسەتە پێویستی بە هیچ باوەڕێکی مەبدەئی نەبوو بە دێمۆکراتی. مەسەلەکە پتر ستراتیژییەکی سیاسیی نەخشە کێشراو بوو، لەتەک دەرک کردنی ئەوەی مافی گشتیی دەنگ دان ناکرێ هەتا هەتایە ڕێ بەست بکرێ. لە ئەڵمانیا و لە سوێد، کۆنەواران هەوڵیان دا مافی نامزەد کردنی حکومەت لە دەست پاشادا بهێڵنەوە، دوور لە دەسەڵاتی پەرلەمان.‹٨›

ئەمڕۆ ئەو بەربەرەکانێیە چووەتە خانەی مێژووی سیاسەتەوە. دێمۆکراتیی لیبەراڵ هەر زوو تێهەڵکێشی کۆنەوارەتی کرا. لە ڕێی خەباتی دژ بە نازیزم و کۆمیونیزم دێمۆکراتی بوو بە شانرخاندنێکی کۆنەوار.

لە بری ئەوە نیشانەی کۆنەوارەتیی سەدەی بیستەم بووە هەوڵ دان بۆ پاراستنی نرخاندنی گرنگی کۆنەوارانە لە نێو چەمەرەی دێمۆکراتیی سیاسیدا. ئەو نرخاندنانەش بریتین لە: بەردەوامی، نەگۆڕی، سیستەمی دادگەری، موڵکایەتی کەسەکی و هەروەها ئۆتۆنۆمیی تاکەکەس و گروپان بەرانبەر دەسەڵاتی نێوەندەکیی دەوڵەت.

Quintin Hogg دیمانەیارێکی پارتی کۆنەواری ئینگلیزە، دەنووسێ: «کۆنەوارانی مۆدێرن بڕوایان هەیە بە دەوڵەتێکی دێمۆکراتی لیبەراڵ لەو جۆرەی وردەوردە و پەیوەست بە نەرێتی بریتانییەوە فراژووت... بنەمای کۆنەوارەتیی مۆدێرن ڕەت کردنەوەی داوای ڕەهای دەوڵەتی سۆسیالیستانەی مۆدێرنە».

کۆنەوارێکی نەمسایی، لە نەوەی لاوتر کە تەواو مۆرکی خەباتی دژ بە شۆڕشگێڕانی چەپی ١٩٦٠ کانی پێوەیە، لە یەکێ لە «ڕاسپاردە بۆ کۆنەواران»‹٩› دەڵێ: «ئیمتیازی سەرتەڵێکی خەیاڵکردت لا باشتر نەبێت، جەخت لەسەر دێمۆکراتی بکە، جەخت لەسەر دێمۆکراتی بۆرژوایانەی ناوزڕاوی، ڕەسمیی، ئەبستراکتی، نامۆی، سالارپەرستی، ناکامڵ و بە خەیاڵکرد دانراو بکە دژ بەوانەی بە ناوی «دێمۆکراتاندن» دەیانەوێ لە ناوی بەرن. چاک بزانە، مرۆڤی کۆنەوار ئەمڕۆ ئەوەیە خەبات بۆ دێمۆکراتی دەکات».

ئامرازێک بۆ دابین کردنی هەموو ئەو نرخاندنانە شادەستوورە کە لە زۆربەی دەوڵەتان بە نەرێتی سیاسیی نەتەوەیی قانوونبەست دادەنرێ. حوکومڕانیی گەلێری سیاسی دەبێ توند پەیوەستی قانوون بێ

و دەستڕۆیی دەسەڵاتی دەوڵەت بەرانبەر هاوزێدان دەبێ لە چەمەرەیەکی دیاریکراو و بەرتەسکدا دابنرێ.

کۆنەواران بەگشتی لایەنگرێکی توندی دادگەی شادەستوورین ئەمەیش بەتایبەتی لە کۆوەڵاتی ئەمەریکا دیارە، لەوێ دادگەی باڵا دەتوانێ بڕیاری سیاسی هەڵوەشێنێتەوە گەر پێی وابێ لەتەک شادەستووردا ناکۆکە.

لە کۆوەڵاتی ئەمەریکا، دادگەی باڵا بە جێگرێکی باشی پاشایەتی دادەنرێ، یان وەک Peter Viereck دەڵێ باشترین پارسەنگە لە دیمۆکراتیدا. Viereck دەڵێ ئەو وەڵاتانەی ئەورووپای پاش ئاڵوگۆڕەکانی ساڵی ١٩١٨ پاشایەتییان پاراست فراژووتنیان ئاشتییانە بووە. لە جێیەکی پاشایەتی ڕمێنرابێ، سەرلێشێوان و نائارامی هاتۆتە کایەوە و ئەنجامەکەشی بە ستەمفەرمانییەکی درێو گەیشتووە.

بێگومان ئەوەی Viereck دەیڵێ گوتەی زۆربەی کۆنەوارانە. مەسەلەش چی دی ئەوە نییە دەسەڵاتی پاشایەتیی کەسەکی هەبێت بەڵکوو بوونی پاشایەتییەکە ببێتە هێمایەک بۆ یەک گرتنی نەتەوە و ببێتە نەرێتهەڵگری «بان-پارتایەتی». لە دەوڵەتانی کۆمارفەرماندا دەسەڵاتێکی بەهێزی سەرۆک کۆمار، کە ژێر دەستەی پەرلەمان نەبێ دەشێ بە چاوی پاشایەتی سەیر بکرێ و دەکرێ ببێتە دەربڕینێک لە یەکیەتی و هێزی نەتەوەکە. دەسەڵاتی سەرۆک کۆمارەتیی فرانسە، کە ژەنەراڵ de Gaulle ساڵی ١٩٥٨ لە فرانسە دایمەزراند، ڕێک ئەم ئامانجەی هەبوو.

کۆنەوارانی ئەمەریکا بە توندی جەختیان لەسەر ئەوە کردووە کە دیمۆکراتی دەبێ تیان بێ. ئادگاری چ ڕادیکال بێ و چ دیمۆکراتیی ڕاستەوخۆ بێ لە کۆوەڵاتی ئەمەریکادا لای ئەمان ناپەسەندە و بەربەرەکانێی دەکەن. هەڵبژادنی بنەڕەتی و هەڵبژادنی ڕاستەوخۆی بەشێکی زۆری بەرزەکارمەند و دادپرسان لەلایەن گەلەوە بەشێکن لەو ئادگارانە.

نووسەرانی کۆنەواری ئەورووپایی ڕەخنە لە ئەنجامگەلی ڕادیکالاندنی ساڵانی ١٩٦٠ و ١٩٧٠ کان دەگرن. فەیلەسووفی بریتانی Roger Scruton ئاماژە دەکات بۆ دیاردەی بڵاوبوونەوەی شێوازی دیمۆکراتیی ڕێبەرایەتی لە کایەی سیاسیی ڕووتەوە بەرەو دەزگەی دیکەی وەک زانستگە و کڵێسە. ئەنجامی ئەم بڵاوبوونەوەیەش بە ڕای Scruton هەژەندانە بوون. ئەرکێکی دیکەی گرنگ، لای Scruton، هەم پاراستن و هەم دامەزراندنی ئۆتۆنۆمیی بەشێکی فرەوانی دەزگەکانە بەرانبەر سیاسەت و دەسەڵاتی دەوڵەت.

سازمانی ئابوورەکی

کۆنەوارەتی مەبەستێتی خاوەنەتیی دەستاوێژی بەرهەم هێنان لای تاکەکەس بپارێزرێ و بەربەرەکانێی دەست تێوەردانی سیاسەت دەکات لە بازاڕی ئابوورەکیدا. بەڵگەکانیش لێرەدا تاڕادەیەک هەر ئەوانەن Friedrich Hayek پێشکەشیان دەکات: ئەمانە مەرجن بۆ شێوازی حوکومڕانیی دیمۆکراتییانە و بۆ ئازادیی کردەوەی تاکەکەسان. ئەمانە دەبنە هۆی گەشەندی ئابوورەکی. ئەمانە دەرفەت دەڕەخسێنن بۆ ئەوەی «نایەکسانیی سروشتەکی» ی خەڵک ڕەنگ بداتەوە.

هەتا ئێرە دەشێ باس لە «کۆنەوارەتییەکی خاوەن دیدی ئابوورەکی لیبەراڵ» بکرێ. ئەوجا پرسیار

ئەوەیە ئایە «دێمۆکراتیی خاوەنەتی» یان «سەرمایەدارەتیی گەلێر» یش دەچنە هەمان خانەوە؟ ئەم بیرۆکانە لەلایەن کۆنەوارانی بریتانی و ئەڵمانییەوە و پاشان لەلایەن کۆنەوارانی سکەندەناڤیاوە هێنرانە کایەوە.

دێمۆکراتیی خاوەنەتی دژەبەدیلێکی کۆنەوار بوو بەرانبەر سۆسیالیزمی بیرازخواز، بەرانبەر دەوڵەتاندن یان هەر شێوەیەکی دیکەی ئەوەی پتی دەگوترێ دێمۆکراتیی ئابوورەکی. مەبەستیش ئەوە بوو خاوەنەتیی ماڵ سەهم بەسەر لایەنێکی فرەوانی خەڵکدا دابەش بکرێ. کارمەندان و کرێکاران دەبا لەو شیرکەتانەی کاری تێدا دەکەن، هاوپشک بن. سۆسیالیزم ڕووی لە دەوڵەتاندن بوو، کۆنەوارەتی ڕووی لە خاوەنەتیی گەلێری فرەوان بوو لە مەیدانی کاردا. لە بری هاوشان کردنی داهات لە ڕێی دەست تێوەردانی سیاسییەوە، کۆنەواران داوای بڵاوکردنەوەی خاوەنەتییان دەکرد. لە بری بنگەکیاندن institutionalization ی دێمۆکراتیی کارگە کۆنەواران داوای هاودەسرۆییان دەکرد لە ڕێی هاوپشکییەوە. لە ١٩٨٠ کانەوە ئەم سیاسەتە لە زۆر دەوڵەتدا لە ڕێی بە ئەهلی کردنی بەشێکی گەورەی شیرکەتە دەوڵەتییەکان سەپێنرا.

Gunnar Heckscher دەڵێ لە ڕێی دێمۆکراتیی خاوەنەتییەوە بەکردەوە هەر هەموو دەبنە سەرمایەدار: «هەر هەموو نەک تەنها دەبنە خاوەنی ئەوەی بەکاری دێنن و ئەوەی بەکاری دەبەن بەڵکوو وەک تاکەکەسیش دەبنە هاوپشک لە یەکەیەکی بەرهەمهێنی گەورەتردا، ئەمەش سەرخۆبوونێکی کەسەکییان پێ دەبەخشێ، سەرخۆبوونێکی کەسەکیی هەم ئابوورەکی و هەم ئاکارەکی».‹١٠›

ئەمە دژەئوتۆپیای کۆنەواران بوو بەرانبەر سۆسیالیزمی بیرازخواز. تۆژکاران نارێکن لەسەر ئەوەی ئایە دێمۆکراتیی خاوەنەتی دەچێتە خانەی لیبەرالیزمی ئابوورەکییەوە یان تێهەڵکێشێکە لە خاڵی چەند ڕێبازێکی فیکریی هەمەجۆر، کە کۆنەوارەتیی نرخاندن یەکێکیانە.‹١١›

وا باشە ئاماژە بۆ مەیلێکی دیکەی کۆنەوارەتی بکەین. ئەمیان بناخەی لەسەر کۆنەوارەتیی نرخاندن دامەزراوە و ڕەخنەیەکی توندە، نەک لە سەرمایەدارەتی، بەڵکوو لە ئەنجامگەلی جڤاکی و ژینگەکیی پیشەسازەتیی مەزن. پیشەسازەتی دەبێتە هۆی دروست بوونی شاری مەزن بە خۆی و بە خەڵکی بێڕەگ و بێنەریتەوە. پیشەسازەتی نەخشی فەرهەنگی و نەریت دەڕمێنێ، ئەمانە تەنها لە دێهاتدا دەمێنن. ژینگە تێکدانی پیشەسازەتی هەڕەشەیە لە دیمەن و گەنجینەی فەرهەنگی. ئەم ڕەخنانە، هەر لە ١٩٥٠ کانەوە لەلایەن Russel Kirk ـەوە لە شێوەی بەرنامەیەک بۆ کۆنەوارەتییەکی نوێی خەباتکار هاتە کایەوە.

Kirk پێشنیازی «نانێوەندەکیاندنی پیشەسازی و ناچڕکردنەوەی دانیشتوان»ی دەکرد بۆ پاراستن و بووژانەوەی «ژیانێکی خۆڕسک و سوننەتیی وەها نەریت تێیدا بگەشێتەوە». گوزەرانی نێو شاران دەبێ «بێتە مرۆڤدۆستاندن» و خەڵک دەبێ هەستێکی بەردەوام بوون پەیدا بکەن. خانووبەرە و گەڕەکی کۆن و کۆنە نەخشەی شار دەبێ بپارێزرێن.

ئەم ڕەخنانەی کۆنەوارتیی نرخاندن لە پیشەسازەتی و بازرگانەتی دەگرێ لە ڕەخنەگەلی دێمۆکراتیی خاوەنەتی تێپەڕ دەکات. ئاشکرایە کە ئەمیان داوای بەرنامەڕێژی و ڕێبەرایەتییەکی تەواو فرەوانتر دەکات لەوەی مۆدێلی سەرمایەدارەتیی گەلێر داوای دەکات.

ئوتۆپیا

کۆنەوارەتیش ڕێگەی خۆش کردووە بۆ خولیا vision ی دۆخێکی جڤاکیی تەماکرد. «سەرمایەدارەتی گەلێر»، یان «دەوڵەتی خۆشگوزەرانیی سەرمایەدارانە» ی سوێدی نمونەیەکە لەو خولیاگەلە. ئەم خولیاگەلەش هەتا ئێستا بە بەهێزترین دژوێنەی دەوڵەتی خۆشگوزەرانی سۆسیالیزمی جڤاکی دادەنرێن. ئەمەش خەسڵەتێکی تەواو کۆنەوارانەیە کە دژوێنە، دژئوتۆپیا (کۆنترائوتۆپیا)، هەڵدەنێن. تەنانەت نوێکۆنەوارانیش لە خولیای کۆمەڵگەی بەرتەسکتر، کەمتر بازاڕێنراو و پتر نەرێتاسادان. ئەم وێنەیە ڕیشەی ئاشکرای لە زەمانی ڕابوردوو، لە زەمانی کۆمەڵگەی کشتوکاڵ و شارۆچکەدا، هەیە.

لە باسی دۆخێکی بێگەردی جڤاکیی دواڕۆژ، ئیدیال و ئوتۆپیا یەک شت نین. هەر لە سەرەتاوە هەڵوێستی گومنکارانە و دژەئوتۆپیائامێز خەسڵەتێکی ئاشکرای کۆنەوارانە بووە. خودی فیکرەی دۆخی نموونەیی بێگەرد بە چەوت و زیانبەخش دادەنرێ. کۆنەوارەتی سیاسەتێکە بێ وێنەگەلی نموونەیی «Politik ohne Wunschbilder»‹١٢›.

Gerd-Klaus Kalualtenbrunner ی نەمسایی دەڵێ ڕەشبینیایەتی هەڵوێستی بنەڕەتیی کۆنەوارەتییە. کۆنەوار پێی وایە شتی بێگەرد لە دەوڵەت و کۆمەڵگەدا، «هیچ هاوئاهەنگییەکی سەرپەڕ یان دادپەروەرییەکی ڕەها»، مومکین نییە پەیدا بێ. Kaltenbrunner پێی وایە ئێمەی مرۆڤ بەگشتی بۆمان هەیە لەنێوان دوو لایەنی بەددا یەکیان هەڵبژێرین. Russel Kirk ئەم بۆچوونە ڕوون دەکاتەوە و دەڵێ: ئایدیۆلۆژیست و سیاسەتمەدار دەشێ تەمایان وەها بێ «کارێ بکەن ژیان بۆ گوزەران بشێت، نەک بیگەیەننە پلەی بێگەردی». مرۆڤ بێگەرد نییە، لەبەر ئەوەیشە بێگەردیی مومکین نییە.

٤- مارکسیزم

شانرخاندن

مارکسیزم Marxism خۆی بە دیمانەیەکی زانستانەی جڤاکی، بە «سۆسیالیزمی زانستانە» دەناسێنێ. ناوەڕۆکی مارکسیزم خەسڵەتی ئەنجامی تۆژکارانەی چەندین بابەتی هاوچەرخی هەیە، وەک: ئابووریی سیاسی political economy، ئابووری بازاڕ business economy، مێژووی ئابوورەکی، جڤاتناسی sociology، سیاسەتناسی political science و دەشێ دەروونناسیشی بچێتە پاڵ. ئەم ئەنجامی تۆژکارییە بە بەرهەمگەلێکی «بابەتەکی» ڕادەنوێنرێن، ناوەڕۆکیان زەدەی خەسڵەتگەلی ئەو بابەتەن تۆژکارییان تێدا دەکرێ، واتە زەدەی سەرجەمی کۆمەڵگەن، نەک زەدەی دیدی سیاسی یان ڕیشەی جڤاکیی دانەرانیان.

شی کردنەوەی کۆمەڵگەی دامەزراو سەر دەنێ بە چەند دەستوورێکی مێژووکردەوە. ئەمانیش دەبنە بنەمای پێشبینی لە گۆڕینی کۆمەڵگە. مارکس Marx لە دیباچەی سەرمایە *Das Kapital*, 1876 دا دەڵێ ئەو «دەستووره سروشتەکی» یانەم ئاشکرا کردووە کە فراژووتنی کۆمەڵگە دەگێڕن. دەڵێن گۆیا ئەو دەستوورانە «بەشێکن لە خودی بەرهەم هێنانی سەرمایەدارانە». کەواتە دروستایەتی ئەم دەستوورانە پەیوەستی ئەوە نییە ئایا تۆژکار (واتە مارکس) یان خوێنەر دەیانسەلمێنێ یان نا. مەسەلەی دروستایەتییان تەنها بە تەجرەبەی ئەزموونەکی empirical بڕیاریان دەدرێ.

هەتا ئێرە مارکسیزم بە دیمانەیەکی زانستانەی جڤاکیی دوور لە نرخاندن خۆی ڕادەنوێنێ. بەڵام مارکس وەک ئایدیۆلۆژیست و سیاسەتمەدار ئاشکرای دەکات کە ئەوەی دەستوورەکان پێشبینی لێ دەکەن، کە سیستەمی سۆسیالیستانەیە، هەر ئەو سیستەمەیە کە دەبێت ئاواتەخوازی ببین. ئەوەی دەبێ ڕوو بدات باشە ڕوو بدات. لەبەر ئەوە پێشبینییەکانی سۆسیالیزمی «زانستانە» دەبنە بەرنامە بۆ بزاڤێکی سیاسیی وەها کە دەبێ کار بکات بۆ ڕاستاندن realize ی ئەوەی پێشبینیی لێ دەکرێ. گرووپی سیاسیی دیکە دەشێ پێشبینییەکانیان بە دڵ نەبێ و خۆیان ڕێک بخەن بۆ ڕێ بەستن لە ڕاستاندنیان.
پێوەندیی نێوان «زانست» و «سیاسەت» لە مارکسیزمدا دەکرێ لەم خشتەیەدا کۆ بکرێتەوە:

دەیسا بۆ بەپێی فیکری مارکسیستانە، شیرازە order یەکی جڤاکی نرخدارترە، «باشترە»، لە یەکێکی دیکە. وەرامی ئەم پرسیارە لەوەدایە کە مارکسیزم مێژووی مرۆڤایەتی دابەش کردووە بەسەر چەند قۆناغێکدا. «بەگشتی دەشێ شێوازی بەرهەم هێنانی ئاسیایی، هی سەردەمی دێرین (ئەنتیک)، هی فیودالانە و هی بۆرژوازیانەی مۆدێرن بە زنجیرەیەکی پێشڕەوتانەی چەند سەردەمێکی مێژووی پرۆسەی بەرهەم هێنانی جڤاکی دابنرێن»‹١›. بە دیدی مارکس ئەم زنجیرەیە پێشانی دەدات کە مرۆڤایەتی لە قۆناغی نزمەوە بەرەو قۆناغی هەورازتر پێش دەکەوێ. ئەو شیرازە جڤاکییەی ئەو پێشبینی لێ دەکات و بۆی دەخەبتێ بە بەرزترین و هەڵبەتە نرخدارترین قۆناغ دادەنرێ. کەواتە بنەمای پێوانەی نرخاندنی مارکسیزم بریتییە لە خشتەیەکی گۆڕانکاریی مێژووکردی دەستووربەند کە چەند هەزار ساڵێک دەگرێتەوە. لەبەر ئەوەیە ڕەوایە مارکسیزم بە دیمانەیەکی مێژووکردەکی دابنرێ. مۆدێلە

فیکرییەکە پێشتر لە فەلسەفەی مێژووی ئایدیالیستانەی ئەڵمانیی سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا ئامادە بوو. بەرچاوترین نوێنەریشی هێگل بوو. فەلسەفەی هێگل کاری زۆری لە مارکسیزم کردووە.

لە ١٩٦٠ ـەکاندا گەڕانەوە بۆ «مارکسی لاو» و ڕەخنە جڤاکییەکانی وی بووە باو. لەو نووسینە زووانەدا گریمانەی نرخاندن زۆر ئاشکراتر خۆ دەنوێنن.

بنەمای ڕەخنەی جڤاکیی مارکس لەو نووسینە زووانەدا ئەوەبوو کە دەیگوت سەرمایەدارەتی دژ بە سروشتی مرۆڤانە دەوەستێ. مارکس بە ئەمیانی دەگوت «ماکی جۆری مرۆڤ». سەرمایەدارەتی مانای وایە تاکەکەسی بەرهەمهێن چیدی نە خاوەنی کاری خۆیەتی نە کۆنترۆڵیشی دەکات. کاڵا لە پیشەسازیدا لە دۆخێکی وەهادا (تایبەتکاری، زۆرەملێ) دێتە بەرهەم کە کارەکە بۆ تاکەکەس نابێتە پرۆسەیەکی داهێنەرانە. نرخی مرۆڤایەتیش دەگۆڕدرێ و دەبێتە نرخێکی بازاڕیی درێ. تاکەکەسان بەچاوی هۆکاری بەرهەم هێنان هەڵسوکەوتیان لەگەڵ دەکرێ و دێنە نرخاندن. ئەمەش لە ئەنجامدا دەبێتە هۆی پەیدابوونی نامۆبوون (Entfremdung, Alienation) ێک کە تەنها لە سایەی شیرازەیەکی بەرهەم هێنانی سۆسیالیستانەدا دەسرڕدرێتەوە. Gunnar Aspelin ی مێژوو‌ناسی بیرورا پێشانی داوە کە ئەم ڕەخنەیە زۆر جار لە «سەرمایە» ی شابەرهەمی زانستانەی مارکسدا دووپات بۆتەوە. پرنسیپی نرخاندن لای مارکس بیرۆکەی «خۆپێگەیاندنی هەمەلایەنی ئازاد» ی کەسایەتییە. ئەم بیرۆکەیە مێژووییەکی کۆنی هەیە، هەر لە فەلسەفەی دێرینەوە دێت هەتا ڕێنێسانس و فەلسەفەی ئایدیالیستانەی ئەڵمانیی سەدەی نۆزدەیەم دەڕوات.‹٢›

لە مانیفێستی کۆمیونیستانەی ١٨٤٨ دوائەنجام بەم شێوەیە باس کراوە:

«لە بری کۆمەڵگەی کۆنی بۆرژوازی بە خۆی و چینگەل و ناکۆکیی چینایەتییەوە یەک گرتنێک دێتە پێش، کە تێیدا فراژووتنی ئازادی هەموو کەسێک مەرجە بۆ فراژووتنی ئازادی هەر هەموو».

ئەوەی لە ڕووی سیاسییەوە گرنگ بێت لەم دووبارە دۆزینەوەی نرخاندنی مرۆڤدۆستانەی مارکس لەوەدا بوو کە بەکار دەهێنرا بۆ ڕەخنەی جڤاکی نەک تەنها لە کۆمەڵگەی سەرمایەداری هاوچەرخ بگرە بە هەمان ئەندازە لە کۆمەڵگەی سۆسیالیستانەی هاوچەرخیش. ڕەخنەگرانی مارکسیستی ١٩٧٠ کان پێشانیان دا کە نامۆبوونی مرۆڤ لەم کۆمەڵگەیانەشدا نەهاتە سڕینەوە.

مرۆڤنۆڕی

ئادەمیزاد لە ژێر تاوی ژینگەی جڤاکیدان. ئەمە خاڵێکی سەرەکییە لە مرۆڤنۆڕیی مارکسیستانەدا. لەمیشەوە ئەم خاڵانە ڕیز دەگرن:

١– ئەم نایەکسانییەی ئەمڕۆی مرۆڤ پەیوەستی ژینگەی جڤاکیی ئێستایە نەک سروشتێکی نەگۆڕی مرۆڤایەتی.

٢– تەنها لە ژینگەیەکی جڤاکیی نوێدا یەکسانیی نێوان خەڵک دەشێ بنیات بنرێ.

بەڵام، لە کۆمەڵگەی سەرمایەداردا، مەیلەکانی فراژووتن پێشانی دەدەن کە ڕەوتی هەڵکشان ڕووەو دۆخی کۆمەڵگەی دواڕۆژە. مارکس لە مانیفێستی کۆمیونیستانەدا ئاماژە دەکات بۆ ئەو وێکچوونەی

هەلومەرجی کار و گوزەرانی نێو پرۆلیتاریا کە نیشانەی هەڵوەشاندنەوەی کۆمەڵگەی چیندارە. هەڵبەتە ئامانجی شۆڕشی کۆمیونیستانە ئەوەیە هەموو هەلومەرجێکی جوداوازیی چینایەتی بسڕێتەوە و بەتایبەتی ئەو نایەکسانییەی ڕیشەی وا لە دابەشینی کار و تایبەتکاری specialization دا هەیە.

لە مەسەلەی توانای سیاسیی خەڵکی کۆمەڵگەی پێش-شۆڕشگێڕی، لەوەندەی پێوەندیی بە پرۆلیتاریاوە هەبێ، مارکس یەکنەواز هەموو دیمانەیەکی سەرتەلایەتی ڕەت دەکاتەوە‹٣›. «ڕزگار کردنی چینی کرێکار دەبێ بەرهەمی خودی خۆی بێت». جوداوازییەک هەیە لە نێوان سەرلەبەری پرۆلیتاریا و ئەندامانی پارتی شۆڕشگێڕ. ئەمیان زووتر لە ئاپۆرەی پرۆلیتاریا بە پلەی دەرک کردن دەگەن. لەبەر ئەوەیشە نۆرەی پێشەنگیان هەیە بەڵام نەک ڕێبەر. مارکس پێی وا بوو پرۆلیتاریا، لە ڕێی کار تێکردنی ژینگەی جڤاکییەوە، بە شێوەیەکی «غەریزی» دەبێتە کۆمیونیست. بەڵام لە کاتی شۆڕشەکەدا ئەوجا ئاپۆرە بە شێوەیەکی «ئاگادارانە» دەبنە کۆمیونیست. شۆڕشەکەش، بەلای مارکسەوە، بریتییە لە شەڕێکی نێوخۆی درێژخایەن و «شەڕێکی جیهانیی شۆڕشگێڕانە».

بەڵام مارکس لەچاو چینەکانی دیکەدا پرۆلیتاریای بە سەرتەڵ داناوە. پرۆلیتاریا چینی هەڵبژاردە و ڕێبەرن. لە نێوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەمدا مارکس بیری لای دیکتاتۆریەتیی پرۆلیتاریا بوو لە فرانسە و ئەڵمانیا دابمەزرێ، ئەگەرچی لەوێ، بە حیسابی مارکس خۆیشی، زۆرینەی خەڵک جووتیار بوون. نۆرینی مارکس لە جووتیار و وردەجووتیار تەواو جودایە لەوەی لێنین و ماوی پەیرەوانی درەنگتری خۆی. مارکس پێی وا بوو جووتیاران چینێکی کۆنەپەرستن، چارەیان هەر هەڵوەشاندن و پرۆلیتاریاندنە.

لە ژینگەی جڤاکیی نوێی دواڕۆژدا خەسڵەتی نوێی باشی جڤاکی لە مرۆڤدا گەشە دەکات. ئەمەش هەر لەو بیرە تەماویی بەڵام سەرنج ڕاکێشەوە بەدیار دەکەوێ کە دەڵێ کۆمەڵگەی دواڕۆژ لەلایەن هاوزێدان خۆیانەوە ڕێبەری و کارگوزاری دەکرێت، بێ دەسەڵاتی زۆردارانەی دەوڵەت و بێ دەزگەی کارگوزاری ڕاستینە. شیرازەی وەها بنەبڕ کردنی شەڕ و تاوانکاریی بە مەرج گرتووە و هەروەها کۆمەڵگەش بەگشتیی تێیدا لە ناکۆکیی گروپان بەدوورە.‹٤›

گرنگترین یەکەی کۆمەڵایەتی

«مێژووی هەر هەموو ئەو جڤاتانەی هەتا ئێستا هەبوون بریتییە لە مێژووی خەباتی چینایەتی». ئەمە سەرەتای بەشێکە لە بەشە هەرە ناودارەکانی مانیفێستی کۆمیونیستانە. مارکس بەردەوام دەبێ و دەڵێ، ئەم سەردەمەمان لەوەدا خۆی دەنوێنێ کە ناکۆکیی چینایەتی ساکاراندووە. «هەتا دێ سەرلەبەری کۆمەڵگە خۆی بەسەر دوو چینی گەورە و نەیار، دوو چینی گەورە و ڕاستەوخۆ دژوەستاوی یەک، بۆرژوا و پرۆلیتاریادا، دابەش دەکات».

چینەکان بەگوێرەی پایەیان لە پرۆسەی بەرهەم هێناندا دێنە ناساندن. ئەوەی خاوەنی دەستاوێژی بەرهەم هێنان بێ دەچێتە ڕیزی بۆرژوازیەوە (چینی بۆرژوا)، ئەوەی تەنێ خاوەنی هێزی کاری خۆی بێت دەچێتە ڕیزی پرۆلیتاریاوە.

جگە لەو دوو شاچینە مارکسیزم باس لە چەند چین، گروپ یان توێژی نێوانیان دەکات. بۆ نموونە: سەنعەتکار، بەشێک لە وردەکاسبی، کارکەری ئازاد و جووتیاران. لە ڕاگواستەکەی مانیفێستەوە دیارە کە ئەم چینە مامناوەندانە وردەوردە نامێنن. خۆیان بەسەر شاچینەکاندا دابەش دەکەن و وەهاش چاوەڕێ دەکرێ زۆربەیان ببنە پرۆلیتار.

دیمانەی چین لەو بەشانەی مارکسیزمە کە وردەکاریی زانستانەی کەمتر تێدا کراوە. لە سەرمایە دا مارکس، لەو بەشەی بۆ چینەکانی کۆمەڵگەی تەرخان کردبوو، تەنها یەک لاپەڕەی نووسیوەتەوە. پێشانیشی داوە کە ئاگادارە لەوەی دابەشینی کۆمەڵگە بەسەر دوو چیندا کارێکی هێڵکاری بووە و چەندین دابەشینی دیکەی گرنگ هەیە. دەبێ ئەوەش ڕەچاو بگرین کە مارکس لە باسی چینگەری [سەربە چین بوون] تەرازووی بابەتەکی داناوە. تاکەکەسیش ناساندنی زاتەکیی خۆی هەیە بۆ چینگەریی خۆی، ئاشکراش بوو کە ئەم دوو ناساندنە جودان.

دەیسا دیمانەی چین چ سەرەنجامێکی هەبوو بۆ مارکسیزم وەک باوەڕێکی سیاسی؟

دەبێ بەر لە هەمووان باسی نێونەتەوایەتی internationalism بکەین. ئەم دەوڵەتە نەتەوەییە دامەزراوانە، بە دیدی مارکس، بە هۆی یەک گرتنی ئابوورەکی جیهان، بەڕێوەن بەرەو هەڵوەشان. سەرمایەدارەتی دەبێتە سیستەمێک گشت جیهان دەگرێتەوە. هاوکاریی پرۆلیتاریا بە پلەی یەکەم لەگەڵ هاوچینی هەموو وەڵاتان دەبێ نەک لەگەڵ نەتەوەکەی خۆی. («کرێکارانی جیهان یەک بگرن!»).

ئەوجا سیستەمی ئابوورەکی دەبێتە یەکەی گرنگی جڤاکی. لەم سیستەمەدا ناکۆکیی چینایەتیی دنیاپۆش هەیە. ئەنجامی لۆژیکانەی ئەم دیدەش دەبێتە شۆڕشێکی جیهانی. لە مارکسیزمدا هیچ دیمانەیەک دەربارەی شۆڕشێکی سۆسیالیستانەی سنووربەستراو لە چەمەرەی دەوڵەتی نەتەوەییدا بوونی نییە.

ئەنجامێکی دیکەشی ئەوەیە کە شۆڕش بەگوێرەی دیمانەی مارکسیستانە زۆر چاک دەشێ لە بەشە هەرە دوواکەوتووەکانی سیستەمەکەدا بەرپا بێت و پاشان هەموو جیهان بگرێتەوە و لە کۆتادا بگاتە نێوەندی سیستەمەکە کە وەڵاتە پیشەسازەکانی ڕۆژاوا و ئەمەریکای باکوورە. ئەم بۆچوونە سەنگێکی مەزنی پەیدا کرد بۆ دیمانەڕێسیی دەرفەتی شۆڕشێکی سۆسیالیستانە لە ڕووسیا. مارکس بیری لەوە کردبۆوە کە ڕووسیا دەشیا «باز بدات» بەسەر سەرمایەدارەتیدا. شۆڕشێکی ڕووسی دەشیا ببێتە سەرەتایەک بۆ شۆڕشێکی جیهانی.

مێتۆدی گۆڕینی کۆمەڵگە

لە بەشێکی بەناوبانگی سەرمایە دا ئەم پێشبینییانە بەرچاو دەکەوێن:

١- سەرمایەداری مەزن ژمارەیان ڕوو لە کەم بوونە، سەرمایە چڕ دەبێتەوە.

٢- دادۆشینی ئاپۆرە و هەروەها «سەرگەردانی، کۆیلەیەتی و سەرشکێنی» ی ئاپۆرەش پەرە دەستێنن.

٣- ژمارەی ئەندامانی چینی کرێکار هەڵدەکشێ، ئەم چینە دەرس دادەدرێ، پتر تێکەڵی یەکتر دەبن

و ڕێک دەخرێن.

٤– «دەستاویژی بەرهەم هێنان خڕ دەکرێتەوە، و خەسڵەتی جڤاکیی کار گەشە دەکات تا ئەوەی پرۆسەی بەرهەم هێنان چیدی لە چەمەرەی سەرمایەداریدا جێی نابێتەوە. ئەمیان شەق دەبات».

مارکس ئالێرەدا مۆدێلی دیالەکتیکانەی گۆڕینی کۆمەڵگەی پێشان داوە. ناکۆکی بزوێنەری گۆڕانکارییە. لە دیالەکتیکدا گۆڕانکاریی چەندانە quantitative و چۆنانە qualitative لێک جودا دەکرێنەوە. لەو خاڵانەی سەرەوە، یەکەم هەتا سێیەمیان باس لە پرۆسەیەکی پلەدار و وردەوردە دەکەن کە دەیان یان سەدان ساڵ دەخایەنێ. گۆڕانکاریی چەندانەی نێو سیستەمەکە کۆ دەبنەوە و لە ئەنجامدا ناکۆکی هێندە بەهێز دەبێت سیستەمەکە شەق دەبات. لە تێکستەکەی مارکسەوە دیارە کە ئەم شەق بردنە ناکاو دەبێ، بە تەقینەوە دەچێ. «باز دانی دیالەکتیکانە» ناوێکی دیکەیە بۆ گۆڕانکاریی چۆنانە.

مۆدێلی دیالەکتیکانە ئەوە ڕەت ناکاتەوە کە گۆڕانکاریی چەندانە بە ڕادەیەکی بەرتەسک دەشێ کاریان تێ بکرێت، بۆ نموونە لە ڕێی بڕیاری سیاسییەوە. بەڵام لە سەرەنجامدا ئەم دەست تێوەردانانە بێسوود دەمێننەوە. ئەوپەڕەکەی دەتوانن گۆڕانکاریی چۆنانە دوا بخەن یان پەلەی لێ بکەن. مارکس لە هەمان بەشدا دەنووسێ: «بەرهەم هێنانی سەرمایەدار بەپێی ناچاریی قانوونی سروشت نایاندن negation ی خۆی دەهێنێتە پێش».

کەوابوو نۆڕینی بیرازخوازانە کە داوای گۆڕانکاریی پلەدار دەکات ڕووەو سۆسیالیزم، لەلایەن مارکسەوە ڕەت کراوەتەوە. سۆسیالیزمی بیرازخوازانە بە هۆیەکی دیکەش لەگەڵ مۆدێلی دیالەکتیکانە یەک ناگرنەوە.

وەک لە ڕاگواستەکەوە دیارە مارکس سیستەمی ئابوورەکی بە یەکەی نەبەش دادەنێ. سەرمایەدارەتی هەر دەمێنێ تائەو کاتەی بە هۆی ناکۆکییەکانی نێوخۆ شەق دەبات. چ دۆخێکی مامناوەند لە سیستەمەکەدا پەیدا نییە. ئەم مۆدێلە دیالەکتیکانەیە گۆڕانکارییەکی سەرانسەریی کۆمەڵگەی بە مەرج گرتووە و داوای دەکات: سیستەمگۆڕکێک سنووری ئاشکرا بێت. سنوورەکەش شۆڕشە.

شێوازی حوکومڕانیی سیاسی

باوەڕی مارکسیزم دەربارەی شێوازگەلی حوکومڕانیی سیاسی دەبێ دابەشی سێ خاڵ بکرێ:

١– کۆمەڵگەی سەرمایەدار.

٢– سەردەمی شۆڕش.

٣– کۆمەڵگەی دوارۆژ، کۆمەڵگەی کۆمیونیستانە.

بە بۆچوونی مارکسیزم دەسەڵاتی سیاسی لە بنەڕەتدا لەسەر دەسەڵاتی ئابوورەکی بنیات نراوە. ساختاری ئابوورەکی و دابەشینی چینایەتی – کە بەشێکی ساختارەکەیە – «ژێرخان» ن. دەزگەی

دەوڵەت «سەرخان» ێکە ساختاری ئابووری دەپارێزێ و بەهێزی دەکات. ئەو چینەی دەستاوێژی بەرهەم هێنانی لە دەستدایە کۆنترۆڵی دەزگەی دەوڵەت دەکات. بەپێی ئەم ناساندنە دەبێ، هەتا سەرمایەدارەتی دەمێنێ، هەموو ڕژێمێک خزمەتی بۆرژوا بکات.

مارکس بە پلەی یەکەم دوو شێوازی حوکومڕانیی سیاسی بۆ کۆمەڵگەی سەرمایەدار دەستنیشان کردووە: کۆماری دێمۆکرات و «ئیمپێریالیزم»، ئەم ناوەش لە قەیسەرنشینیی فرانسی و ئەڵمانیی بەشی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمەوە هاتووە. شێوەی دووەمیان سەرنج ڕاکێشە و زۆر جار لە گوتوبێژی مارکسیستانەی هاوچەرخدا دێتە کایەوە. ئەمیان وەک جۆرە دیکتاتۆرییەک ڕادەنوێنرێ کە هەڵسووڕانی «بە ڕواڵەت» لە بۆرژوا ئازادە. ڕژێمەکە گەشە بە سەرمایەدارەتی دەدات و چینی کرێکار دەچەوسێنێتەوە، بەڵام بێ ئەوەی بۆرژوا بتوانێ کۆنترۆڵی بکات. مارکسیستی هاوچەرخ هەوڵیان داوە نازیزم و فاشیزم بە جێگرەوەی ڕژێمە «ئیمپێریالیست» ـەکانی سەدەی نۆزدەیەم دابنێن.

ڕژێمی سیاسیی سەردەمی شۆڕش نێونراوە «دیکتاتۆریەتی پرۆلیتاریا». بە بۆچوونی مارکس دەبێ هەموو ڕژێمێکی شۆڕشگێڕ دیکتاتور بێت، یەکێک لە هۆیەکانیشی ئەو بەرگرییە توندوتیژەی چینەکانی دیکەیە کە هەر دێتە ڕێ. کەواتە ڕژێمەکە بەرانبەر چینە نەیارەکان دیکتاتۆرییە. لە نێو چینی کرێکار و گرووپە جڤاکییە هاوپەیمانەکانی وی مارکس بیری لای دێمۆکراتییەکی ڕادیکال بوو، کە نموونەیەک بێت لە کۆمیونی پاریسی شۆڕشگێڕی ١٨٧١. هەڵبەتە کۆمیونی پاریس زیاتر بەدەست گرووپانی ئەنارکیستەوە بوو. لە خەسڵەتە تایبەتەکانی کۆمیونی پاریس: مافی گشتیی دەنگ دان لەتەک ڕەوا بوونی کێشانەوەی ماندات، گواستنەوەی ئەرکەکانی حکومەت بۆ ئەنجومەنی بژاردە، کۆنترۆڵی ڕاستەوخۆی دەزگەی کارگوزاری، کە ئەندامانی مووچەی کرێکاری وەردەگرن. لە کۆمیونی پاریسدا پارتی هەمەجۆر نوێنەریان هەبووە. مارکس نە بە چاک نە بە خراپ لەم شیرازەیە نەدواوە.

شێوازی حوکومڕانیی کۆمیونیستانەی دواڕۆژ هەتا بڵێی بە شێوەیەکی تەماوی وەسف کراوە. دەشێ وەها ڕانوێندرێ کە دیکتاتۆرییەتی پرۆلیتاریا هەموو هاوزێدان دەگرێتەوە و دەزگەی کارگوزاری تایبەتکار کز و لە کۆتاشدا خامۆش دەکرێتەوە.

Friedrich Engels ی برادەر و هاوکاری مارکس چەمکی ئاماژەبەخشی «پووکانەوەی دەوڵەت» ی داهێنا: «دەست تێوەردانی دەسەڵاتی دەوڵەت لە سەروکاری جڤاکیدا، بوارەو بوار، ناپێویست دەمێنێ و هەر لە خۆوە لەنێو دەچێ. لە بری حوکوم کردنی خەڵک کارگوزاریی کاڵا و ڕێبەرایەتی پرۆسەی بەرهەم هێنان دێتە کایەوە. دەوڵەت لە نێو نابرێ، وردەوردە دەپووکێتەوە».
Socialismens utveckling från utopi till vetenskap, 1882

ئەنگیلز پێی وابوو ئەو بارە دەشیا پاش یەک نەوە بێتە دی. مارکسیستی دیکەی هاوزەمانی ئەنگیلز هیوایان بە دێمۆکراتیی ڕاستەوخۆ بوو: لە هەر هەموو مەسەلەکاندا، هەموو کەسێکی ڕسکاو دەبا بەشداری بڕیاردان بن. پلێخانۆڤ Georgij Plechanov ی باوکی مارکسیزمی ڕووسی یەکێک بوو لەوانە.

سازمانی ئابووره‌کی

شێوه‌ی به‌رهه‌م هێنان و گۆڕینه‌وه‌ی به‌رهه‌م، لای مارکسیزم، بنه‌مایه بۆ «ساختاری» کۆمه‌ڵگه. ئه‌میان بریتییه له‌: شێوازگه‌لی موڵکایه‌تی، دابه‌شینی چینایه‌تی، ناکۆکی، شێوازی حوکومڕانیی سیاسی و پێوه‌ری جێکه‌وته‌.

به‌ بۆچوونی مارکس بنه‌مای سه‌رمایه‌داره‌تی له‌ شاره‌ بازرگانییه‌کانی ئه‌وروپای سه‌رده‌می ناڤینی دره‌نگ دانرا. که‌واته‌ سه‌رمایه‌داره‌تی وه‌ک دیارده‌یه‌ک زۆر کۆنتره‌ له‌ پیشه‌سازه‌تی، ئه‌میان له‌ سه‌ده‌ی هه‌ژده‌یه‌مدا ئه‌وجا دامه‌زرێنرا.

ڕه‌خنه‌ی مارکس له‌ سه‌رمایه‌داره‌تی له‌ چه‌ند ڕوویه‌که‌وه‌ په‌یوه‌ستی کاته‌. ئه‌م پێی وابوو ده‌سه‌ڵاتی ده‌وڵه‌ت به‌گشتی ده‌با سست passive بێت. پێی وانه‌بوو ده‌وڵه‌ت ده‌با ده‌ست بخاته‌: شێوازی ئه‌رکی بازاڕه‌وه‌، په‌یدا کردنی سامان و داهات، یان چاره‌سه‌ری سیاسی – جڤاکی به‌کار بێنێت. به‌ڵام مارکس و ئه‌نگیلز فریای ئه‌وه‌ که‌وتن سه‌ره‌تاکانی جودابوونه‌وه‌ی خاوه‌نه‌تیی شیرکه‌ت له‌ ڕێبه‌رایه‌تی کردنی شیرکه‌ت ببین. ئه‌م فراژووتنه‌ له‌م ڕۆژگاره‌دا پێی ده‌گوترێ «شۆڕشی سه‌رکار director ان». مارکس و ئه‌نگیلز تێبینییان ئه‌وه‌ بوو که‌ سه‌رمایه‌داری سست له‌ هی چالاک و شیرکه‌تگێڕ پتر ناپێویسته‌.

ئه‌مان شاره‌خنه‌یان له‌ سه‌رمایه‌داره‌تی ئه‌وه‌بوو ده‌یگوت ئابووریی بازاڕ ناهۆشه‌کی و ناکاریگه‌ره‌. لایه‌نی دووه‌می ڕه‌خنه‌که‌ ده‌یگوت ئابووریی بازاڕ نه‌یاری مرۆڤایه‌تییه‌، ئه‌مه‌یان له‌ به‌شی شانرخاندنی مارکسیزمدا باسی هاتووه‌. مارکس و ئه‌نگیلز پێیان وایه‌ ڕاسته‌ سیسته‌مه‌که‌ نایاب و پێشڕه‌وته‌، دنیای له‌ بنه‌ڕه‌ته‌وه‌ گۆڕیوه‌، به‌ڵام بازاڕ کارگێڕییه‌کی ئاگادارانه‌ی نییه‌، «ئه‌نارکی» ده‌یگێڕێ. ماوه‌ماوه‌ سه‌ختانگی ئابووره‌کیی دژوارتر ڕووده‌دات. هۆیه‌کی سه‌ختانگ که‌مه‌سره‌فیی کرێکاری مووچه‌خۆره‌، چونکه‌ مووچه‌یان نزمه‌. سیسته‌مه‌که‌ بێکارییه‌کی ده‌وامه‌داری فره‌وانی به‌ مه‌رج گرتووه‌. سیسته‌مه‌که‌ له‌ سه‌ر هاوچاوییه‌کی ڕووخێنه‌ری نێوان خه‌ڵکی به‌رهه‌مهێن و نێوان خه‌ڵک به‌گشتی هه‌ڵنراوه‌.

به‌ بۆچوونی مارکسیزم نرخی کاڵا به‌ندی ئه‌و کاته‌یه‌ له‌ به‌رهه‌م هێنانی کاڵاکه‌دا سه‌رف ده‌کرێ نه‌ک (عرض وطلب) ی بازاڕ.‹٥›

دیمانه‌ی به‌ها دیمانه‌ی «زێده‌به‌ها» ی لێ ده‌زێته‌وه‌. زێده‌به‌ها ئه‌و به‌شه‌یه‌ له‌ نرخی کاڵا که‌ سه‌رمایه‌دار بۆ خۆی گل ده‌داته‌وه‌ هه‌رچه‌ند بۆخۆی کاره‌که‌ ناکات. به‌شێکی کاتی کار بۆ به‌رهه‌م هێنانی ئه‌و به‌هایه‌ ده‌چێ که‌ به‌رانبه‌ر مووچه‌ی کاره‌که‌یه‌، له‌ به‌شه‌که‌ی دیکه‌ی کاتی کاردا کرێکار زێده‌به‌ها به‌رهه‌م دێنێ. ئه‌م دیمانه‌یه‌ به‌ر له‌ هه‌ر شتێک ڕه‌خنه‌یه‌کی ئاکاره‌کییه‌ له‌ سه‌رمایه‌داره‌تی. له‌ ڕێی زێده‌به‌هاوه‌ کرێکار به‌شێک له‌ نرخی دروستی به‌رهه‌می کاره‌که‌ی لێ ده‌ستێندرێ.

په‌ڕینه‌وه‌ بۆ شیرازه‌ی ئابووره‌کیی کۆمیونیستانه‌ ده‌بێ، بۆ نموونه‌، ئه‌م گۆڕانکارییانه‌ی تێدا بێ:

١– خاوه‌نه‌تی و کارگوزاریی ده‌ستاوێژی به‌رهه‌م هێنان ده‌بێ بدرێت به‌ «سه‌رله‌به‌ری کۆمه‌ڵگه‌». له‌ ماوه‌ی په‌ڕینه‌وه‌دا ده‌بێته‌ گه‌لێراندن socialization. ده‌وڵه‌ت ده‌بێته‌ خاوه‌ن و به‌ڕێوه‌به‌ری پیشه‌سازی و سامانی زه‌وی مه‌زن. سامانی زه‌ویوزار به‌ مێتۆدی پیشه‌سازانه‌ ده‌برێ به‌ڕێوه‌.

٢- بەرهەم هێنان بۆ بازاڕ لادەچێ و ئابووریی ڕستراو جێی دەگرێتەوە. ئەنجامەکەشی دەبێتە گەشەندێکی ئابوورەکی زۆر خێرا. سەختانگ و بێکاری بنەبڕ دەکرێن.

٣- کاری ئەنجامدراو بە «پسولەی کار» مزەی دەدرێ. «بەم پسولەیە کرێکار دەتوانێ بە ئەندازەی نرخی کارەکەی خۆی پێداویستی خۆی لە گەنجینەی جڤاکی وەربگرێ». بەلام مزەی کارەکە هێشتا هەر پەیوەستی کردەییە. لە بری داشکانی زێدەبەهای سەرمایەدارەتی داشکان بۆ لەکار بردن و سەرمایەگوزاری و مزەی جڤاکی و باج دێنە کایەوە.

Marx, *Kritik av Gothaprogrammet*, 1875

ئوتۆپیا

لە هەمان بەرهەمدا باسی دوا پلەی فراژووتنی جڤاکی هاتووە:

«لە پلەیەکی بەرزی کۆمەڵگەی کۆمیونیستیدا- کاتێک ژێردەستیی کۆیلەئاسای تاکەکەسان لە ئاست دابەشینی کار نامێنێ و بە دوا ئەویشدا ناکۆکیی نێوان کاری گیانەکی و کاری لەشەکی نامێنێ، کاتێک کار لەوە دەردەچێ هەر ڕێگەیەک بێ بۆ بژێو پەیدا کردن و بەس و دەبێتە گرنگترین پێداویستیی ژیان، کاتێک لەتەک فراژووتنی هەمەلایەنی تاکەکەسان هێزگەلی بەرهەمهێنیش هەڵدەکشێ هەموو سەرچاوەکانی سامانی هەرەوەزی هاوکۆ پتر هەڵدەڕژێن - ئەو دەمە ئەوجا مرۆڤ دەتوانێ باز بدات بەسەر ئاسۆی بەرتەسکی دادی بۆرژوا و کۆمەڵگە دەتوانێ لەسەر ئالاکانی بنووسێ: "لە هەر کەس بەپێی توانای خۆی، بۆ هەر کەس بەپێی پێداویستی خۆی"».

Kritik av Gothaprogrammet

خولیای بەرزترین پلەی کۆمیونیستانە ئەوەی بە مەرج گرتووە کە کەمسامانی بەگشتی نەمێنێ و لەویشەوە گرفتی دابەشین بە شێوەیەکی مەبدەئیی نوێ چارە بکرێ. کاتێک لێنین پاش چەندین ساڵ لە خولیای دوارۆژی مارکس دوا پێی وا بوو زیادبوونی بەرهەم هێنان «یەکجار مەزن» دەبێ.

خەڵکیش دەبا ڕووەو ئەو ئیدیالەی هەر زوو لە ١٨٤٥-١٨٤٦ دا مارکس نەخشاندبووی، هەڵکشێن:

«لە کۆمەڵگەی کۆمیونیستانەدا هیچ کەسێک کارێکی بەرتەسک ناکات بەڵکوو... هەموو کەسێک بۆی هەیە ڕووەو ئەو بوارەی دەیەوێ خۆی پێبگەیەنێ. کۆمەڵگە بەرهەم هێنان ڕێک دەکات و ئەوەش دەرفەتم بۆ دەڕەخسێنێ ئەمڕۆ کارێک بکەم و سبەی کارێکی دیکە، بەیانیان ڕاو بکەم، پاشنیوەڕوان خەریکی ماسی گرتن بم، ئێواران چاودێریی ئاژەڵ بکەم و پاش خۆراکی شێوان ڕەخنە بگرم، هەر هەموویشی بە ئارەزووی خۆم، بێ ئەوەی ناچاربم ببمە نێچیرەوان، ماسیگر، شوان یان ڕەخنەگر».

٥- کۆمیونیزم

ئایدیۆلۆژیای کۆمیونیستانە لەلایەن لێنین Vladimir Lenin ی ڕێبەری شۆڕشی ڕووسیەوە هەڵنرا. پاش مردنی لێنین، ساڵی ۱۹۲٤، باوەڕەکەی بە ڕەسمی بووە ئایدیۆلۆژیای دەوڵەت. هەموو بڕیارێکی سیاسیی گرنگ بە گەڕاندن application بیرەکانی لێنین دادەنران. «مارکسیزم - لێنینیزم» بووە ناوێکی ڕەسمیی ئایدیۆلۆژیاکە. ستالین Josef Stalin ی جۆرجی لە سۆڤیەت بووە جێگری لێنین و ڕێبەری پارت. لە سەردەمی ئەودا سیستەمی سۆڤیەت هەم خۆی گرت و هەم ڕووەو ئەورووپای ڕۆژهەڵات، چین و چەندین وەڵاتی دیکەی ئاسیا ڕێی کرد. پاش مردنی ستالین ۱۹٥۳، پرۆسەی «داماڵینی ستالینایەتی» لە سۆڤیەت کەوتە گەڕ. تەرمی وشکێنراوی ستالین، کە لەتەک لێنینەوە لە ئارامگەی مەیدانی سۆری مۆسکۆ دانرابوو، لابرا.

بەڵام چین دەستبەرداری میراتی لێنین و ستالین نەبوو. ماو زێدۆنگ Mao Zedong ی ڕێبەری شۆڕشی چین بووە بنیاتنەری ڕێبازێکی نوێی کۆمیونیزم. مەبەست وەها بوو بۆچوونەکانی ماو زێدۆنگ بۆ سەرلەبەری جیهانی سێیەمی نافراژی ببنە ئەستێرەی جەدی. لە هەموو جیهاندا پارتی نوێی سەر بە باوەڕی ماو دامەزران. پاش مردنی ماو، ساڵی ۱۹۷٦، لە چینیش بادانەوەی ئایدیۆلۆژی دەستی پێ کرد. بەشێکی زۆری ئەو ئایدیۆلۆژیایەی مۆرکی ماوی پێوە بوو فڕێدرا. دێنگ سیاوپینگ Deng Xiaoping ی ڕێبەری نوێ دەستی دایە بیراز کردنی ئابووری. کۆمیونی گەلێری ماو بوونە یەکەم قوربانی. ئەمانە هەڵوەشێنرانەوە و جووتیاران چوونەوە سەر باری جووتیاریی تاکەکەسی.

پارتە کۆمیونیستەکانی ئەورووپای ڕۆژهەڵات چەند جارێک پێوەندیی خۆیان بە کۆمیونیزمی سۆڤیەتەوە پساند. لە ژێر سایەی ڕێبەرایتیی تیتۆ Tito ی سەرۆک کۆماردا یوگۆسلاڤیا پاش ۱۹٤۸ سیستەمێکی کۆمیونیستانەی تایبەت بە خۆ دارشت. «تیتۆیەتی Titoism» تەواو بەرتاوی سەندیکالیزم syndicalism بوو. چەمکی «خۆکارگوزار» ی کردبووە بنەما و مەبەستیش لە ئەزموونی پیادە کردنی دێمۆکراتیی شیرکەت industrial democracy بوو لە ئابوورییەکی جڤاتێنراودا. ساڵی ۱۹٦۸ لە چەکوسلۆڤاکیا «بەهاری پراگ» ڕووی دا. بە ڕێبەرایەتی Alexander Dubcek کۆمیونیستانی چەکوسلۆڤاکیا نیازیان بوو «سۆسیالیزمێکی خاوەن ڕوخساری مرۆڤدۆستانە» پیادە بکەن. ئەگەرچی دوبچەک بە ئاشکرا سیستەمی تاکپارتایەتی دەپاراست بەڵام سوودی نەبوو، بیرازی بەهاری پراگ ڕێی لێ بەسترا. بەرەی وارشۆ پەلاماری وەڵاتەکەی دا.

هەوڵدانی سێیەم لە پۆڵۆنیا سەری هەڵدا. بزاڤی نەقابی- سیاسیی هاوکاری Solidarity نەرانبەر حیزبەکە وەستا و ساڵی ۱۹۸۹ دەسەڵاتی لێ سەند.

گەورەترین پارتی کۆمیونیست لە ئەورووپای ڕۆژاوا، لە ئیتالیا بوو. لە سەرەتای ۱۹۷۰ کاندا کۆمیونیستانی ئیتالیا دەستیان دایە «سازانی مێژووکرد» لەگەڵ ئیتالیای بۆرژوا. پارتەکە بووە پێشەنگی یورۆکۆمیونیزم eurocommunism. ئەم وشە نوێیە پێشانی دەدا کە کۆمیونیزمی سەر بە سۆڤیەت

چیدی، نە لە بواری ئابووریدا و نە لە بواری سیاسیدا، ڕێنموو نییە. یوڕۆکۆمیونیزم خۆی لە دیکتاتۆریەتیی پرۆلیتاریا لادا و بە کردەوە پەرلەمانەتی سەلماند.

پاش ۱۹۸۹

لە ۱۹۸۰ کاندا مۆدێلی سۆڤیەتانەی کۆمیونیزم کەوتە سەختانگێکی دژوارەوە. ئابووریی ڕستراو چیدی لەباریدا نەما گەشەندی ئابوورەکی هەڵچنێ. پارتەکەش بەشێکی گەورەی سالاری authority ی سیاسیی خۆی لە دەست دا.

هەوڵ درا، بە تێهەڵکێش کردنی ئادگاری نوێی ئابووریی ئازاد لە ئابووریی ڕستراودا، چارەیەکی سەختانگەکە بکەن. دەبا شیرکەتگەل خۆفەرمانتر بن. دەبا داوەستان stagnation و ڕەقبوونی سیستەمە کۆنەکە بە سنگفرەوانی و گوتوبێژی ئازادانە چارە بکرێن. ئەمانە بوون شاخاڵی سیاسەتی سەرۆکی نوێی پارت Mikhail Gorbachev. دروشمە نوێیەکانی گۆرباچۆڤ بریتی بوون لە «پێرێسترۆیکا» (بیرازی ئابوورەکی) و «گلاسنۆست» (ئاشکرایی).

هەر زوو بیرازکاری لە چین و سۆڤیەت سەریان نا بە خواستی لابردنی سیستەمی تاکپارتایەتی و ئەمیش هەڕەشەیەکی ڕاستەوخۆ بوو لە مانەوەی ڕژێمی کۆمیونیستانە. بەهاری ۱۹۸۹ بزاڤی سیاسی لە چین وەها ڕاهێزرا دێنگ سیاوپینگ فەرمانی دایە لەشکر لە بزاڤە دێمۆکراتخوازەکە بدات. ئەنجامیش ئەو کوشتارەی ناوشاری پەکین بوو. ڕێبەرانی سۆڤیەت بڕیاریان دابوو هێزی ئەرتەش بۆ دابین کردنی دەسەڵاتی پارتەکەیان نەخەنە کار. ئەنجامی ئەمیان ئەو ژێربان کردنەی ئەورووپای ڕۆژهەڵاتی ۱۹۸۹ بوو. لە ماوەی چەند مانگێکدا، لە شەش وەڵات: پۆلۆنیا، هەنگاریا، ئەڵمانیای ڕۆژهەڵات DDR، چەکوسلۆڤاکیا، ڕۆمانیا و بولگاریا سیستەمی کۆمیونیستانە داڕما. «تیتۆیەتی» لە یوگۆسلاڤیاش هەر هەمان چارەنووسی هەبوو. زووتر وەها باو بوو کە پارتی کۆمیونیستی تیتۆ توانیبووی ناکۆکییە کۆنەکانی نێوان نەتەوە هەمەجۆرەکانی وەڵاتەکە بسڕێتەوە. ئێستا لێمان ئاشکرایە کە وەها نەبوو.

لە یەکیەتیی سۆڤیەت پارتی کۆمیونیست ناچار کرا ئەو بڕگەیەی دەستوورنامە بسڕێتەوە کە بووبووە دەستەبەری «نۆرەی ڕێبەرانە» ی پارتەکە لە دەوڵەتدا. هاوکات قەدەغە کردنی پارتی دیکە، کە کاتی خۆی لێنین سەپاندبووی، ڕەش کرایەوە. لە چەندین بەشی ناڕووسیی سۆڤیەت خەباتی دژ بە سیستەمی تاکپارتایەتی و خەباتی ڕووەو سەروەری نەتەوەیی یەکیان گرتەوە. لە کۆتادا، ساڵی ۱۹۹۱، یەکیەتیی سۆڤیەت هەڵوەشێنرایەوە و هەر هەموو سامانی پارتی کۆمیونیست زەوت کرا.

چین وەک زلهێزێکی کۆمیونیست تەنیا مایەوە. ڕێبەرانی دەوڵەت گەڕانەوە بۆ ئەو بیروڕایانەی ماو زیدۆنگ کە لە «دیکتاتۆریەتیی دێمۆکراتانەی گەل» لە ژێر ڕێبەرایەتیی توندی پارت، دەدوان. هەرچۆنێک بێت دەبێ پارتەکە مەندیی سیاسیی وەڵات بپارێزێ. ئەوەی لە سۆڤیەت ڕووی دا نەدەبا لە چین ڕوو بدا. پارتەکە خۆی کردە تاکە دەستەبەر هەم دژ بە «ئاژاوڵە chaos» و هەم ڕووەو دەوامە دان بە گەشەندی ئابوورەکی.

له چین گۆیا هەوڵ دەدرێ بۆ سۆسیالیزمێکی «چینی». ئامانجی یەکەمیشی گەشەندی ئابوورەکییە. لە نێوەڕاستی سەدەی داهاتوودا دەبێ وەڵاتەکە بە «تەژەندێکی لەبار» بگات. ئەو دەمە چین لە خانەی جیهانی نافراژی دەردەچێ. هەتا ئەو دەمە پارتەکە هەموو ئەندێشەیەک دەربارەی کۆمەڵگەی دواڕۆژی کۆمیونیستانە وەلا دەنێ.

مردنی لێنینیزم؟

«ئەوەی دەتپەرست بیسووتێنە و ئەوەی دەتسووتاند بیپەرستە». ئەمە وەسفێکی ئەو بادانەوە ئایدیۆلۆژییەی ئەورووپای ڕۆژهەڵاتی پاش ١٩٨٩ یە. کۆمیونیستان ئەمجا هاتنە سەر باوەڕی «سۆسیالیزمی دێمۆکراتانە» و سیستەمی فرەپارتایەتی و بازاڕی ئازاد. باوەڕی شۆڕش، دیکتاتۆریەتیی پرۆلیتاریا و نۆرەی ڕێبەرانەی پارت بەجارێک لە پرۆگرامە تازەکانی پارتەکاندا ڕەش کرایەوە. بەمەش شابەشی ئایدیۆلۆژیای کۆمیونیستانەی لێنین لادرا. پارتە کۆمیونیستە کۆنەکان وردەوردە ڕوویان لە بیروڕای سۆسیالیزمی بیرازخواز نا. ساڵی ١٩٨٩، نەوەد ساڵی ڕێک تێپەڕی بوو بەسەر یەکەم جاردا کە بێرنشتاین Eduard Bernstein ی مامۆستای بیرازخوازان هێرشی بردە سەر باوەڕی شۆڕشی مارکسیزم. پاش ساڵی ١٩٨٩ وەها دەرکەوت کە بیروڕاکانی بێرنشتاین سەرکەوتن بەسەر ئەوانەی لێنیندا.

ئایە ڕاستە لێنینیزم وەک ئایدیۆلۆژیا لە سۆڤیەت و ئەورووپای ڕۆژهەڵاتدا پاش ١٩٨٩ مرد؟ هەڵبەتە ناکرێ تەواو لەوە دڵنیابین. ڕاستە باوەڕی لێنین لە هیچ جێیەکی ئەورووپای ڕۆژهەڵاتدا، پاش ئەوەی دەزگەی دەوڵەتی لە پشت نەما، لەباریدا نەما لە چەند کەسێک پتر لە خۆی کۆبکاتەوە. پارتە دەوڵەتگێڕە کۆنەکان، هەر بە نەمانی دەسەڵاتیان، لە ماوەی چەند حەفتەیەکدا پشتیان لە لێنینیزم کرد. بەڵام پارتەکان خۆیان نەمردوون. بە پێچەوانە، زۆریان بە بەرگی نوێی بیرازخوازانەوە توانییان نێزیکەی لەسەدا بیستی دەنگ، لە هەڵبژاردنی ئازاددا، وەدەست بێنن. زۆر لەو وەڵاتە تازانەی پاش هەڵوەشانی سۆڤیەت هەڵنران ئێستا سەرتەڵی پارتە کۆنەکان فەرمانڕەواییان دەکەن.

دوور نییە لە ئەورووپای ڕۆژهەڵات و لە سۆڤیەت ڕژێمی نوێی سالارپەرست سەر هەڵدەنەوە. لەوانەیە سەرلەنوێ لێنین ببێتەوە بە یەکێک لە مامۆستایان بەڵام لەوە ناچێ ببێتەوە بە تاکە مامۆستا. لێمان ڕوون بۆوە کە دەشێ ناسیۆنالیزمی سالارپەرست لەگەڵ چەند لایەنێکی ئایدیۆلۆژیی دەوڵەتیی مارکسیستانە - لێنینیستانە یەک بگرنەوە. لە ڕووسیا بەم ئایدیۆلۆژیایە تێکەڵە نوێیە دەگوترێ: «بۆلشەڤیزمی نەتەوەیی».‹١›

بەڵام لە چین مارکسیزم - لێنینیزم هێشتا وەک ئایدیۆلۆژیایەکی دەوڵەتی هەر بەردەوامە و هەموو دەسەڵاتی دەزگەی دەوڵەت خەریکی پاراستنیەتی. لەگەڵ ئەوەشدا ئایدیۆلۆژیاکە لە ١٩٩٠ ـەکاندا تەواو تەنک بۆتەوە. هەر لە سەرەتای دەسەڵات کەوتنە دەست کۆمیونیستانی چینەوە، ساڵی ١٩٤٨، سیاسەتی چین ڕەوتێکی توندی پێچەڵپێچەڵی هەبووە، لەم پەڕەوە و بۆ ئەو پەڕ. لەبەر ئەوە دوور نییە دیسان

بکەوێتە سەر ڕێبازی چەپڕۆیانەی شۆڕشگێڕ. بەڵام ئەمجارەیان ماو زیدۆنگی شاگردی لێنین دەبێتە مامۆستا نەک لێنین خۆی.

لەم بەشەدا، پێشەکی باس لە ئایدیۆلۆژیای مارکسیست – لێنینیست دەکەین بەو شێوەیەی لێنین، ستالین، ماو زیدۆنگ دایانڕشت. Jiang Zemin ی سەرۆکی پارتی کۆمیونیستی چین، ١٩٩٢<٢> لە کۆنگرەی پارتەکەدا سەروتارێکی خوێندەوە، ئەمیان دەکەینە دەراوی باسمان لە ئایدیۆلۆژیای ڕەسمیی ئێستای کۆمیونیستانی چین. کۆنەکۆمیونیستانی ئیتالیش بۆ بەراورد دەهێنینەوە. یورۆکۆمیونیزمی جاران، پاش ١٩٨٩ ڕووەو سۆسیالیزمێکی چەپڕۆی بیرازخواز فراژووت. ئەم سیاسەتە تازەیەش تەنانەت بەناویش هیچی هاوکۆی لەگەڵ کۆمیونیزمدا نەماوە. پارتی کۆمیونیستی ئیتالی ناوی خۆی گۆڕیوە بە پارتی چەپڕۆی دیمۆکرات PDS.

لە سۆڤیەتی ڕۆژگاری گۆرباچۆڤیشدا گۆڕانکاریی ڕووەو بیرازخوازی سەری هەڵدا. یەک ساڵ بەر لە هەڵوەشانی یەکیەتیی سۆڤیەت پارتی کۆمیونیست لەوێ پرۆگرامێکی تاڕادەیەک تەواو بیرازخوازانەی داڕشت.

شانرخاندن

کۆمیونیزمیش بە هەمان شێوەی مارکسیزم شانرخاندنی خۆی لە سیاسەتدا جێگیر کردووە. باوەڕی کۆمیونیستانە، بە هۆی ئەو دەستوورە مێژووکردانەی لەلایەن مارکسەوە دۆزراونەتەوە، دروستن. بەڵام کۆمیونیستان بەرپرسایەتیی دوارۆژیان پتر خستۆتە ئەستۆی توانای کردەکیی پارتەکە خۆی نەک دەستوورگەلی مێژووکرد. ڕێبەری پارتەکە مۆنۆپۆلی تەرجەمە کردنی ئایدیۆلۆژیاکەی بۆ خۆی گل داوەتەوە. لەبەر ئەوە بەکردەوە ڕێبەرایەتیی پارت هەمیشە توانیویەتی خۆی بڕیار بدات چی «دروستە» و چی «چەوتە» لە سیاسەتدا. بۆ نموونە ئەمانە کێشانەی ماو زیدۆنگ بوون بۆ «دروستی» و «چەوتی» ی لە سیاسەتدا:<٣>

بەگشتی گوتار و ڕەفتار دروستن ئەگەر:

١– گەلانی ئەم نەتەوە هەمەجۆرانەی ئێمە یەک بخات.

٢– ڕێگەی بارگۆڕاندن transformation ی سۆسیالیستانە خۆش بکات.

٣– «دیکتاتۆریەتیی دیمۆکراتانەی گەل» بچەسپێنێ.

٤– نێوەندەکیەتیی دیمۆکراتانە بچەسپێنێ.

٥– نۆرەی ڕێبەرانەی پارتی کۆمیونیست ڕاهێزێ.

بە بۆچوونی ماو خاڵی دووەم و پێنجەم لە هەمووان گرنگترن. هەڵبەتە مافی تەرجەمە کردنی ئەو خاڵانەش لە باری هەمەجۆردا هەر بە ماو و ڕێبەرانی پارتەکە ڕەوا بوو.

ڕێبەرانی ئێستای پارت لە چین ماو و ئایدیۆلۆژیا دیکتاتۆرانەکەی مەحکووم دەکەن. تەنانەت دەربڕینێکی تایبەتییان بۆ داهێناوە: «هەرچی و هەردەم»، واتە ماو هەرچی گوتبێ هەردەم ڕاست بووە.

ئێستا پارتەکە لە بری ئەوە دەڵێ: «لە فاکتادا بۆ ڕاستی بگەڕێ». «ئاژاوڵە» لە ئایدیۆلۆژیادا لابرا و «ڕێکوپێکی» جێی گرتەوە. ئێستا خەباتێکی بێوچان لەلایەن پارتەکەوە دەکرێ دژ بەو بۆچوونەی دەڵێ خەباتی چینایەتی لە سیاسەتدا شامەبەستە. بە گوتەی Jiang Zemin گەشەندی ئابوورەکی شامەبەستە.

بەڵام ئەگەر سەرنجێکی ئەو خاڵانە بدەین کە پارتی چین جەختیان لەسەر دەکات ئاشکرا دەبێ کە هەر ئەو خاڵانەی ماو زیدۆنگن. «دیکتاتۆریەتیی دیمۆکراتانەی گەل»، «نێوەندەکیەتیی دیمۆکراتانە» و «نۆرەی ڕێبەرانەی پارت» دەبێ بچەسپن. ڕاستە ڕەخنە لە تەرجەمە خۆبەخۆیەکانی ماو دەگیرێ بەڵام بە ئاشکرا هەر وابەستەی شاپرنسیپەکانی ئەون. جوداوازیی گەورە لە بەڵگە هێنانەوەدایە. چیدی خەباتی چینایەتی ناکەنە بەڵگە بۆ ئەو دەسەڵاتەی پارتەکە هەیەتی بەڵکوو دەڵێن «ڕێکوپێکی» و لەویشەوە فراژووتنی ئابوورەکی دەستەبەر دەکات. دەشێ لەوەش تێپەڕین و بڵێین گەشەندی ئابوورەکیی چین تاکە بەڵگەیە مابێت بۆ دروستاندنی «دیکتاتۆریەتیی دیمۆکراتانە». بەڵگەگەلی نێو مارکسیزم – لێنینیزم چیدی لە گوتاری ئایدیالۆژیانەی ڕەسمیدا ناوی ناهێنرێت.

لەو پرۆگرامەشدا کە لە سەردەمی گۆرباچۆڤ بۆ پارتی کۆمیونیستی سۆڤیەت سەلمێنرا لێنینیزم تێیدا بە ئاشکرا هەڵوەشاوەتەوە. لەمیاندا ئامانج بووەتە «دامەزراندنی «سۆسیالیزمێکی مرۆڤدۆستانە و دیمۆکرات». دەراوی سیاسەت دەبا نرخی «مرۆڤایەتیی گشتی» بێت و پارتەکە پشتی کردە «هەڵوێستی ساکارێنراوی چینایەتی». بەم شێوەیە پارتەکە نێزیک بوو لەوەی پشت بکاتە باوەڕی خەباتی چینایەتی. «ئەو دەوڵەتاندنە سەرلەبەرەی گوزەرانی جڤاکی» کە بووە هۆی بێقانوونی و بەدبەکارهێنانی دەسەڵات لەلایەن پارتەکەوە مەحکووم کرا. «ئەو بۆچوونە ساکارەی دەربارەی موڵکایەتیی سۆسیالیستانە» کە بووە هۆی نامۆبوونی خەڵک لە بازاڕی کاردا، ڕەت کرایەوە. بەمەش پارتی سۆڤیەتی بەر ئەو ڕەخنەیە کەوت کە ڕێک چەمکی نامۆبوونی مارکس بنەمایەتی. پارتەکە ئەو نۆرینەشی ڕەت کردەوە کە دەربارەی سروشتە و دەڵێ سروشت «بابەتێکە بۆ سەرمایەگوزار(استثمار) ی بێوچان». ئەوجا لە کۆتاشدا نۆرینی خۆیان لە پارتگەلی سۆسیال دیمۆکرات گۆڕی. گەییشتە ئەوەی بڵێین کار دەکەین بۆ یەک گرتنەوەی بزاڤی بیرازخوازان و کۆمیونیستان.

پارتەکە چیدی بۆی نەبوو ئاماژە بۆ نووسینەکانی لێنین بکات وەک بنەمایەکی ئایدیۆلۆژیانە. لە بری ئەوە دەیانگوت ئەم بیرە تازانە دەربڕینێکن «لەو گیانی داهێنانەی» نێو ئەو مێتۆدە شیکارییەی لە مارکس و ئەنگیلز و لێنینەوە بە میراتی ماوەتەوە.

پارتی نوێی چەپڕۆی ئیتالیا خۆی بە میراتی یورۆکۆمیونیزمەوە دەبەستەوە. ئەم پارتە، ساڵی ١٩٨٩، هاتە سەر ئەوەی دیمۆکراتی دەبێ ببێتە شانرخ. گۆڕانکاریی نێو کۆمەڵگەکانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژاوا دەبێ «دیمۆکراتی وەک نرخێکی هەمەکی universal بسەلمێنێ». Achille Occhetto ی ڕێبەری پارتەکە نرخێکی دیکەشی هێنایە پێش، ئەمیان هەتا ئەو دەمە لە کۆمیونیستان نامۆ بوو: نا–دڕی. دیمۆکراتی توانیویەتی «سەردەمێک لە نا–دڕی و شۆڕشی مەزنی بێ زۆرداری ئاواڵە بکات: سەردەمی ژنان، ژینگە، یەکسانی و ئازادی»‹٤›

مرۆڤنۆڕی

لێنین دیمانەیەکی ڕوونی سەرتەڵایەتی هەڵنا، دیمانەیەک دەربارەی جوداوازیی نێوان چینی کرێکار و پارت. ئەمە یەکەم و گرنگترین گۆڕانکاری ئەو بوو لە مارکسیزمدا. هەر زوو لە ١٩٠٢ دا، لە بەرهەمە کلاسیکەکەیدا: «چی بکەین» لێنین داوای دەکرد بەرلەشکر، پێشڕەوان ڕێبەرایەتی چینی کرێکار بکەن. پارت دەبێ نوێنەرایەتی بەرژەوەندی «بابەتەکی» چینەکە بکات. کرێکاران خۆیان تەنها ئەوەندەیان لەبارە سیاسەتێکی بیرازخوازانە پیادە بکەن. لێنین ئەم سیاسەتەی ناو نابوو «tradeunionistic» مەبەستیش لێی سیاسەتێکە بۆ چاک کردنی بارودۆخ لە نێو چەمەرەی کۆمەڵگەی سەرمایەداردا. لێنین دەیگوت ئایدیۆلۆژیای کۆمەڵگەی سەرمایەدار هێندە بەهێز و بەربڵاوە کرێکاران، ئەگەر بێپشتیوان بمێنن، لە ئاستیدا دەڕووخێن.

ئەمە بەڵگەیەکی بنجی و تەمەندرێژ بوو بۆ دروستاندنی پێشڕەویی پارتی کۆمیونیست. ئەوجا کە پارتەکە دەسەڵاتی گرتە دەست دیمانەی سەرتەڵایەتییان وەها فرەواند سەرلەبەری کۆمەڵگە بگرێتەوە. پارتەکە خۆی بە تاکە نوێنەری بەرژەوەندی هەر هەمووان دادەنا و داوای فەرمانڕەوایی سەرلەبەری کۆمەڵگەی دەکرد. لێنین یەکەم کەس بوو سیستەمی مۆدێرنی تاکپارتایەتیی داڕشت.

لێنین و کۆمیونیستانی پاش خۆی سەنگێکی زۆریان دەدایە سەرخانی ئایدیۆلۆژیانەی کۆمەڵگەی سەرمایەدارانە. بەگشتی وەها دانرابوو کە خەڵک فرە ئامادەی وەرگرتنی باوەڕەکانی کۆمەڵگەی کۆنن. دژ بەوە: سیستەمی تاکپارتایەتی، قەدەغە کردنی سازمانی سەربەخۆ، خۆ دابڕین لە جیهانی دەرەوە و دەرس دانێکی سیاسیی چڕ خرایە گەڕ. لێنین لە بەرهەمی «دەوڵەت و شۆڕش» دا دەنووسێ، کاتێکی درێژخایەنی دەوێ هەتا خەڵک «وردەوردە ڕادێن بە پێڕەوی کردنی» ڕێساگەلی هاوژینی بێ درِی، بێ زۆرکاری، بێ سەرشۆڕی و بێ ئەو دەزگە زۆرکارییە تایبەتەی پێی دەگوترێ دەوڵەت.

لای ماو زیدۆنگ ئەو سەرخانە ئایدیۆلۆژییە لەو ڕادەیەش تێپەڕی دەکرد، ئەگەر تێپەڕبوون لێی مومکین بێ. زووزوو کامپانیای ئایدیۆلۆژیی مەزنی ساز دەدا بۆ بنەبڕ کردنی هەموو ئەو بیر و کردەوانەی ئەو بە وابەستەی سەرمایەدارەتی دادەنان. شۆڕشی فەرهەنگیی دەساڵەی نێوان ١٩٦٦–١٩٧٦ خاڵی هەرە ئاشکرایەتی.

جێگرەکانی ماو شۆڕشی فەرهەنگی ڕەت دەکەنەوە بەڵام بە هەموو هێزیان داکۆکی لە ڕێبەرایەتیی پارتەکە دەکەن. بزاڤی ساڵی ١٩٨٩ ی دێمۆکراتخوازیان بە «ڕاپەڕینی دژەشۆڕش» دانا. تەنانەت ئێستایش هەر لە بیری سازدانی کەمپانیان دژ بە «لیبەرلاندنی بۆرژوایانە»، لەگەڵ ئەوەشدا ئاشکرای دەکەن کە بیرگەلی چەپڕۆیانە، واتە بیرگەلی سەر بە شۆڕشی فەرهەنگیی ماو، لەوەش خەتەرناکترە.

چین یەکێکە لە چەند دەوڵەتێکی کەم کە پەیمانی مافگەلی مرۆڤایەتیی سەر بە دەوڵەتە یەکگرتووەکان UN ی مۆر نەکردووە. Li Lanqing ی جێگری سەرەک وەزیران دەڵێ: «ئێستا دەربارەی مافگەلی مرۆڤایەتی بۆچوونمان جودایە». گرنگترین مافی مرۆڤایەتی لە چین گەشەندی ئابوورەکی و بەرز کردنەوەی ڕادەی ئاستی گوزەرانە. بەوەش بەڵگە بۆ «دیکاتۆریەتیی دێمۆکراتانە» دەهێننەوە کە مەرجە بۆ دابین کردنی مەندی و گەشەند. پێشووتریش ئەمە بەڵگەیەکی باو بوو هەم لە چین و هەم لە

سۆڤیەتیش. لە دۆکیومێنتە ئایدیۆلۆژییەکانی سۆڤیەتی پاش ١٩٨٩ وێنەی گەشتر هەیە دەربارەی توانا و بەهرەی سیاسیی خەڵک. چیدی باس لە کۆنترۆڵ و بارهێنان ناکرێ. ئازادیی سیاسی کرانە مەرج بۆ سۆسیالیزم و پێشکەوتنی دیمۆکراتانە. پارتی سۆڤیەتی ئەمجا دەیەوێ «فراژووتنی هەمەلایەن و گەشە کردنی گیانەکیی کەسایەتی» دابین بکات. ئەو مێتۆدە کۆنانە ڕەت دەکاتەوە کە ڕێیان لە خەڵک دەبەست «دەرفەت و بەهرەی سروشتەکیی خۆیان بڕاستێنن».

گرنگترین یەکەی کۆمەڵگە

سیستەمگەلی ئابوورەکی لەتەک چینەکاندا، هەر زوو، لای مارکس بووبونە گرنگترین یەکەی جڤاکی. لە کۆمیونیزمیشدا هەر وەها بوو. هەنگاوێکی گرنگ لە فراژووتنی بیردا ئەو دیمانەیەی لێنین بوو دەربارەی ئیمپێریالیزم. بەرهەمەکەی لێنین «ئیمپێریالیزم بەرزترین ئاستی سەرمایەدارەتییە، ١٩١٧» ناوەڕۆکی دیمانەکە ئاشکرا دەکات. سەرمایەدارەتی لە شێوەی ئیمپێریالیستانەدا لە ڕێی پەلهاویشتنی بۆ بەشەکانی دیکەی جیهان بووەتە سیستەمێکی دونیاپۆش. دیمانە نوێیەکەی لێنین شاخاڵی شۆڕشی جیهانیی گواستەوە بۆ وەڵاتە داگیرکراوەکان. خەباتی دژ بە کۆلۆنیالیزم بووە یەکێک لە ئەرکە گرنگەکانی کۆمیونیزم.

دەبا دیمانەی ئیمپێریالیزم ڕاڤەی ئەو پێشکەوتنانەش بکات کە پارتە بیرازخوازەکان لە وەڵاتانی پیشەسازدا وەدەستیان هێنابوو. لێنین دەڵێ، بەشێک لەو داهاتەی پەلهاویشتنی ئابوورەکی بۆ سەر کۆلۆنییەکان پەیدای دەکرد دەبوو مەسرەفی بیرازی جڤاکی و «بەرتیل» بۆ ڕێبەرانی پارتی کرێکاران. هەر بەوەی کۆمیونیزم شاسەرنجی گواستەوە بۆ وەڵاتانی هەژار ڕاکێشانی خەڵکی دەشتودەر بووە شائەرک. لە ڕووسیا لێنین بە مەبەستی پەیدا کردنی پشتیوانی پەیمانی دا زەوی بە جووتیاری هەژار ببەخشێ. شۆڕشی کۆمیونیستانەی چین بە شەڕی گەریلای گوند خەبتی و سەریشکەوت.

لێنین و ماو زیدۆنگ شۆڕشی جیهانییان بە ئامانج گرتبوو. ئیمپێریالیزم و سۆسیالیزم دوو تەوەر بوون لە جیهاندا دژ بە یەک دەخەبتین. دوور بێ یان نێزیک، چار نییە، ناکۆکیی توند و تیژ دەکەوێتە نێوانیان. ماو نەیدەسەلماند چەکی ئاتۆمی ببێتە کۆسپێک لە ڕێی شۆڕشی جیهانیدا. چین دەبا دژ بە ئیمپێریالیزم ببێتە نووکەڕمی ڕاپەڕینی جیهانی سێیەم.

بەڵام هەڕەشەی شەڕی چەکی ئاتۆم سۆڤیەتی ناچار کرد بکەوێتە سەر ڕامانێکی نوێ. خرۆچۆڤ Nikita Krushchev ی جێگری ستالین ساڵی ١٩٥٦ ڕایگەیاند کە لەمەولا ناشێ شەڕێکی جیهانی بە «ناچارەکی» دابنرێ. هاوکێشەی نوێ بووە «هاوژینی ئاشتیخوازانە». خەباتی نێوان سەرمایەدارەتی و کۆمیونیزم هەر بەردەوامە بەڵام دەچێتە باری کێبڕکێی دوور لە شەڕ. خرۆچۆڤ تەواو دڵنیا بوو لەوەی کۆمیونیزم ئەو کێبڕکێیە دەباتەوە.

سیاسەتی گۆرباچۆڤ لە سۆڤیەت وەهای کرد «پەیوەستی نێوان شەڕ و شۆڕش» بپسێ. بە دیدی گۆرباچۆڤ تەنانەت لە دیمانەشدا نابێ دەرفەتی شەڕی ئاتۆمی بسەلمێندرێ. بەمەش گۆرباچۆڤ

دەبوایە ئەو بۆچوونە ڕەت بکاتەوە کە لە ١٩٦٠ ـەکانەوە بووبووە باو و دەیگوت هاوژینی ئاشتیخوازانە بەردەوامیی خەباتی چینایەتییە. بەمەش، بە شێوەیەکی تیان، پشتی کردە خەباتی چینایەتیی نێونەتەوەیی. دروشمی نوێی گۆرباچۆڤ بووە «یەک گرتنی هەوڵدانی سەرلەبەری ئەنجومەنگەلی جیهان بۆ چارەسەر کردنی گرفتە هەمەپۆش global ـەکانی مرۆڤایەتی».

ڕێبەرانی ئێستای چین، تاڕادەیەک، هەمان گوتە دووپات دەکەنەوە. هیچ شتێک لەو بڵندنۆرپییەی ماو، دەربارەی ڕێبەرایەتی کردنی ڕاپەڕینی «دەشتودەری جیهان» دژ بە «شارەکانی جیهان»، نەماوە ‹٥›. کۆمیونیستانی چین چاوەڕێی شیرازەیەکی نوێی ئاشتیخوازانەی جیهانین. تاکە ئاوازی ئایدیۆلۆژیانە تێیدا ئەوەیە دەڵێ ئەم شیرازە جیهانییە نوێیە دەبێ بشبێتە شیرازەیەکی ئابوورەکیی نوێ. لەم خاڵەیاندا چین خۆی بە پشتیوانی وەڵاتانی دیکەی جیهانی سێیەم دەزانێ، کە خۆیشی بە گوتەی ڕێبەرەکانی خۆی یەکێکە لە وەڵاتانی جیهانی سێیەم.

لای جێنیشینەکانی یورۆکۆمیونیزمیش وێنەیەکی نوێی جیهان پەیدایە. Occhetto ی ڕێبەری پارتی ئیتالیایی دەڵێ: خودی ڕامانی دەوڵەتی نەتەوەیی ڕووی لە هەڵوەشانە. فرەواندنی دیمۆکراتی دەبێ ببێتە ئامانجی ئەنجومەنگەلی جیهانی نوێ. لە ئەورووپاشدا ئامانج یەک گرتنی ئەورووپایە، «ئەورووپایەک بۆ دیمۆکراتی».

میتۆدی گۆڕینی کۆمەڵگە

هەرەسی سەرمایەدارەتی ئەنجامێکی ناچارەکی و زادەی دەستوورگەلی خودی سیستەمەکەیە. ئەمە شاخاڵێکی مارکس و ئەنگیلز بوو. لە سەرمایە دا مارکس ئێنگلاندی بە مۆدێلی فراژووتنی سەرمایەدارەتی داناوە، ئێنگلاند ئەو دەمە پێشکەتووترین وەڵاتی پیشەساز بوو. باوەڕەکە دەیگوت سەرمایەدارەتی دەبێ بگاتە ئاستێکی یەکجار بەرزی فراژووتن ئەوجا هەرەس دێنێ. ناکۆکی لە کۆمەڵگەدا ڕووت و تیژ دەبێتەوە ئەوجا سیستەمی کۆن دەگاتە تەمەنی مەرگ.

بەڵام تێڕوانینێکی دیکەش لە مارکسیزمدا هەبوو. ئەمیان دەیگوت شۆڕشی جیهانی زۆر چاک دەشێ لە وەڵاتانی کەمتر پێشکەوتووی پەراوێزی سیستەمەکەوە بەرپا ببێت. ئەم بۆچوونە بۆ لێنین بووە چرا. پاش ١٩١٧، کە وەڵاتە هەرە «ڕسکاو» ەکانی ئەورووپا شۆڕشیان تێدا هەڵنەگیرسا، لێنین هەنگاوێکی دیکەی مەزنی نا:

"ئەگەر ئاستێکی فەرهەنگیی تایبەت پێویست بێ بۆ هەڵنانی سۆسیالیزم «بۆ دەست پێ نەکەین لە ڕێیەکی شۆڕشگێڕانەوە بخەبتین بەرەو هەلومەرجی ئەو ئاستە و ئەوسا، لەسەر بنەمای دەسەڵاتی کرێکار و جووتیار و شیرازەی سۆڤیەتانە، ڕێ بکەین و سوودی دیکە بۆ گەل وەدەست بێنین؟»".

ئەوەی لێنین کردی، هەروەها پاش خۆیشی ستالین و ماو زیدۆنگ کردیان، ئەوە بوو هەلومەرجی گرتنی دەسەڵاتی سیاسی لەلایەن کۆمیونیستانەوەی جودا کردەوە لە «گەیشتن» ی کۆمەڵگە بە شیرازەی بەرهەم هێنانی سۆسیالیستانە. گرتنی دەسەڵاتی سیاسی بووە مەسەلەی کارامەیی سوود وەرگرتن لە

بارودۆخی سیاسی و دەرفەتی مێژووکرد<٦>. دەشێ بڵێین کۆمیونیزم ڕوونترین ئاسۆی خۆی لەوەدا دەدی دەسەڵاتی سیاسی لە وەڵاتانێک بگرێتە دەست، لە ڕێی ڕووەو سەرمایەدارەتی، لە هەمووان دواکەوتووتر بن. ئەمەش ڕێک سەروژێر کردنەوەی پێشبینیە زانستییەکەی نێو سەرمایە ی مارکسە.

لێنین دەیگوت، بە گوێرەی ئەزموونەکانی ڕووسیا، شەڕی نێوخۆ شێوازێکی ئاساییە بۆ شۆڕشی سیاسیی کۆمیونیستانە. ئەم دیدە لای ماو زیدۆنگ گەرمتریش بوو. شەڕی گەریللا، «شەڕی گەلێر»، ئەو گەلەی ماو پێی دەگوت گەلی جیهانی سێیەم، کۆمیونیستانی چینی گەیاندە دەسەڵات. پاش مردنی ستالین کۆمیونیزمی سۆڤیەت هێڵێکی مامناوەندی گرتە بەر. ئەم ڕێبازە دەیگوت دەکرێ دەسەڵات گرتنە دەست لە ڕێی پەرلەمانەتییەوە، بێ شەڕی نێوخۆ مومکین بێ. ئەمیان ناونرا پەڕینەوەی ئاشتیخوازانە و هەردەم بە سیستەمگۆڕکێکی تەواو دادەنرا. دەسەڵات گرتنە دەست لە ڕێی پەرلەمانەتییەوە دەبووە سەرەتایەک بۆ دیکتاتۆریەتیی پرۆلیتاریا.

لە ١٩٧٠ کاندا ڕێبازێکی دیکە لە نێو پارتە کۆمیونیستەکاندا سەری هەڵدا. ئامانجیان هەتا دەهات زیاتر دەبووە ئەوەی جێگەیەکی ئاسیی بگرن لە حکومەتێکی پەرلەمانیدا، با بە هاوکاریی چەند پارتێکی دیکەش بێ. پارتی ئیتالیایی لەلای خۆیەوە هەوڵی «سازانێکی مێژووکرد» ی دا لە نێوان کۆمیونیستان و مەسیحیی کاتۆلیکی دێمۆکرات. بەمەش کۆمیونیستان، بۆ گۆڕینی کۆمەڵگە، زۆر خۆیان لە مێتۆدی سۆسیالیستانەی بیرازخوازەوە نێزیک خستەوە.

ئەم نێزیک بوونەوەیە لە چەمکی «بیرازی ساختارەکی» دا خۆی دەنواند. حکومەتێک زۆرینەی کۆمیونیست بێ بیرازێک پیادە دەکات لە نموونەی: گەلێراندنی بواری بانک و کرێدیت و شیرکەتی پیشەساز. کەواتە بیرازی ساختارەکی دەبا جۆرێک بن ڕادیکالتر لەوانەی سۆسیال دێمۆکراتەکان دەیان کرد. بەرچاوترین دیمانەیار بووبێتە بێژەری بیرازی ساختارەکیی André Gortz ی فرانسییە. ئەم بە ڕادەیەکی بەرز توانی کار بکاتە سەر پارتە نوێیەکانی چەپڕۆی سۆسیالیست و ئێکۆلۆژیانە ecological.

بیرۆکەی بیرازی ساختارەکی یەکەم هەوڵدان بوو بۆ دۆزینەوەی سازانێک لە نێوان گۆڕانکاریی جڤاکیی سەرلەبەر و هەڵنانی جڤاکیی پلەدار.

ساڵی ١٩٨٩ سازانی ئایدیۆلۆژیانە داڕشتنێکی نوێی درایە. بە بۆچوونی Achille Occhetto ی ڕێبەری پارتی ئیتالیا: دێمۆکراتی وەک ڕێگەیەک ڕووەو سۆسیالیزم، لەتەک پرنسیپی نا–دڕی و «بیرازەتیی بەهێز» دەبنە سێ بیرۆکەی بنگەیی بۆ دیاری کردنی ناسنامەی نوێ بۆ پارتی کۆنەکۆمیونیستی ئیتالی. ئەم «بیرازەتییە بەهێزە» دەکاتەوە ئەوەی «پێشنیازی کۆنکرێت و پلەداری وەها ڕەپێش بخرێت کە زنجیرەیەک بەرتەک بخاتە گەڕ». Occhetto دەڵێ ئەم بیرازەتییە «بۆ ئەوە نییە گونجاندنێکی ساکار پەیدا بکات»، «بەڵکوو گۆڕانکاری ڕادیکال پیادە بکات». ئەم «بیرازەتیی بەهێز» ە زۆر بە بیرازی ساختارەکیی گوتوبێژی ١٩٧٠ کان دەچوو. جوداوازییەک لە نێوانیاندا هەبێ لە ناوەڕۆکدا بوو نەک لە شێوەدا. بە دیدی Occhetto دەزگەی نوێی دێمۆکرات، نەک دەوڵەتاندنی بازاڕ، کۆمەڵگەی ئەورووپا دەگۆڕێ.

شێوازی حوکومڕانیی سیاسی

بەوەی لێنین شەڕی نێوخۆی بە شێوەی ئاسایی شۆڕش دادەنا باوەڕی دیکتاتۆریەتیی پرۆلیتاریاش تیژبووبۆوە. بە دیدی لێنین ئەرکی ئەمیان لەوەدا بوو بێبەزەییانە هەموو دوژمنانی شۆڕش لەناو بەرێت. باوەڕی پارتی پێشەنگ گشتێنرا بۆ ئەوەی هەر هەموو کۆمەڵگە بگرێتەوە. ئەمەش مانای وایە پارتەکە بە تاکە نوێنەری بەرژەوەندی پرۆلیتاریا و «نیمچەپرۆلیتاریا» (جووتیاری هەژار) ناسرا. هەموو پارتەکانی دیکە قەدەغە کران، بە دوژمنی شۆڕش ناسران و لێدران. لەو کاتەوە، لە بۆچوونی کۆمیونیستانەدا، سیستەمی تاکپارتایەتی بووە نیشانەی دیکتاتۆریەتیی پرۆلیتاریا. ئەو پارتانەی دیکەی لە ئەورووپای ڕۆژهەڵات هەبوون، و هەتا ئێستایش لە چین هەر ماون، پێیان دەگوترێ پارتگەلی بلۆک و تەواو ملیان بۆ کۆمیونیستان کەچ کردووە. سیستەمی فرەپارتایەتی بە ڕێبەرایەتی کۆمیونیستان نێونرا «دێمۆکراتیی گەلێر».

وشەی سۆڤیەت واتە «شوورا». مەبەستیش لێی شوورای کرێکاران و جووتیارانی شۆڕشی ڕووسیایە. سۆڤیەت بریتییە لەو نوێنەرانەی لە جڤینی نێو شیرکەت، تیپەکانی ئەرتەش و گوندەکان دێنە هەڵبژاردن. حوکومڕانی لە ڕێی شوورای وەهاوە کرایە دەربڕینێک لە شێوە دێمۆکراتییەکی بەرزتر لە «دێمۆکراتیی بۆرژوایانە» بە خۆی و سیستەمی فرەپارتایەتی و پەرلەمانەتییەوەی. لە ڕێی شووراوە کرێکار و جووتیاری هەژار دەیانتوانی بەشداری سیاسەت بن. بەڵام هەر هەموو نوێنەرانی دوژمنانی چینایەتی وەلا نران. لێنین حوکومڕانی شوورای بە «دێمۆکراتی بۆ زۆرینەی هەرە زۆر، بۆ هەژاران» دەناساند. بەڵام هەر زوو لێنین دەسەڵاتی پارتی بەسەر شووراادا زاڵ کرد. پاشان ستالین شووراکانی هەر بەجارێک سڕییەوە.

بە نۆڕینی لێنین دێمۆکراتیی پەرلەمانەتیی بۆرژوایانە لە ڕاستیدا دیکتاتۆریەتیی سەرمایەدارانەیە، جا هەر پارتێک فەرمانڕەوا بێ گرنگ نییە. لە شابەرهەمەکەیدا دەوڵەت و شۆڕش (١٩١٧) دەنووسێ:

«ئازادی لە کۆمەڵگەی سەرمایەدارانەدا هەتاهەتایە هەر لەو ئازادییە دەچێ کە لە کۆمارە کۆنەکانی یۆنانستاندا هەبووە: ئازادیی کویلەداری. کۆیلەگەلی مووچەخۆران لەم سەردەمەدا، لە سایەی مەرجەکانی دادۆشینی سەرمایەدارانەدا، هەتا دەمێنن ئەوەندە لە ژێر دەستکورتی و مەینەتیدا دەچەوسێنەوە کە ناچارن بیر لە شتی دیکە بکەنەوە نەک دێمۆکراتی و سیاسەت، بەوەش زۆرینەی گەل لە باری ئاسایی و ئاشتیدا بۆیان نییە بەشداری گوزەرانی سیاسی و ڕەسمی بن».

بەڵگەیەکی دیکەش ئەوە بوو کە دەیگوت کۆنترۆڵ بەسەر دەستاوێژی بەرهەم هێناندا خاڵی بڕیاردەرە لە مەسەلەی هەلومەرجی دەسەڵاتدا. لە کۆمەڵگەیەکدا دەستاوێژی بەرهەم ئەهلی بێت بڕیاری سیاسی هەردەم لە خزمەتی بەرژەوەندی بازاڕدا دەمێنێتەوە. بەهەرحاڵ ناکەونە دژایەتی بەرانبەر مانەوەی خاوەنەتیی ئەهلی.

لە ڕۆژگاری ستالیندا دەگوترا خەفاندنی دوژمنانی چینایەتی دەبێ هەمیشە تیژ بکرێتەوە. ستالین دەیگوت هۆکەشی لەوەدایە کە هەتا سۆسیالیزم سەرکەوتنی مەزنتر وەدەست بێنێ بەرگری لە دوژمنانەوە توندتر دەبێ.

پاش مردنی ستالین، ١٩٥٣، بەشێکی گەورەی دەزگەی تیرۆر هەڵوەشێنرایەوە. هاوکات باوەڕی دیکتاتۆریەتیی پرۆلیتاریا لە ئایدیۆلۆژیای سۆڤیەتدا نەرمێندرا. دەوڵەتی سۆڤیەت لەوەولا بووە «دەوڵەتی سەرلەبەری گەل» و پارتی کۆمیونیستیش بووە «پێشەنگی سەرلەبەری گەل». خەفاندنی دوژمنانی ڕژێم لەو ڕادە توندەدا نەما کە ستالین سەپاندبووی. شێوەی پۆلاینی ڕاست کردنەوەی ستالینستانە دەبا، لە زۆر باردا، بگۆڕدرێ بە قایل کردن و بەڵگە هێنانەوە.

ماو زیدۆنگ ئەو گۆڕانکارییانەی بە خیانەت لە باوەڕی لێنین دانا. بەلایەوە ئەمە بەڵگە بوو بۆ ئەوەی چینی کرێکار چیدی لە یەکیەتیی سۆڤیەت چینی فەرمانڕەوا نییە، لە سەردەمی بەر لە مردنی ستالین فەرمانڕەوا بوو. پارتی کۆمیونیستی یەکیەتیی سۆڤیەت بە دیدی ماو لەوەولا پارتی پرۆلیتاریا نییە و بووەتە دەزگەیەکی دەسەلات بۆ کارمەندانی دەوڵەت و حیزبەکە.

ماو زیدۆنگ ڕژێمی چینی بەم جۆرە وەسف دەکرد: «دیکتاتۆرییەکی دێمۆکراتە، چینی کرێکار ڕێبەرایەتی دەکات و لەسەر یەکگرتنی نێوان کرێکار و جووتیاران بنیات نراوە». پارتەکە دەبا پێڕەوی ئەوە بکات کە ماو پێی دەگوت «هێڵی ئاپۆرە»: «پێویستە بڕوایەکی پتەو هەبێ بە زۆرینەی گەل، بەتایبەتی بە زۆرینەی ئاپۆرەی کرێکار و جووتیار. ئێمە دەبێ کارزان بین لەوەی ڕاوێژ لەگەڵ ئاپۆرە بکەین و لە هیچ بارێکدا نابێ خۆمانی لێ دابڕین». بە حیسابی ماو «ئاپۆرەی گەل» نەوەد و پێنج لە سەدی گەلی تێدەپەڕاند، ئامانجیش ڕێ بەستن بوو لە بۆرژواندنی پارت و وەلاتەکە. لەبەر ئەوە پارتەکە بۆی نەبوو ببێتە پارتی کارمەندانی فەرماندەر. لە ڕێی کامپانیای بەردەوامی ئایدیۆلۆژییەوە دەبا ڕێ ببەسترێ لە جێگیربوونی بۆچوونی بۆرژوایانە لە نێو پارت و ئاپۆری خەڵکدا.

کۆمەڵگەی سۆسیالیستانە، و لەویشەوە خەباتی چینایەتی و دیکتاتۆریەتیی پرۆلیتاریا، بە بۆچوونی ماو، ماوەیەکی مێژوویی یەکجار درێژخایەن دەگرێتەوە. لە بەیاننامەیەکی ئایدیۆلۆژیانەی ١٩٦٤ دا هاتووە: «سەرکەوتن لە سەدەیەکەوە بۆ چەند سەدەیەکی پێویستە». بەمەش ماو مەودای دیکتاتۆریەتیی پرۆلیتاریای بەرەو زەمانێکی ئاسۆبەدەر فرەواند.

لە سۆڤیەت، لە چەند ساڵێکی کەمخایەنی ١٩٦٠ ـەکاندا مەسەلەی پووکانەوەی دەوڵەت زیندوو کرایەوە. لە پرۆگرامێکی پارتدا «مژدانە» ی ئەوە درا کە هاوزێدانی سۆڤیەتی ئەو دەمە دەبا بە کۆمەڵگەی کۆمیونیستدا ڕابگەن. بێگومان هەر لە ماوەی قۆناغی کۆمیونیستانەدا بوو کە، بە ڕای ئەنگیلز، دەوڵەت دەبا بپووکێتەوە. لە ١٩٦٠ ـەکاندا دەگوترا بەڕێوەبەرایەتی دەوڵەت وردەوردە دەگوێزرێنەوە بۆ نەقابە و سازمانی دیکە. بەلام هاوکات جەخت لەسەر ئەوە دەکرا کە ئەگەر بەشێکی دەزگەی دەوڵەتیش لابدرێ، دیسان نۆرەی ڕێبەرانەی پارتی کۆمیونیست هەر دەمێنێ.‹٧›

جێگرەکانی ماو، بۆ دروستاندنی «دیکتاتۆریەتیی دێمۆکراتانە» لە ڕووی دیمانەکییەوە، تەکنیکێک بەکار دەهێنن زۆر لەوەی ماو دەچێ.

هەر وەک ماو ئەمانیش دەڵێن ماوەی سۆسیالیستانە هەر نەبێ سەد ساڵ دەخایەنێ. سەرەتای ئەم ماوەیەش لایان دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٩٤٨، ساڵی دەسەلات گرتنە دەست. کەواتە لە نێوەڕاستی سەدەی بیستویەکەمدا ئەوجا ماوەی بنیات هەڵنانەکە کۆتا دەبێ. پاش ئەوەش بۆ ماوەیەک شێوازی

حوکومڕانییەکە هەر دەمێنێ. دیسان هەر وەک ماو ئەمانیش دەڵێن هەردەم بەر لەوەی پارت بڕیار بدات دەبێ پرس بە «گەل» بکات.

لە سۆڤیەت و ئەورووپای ڕۆژهەڵاتی ١٩٨٠ کاندا باوەڕی لێنینستانەی دەربارەی دەوڵەت زۆر زوو وردوخاش بوو. لە ڕۆژگاری گۆرباچۆڤدا پارتی سۆڤیەتی دیمانەی دیکتاتۆریەتیی پرۆلیتاریای تەواو وەلا نا. «خواستی سەروەری گەل» دەبا ببێتە تاکە سەرچاوەی دەسەڵات. لە کارنامەی پارتدا نووسراوە:

«دەوڵەتێک بۆ سەرلەبەری گەل دەستوورەکی بێت دیکتاتۆریەتیی هەر هەموو چینێک ڕەت دەکاتەوە و لەوەش تێدەپەڕێ و دەسەڵاتی بیرۆکرایەتی بەڕێوەبەریش ڕەت دەکاتەوە». یەکنەواز لەتەک ئەم خاڵەدا پارتەکە دەست بەرداری داخوازیی نۆرەی ڕێبەرانەی نێو کۆمەڵگەش بوو. لە بری ئەوە داوای دەکرد: «بە شێوەیەکی دیمۆکراتانە لێی بسەلمێنرێ ببێتە ڕێبەرێکی سیاسی». مەبەست ئەوە بوو پارتەکە تەنها لە ڕێی ئۆرگانە هەڵبژادەکانی گەلەوە فەرمانڕەوایی بکات نەک لە ڕێی ئەوەی پارتەکە زاڵ بێت بەسەر دەزگەی دەوڵەتدا».

لە چەکوسلۆڤاکیا، ساڵی ١٩٨٩، لە ڕێی «نەرمەشۆڕش» ـەوە پارتەی کۆمیونیست دەسەڵاتی لەدەست دا. ڕێبەرایەتیی نوێی پارتەکە بیرۆکەی سیستەمی فرەپارتایەتی و پلورالیزمی سیاسی تەواو سەلماند. تاوانی هەر هەموو ئەوەی ڕووی دابوو خرایە ئەستۆی «شێواندنی ستالینستانە» ی سۆسیالیزم. دەگوترا بیرۆکەی نۆرەی ڕێبەرانەی چینی کرێکار لە کۆمەڵگەدا شێوێندرابوو ڕووەو نۆرەی ڕێبەرانەی پارت. بەمەش هەموو میکانیزمی گوتوبێژ و بەرهەڵستی وردوخاش کرابوو. ماکی ستالینیایەتی بریتی بوو لە: «شێوازێکی حوکومڕانیی نادیمۆکراتی نێوەندەکی لە ڕێی فەرمانی سەر بە بەڕێوەبەرایەتی». پاش هەڵگەڕانەوەکە پارتی چەکوسلۆڤاکی لە هەموو مەسەلەیەکی گرنگدا داوای گەلپرسی referendum ی دەکرد.

هەمان داوای گەلپرسی لە مەسەلە گرنگەکاندا لەلایەن پارتی کۆمیونیستی تازەکراوەی ئەڵمانیای ڕۆژهەڵاتەوە ڕەپێش خرا. ئەمیان ناوی خۆی گۆڕی بە PDS «پارتی سۆسیالیزمی دیمۆکرات». ئیدیالی سیاسیی ئەمیان دەبێتە: «دیمۆکراتیی پلورالیستانە، پەرلەمانەتی» لەتەک دەستەبەری پتەو بۆ مافگەلی مرۆڤایەتی و هەروەها بۆ هاوفەرمانەتیی نەقابەش.

سازمانی ئابوورەکی

ناوەڕۆکی دیمانەی ئابوورەکیی کۆمیونیزم بریتی بوو لە سیستەمێکی سۆسیالیستانەی دەوڵەتی. خاوەنەتیی دەستاوێژی بەرهەم هێنان، زەوی و سامانی سروشت دەبا لە دەست دەوڵەتدا بێ. ئابووریی ڕستراو جێی بازاڕی ئازادی گرتەوە. ئەمەش دەیکردەوە ئەوەی بەرهەم هێنان، نرخ و مووچە دەبا لە ئۆرگانی سیاسیدا بڕیاریان بدرێ. هەموو بەشێکی بازاڕی کار بە گوێرەی پلانێکی ورد دەبرا بەڕێوە.

تەنها یوگۆسلاڤیا زوو ڕێگەیەکی دیکەی گرتە بەر. لەوێ «کۆمەڵگە» نەک «دەوڵەت» بە خاوەن دانرا. بەشێکی گەورەی چاودێریش درایە شوورای کرێکاران. «خۆفەرمانی» لەڕێی شوورای کرێکارانەوە بووە

نیشانەی سیستەمی یوگۆسلاڤی. مووچەخۆران لە ڕێی شووراوە بڕیاریان دەدا کێ بکەنە سەرۆک کارگە، و لە سنوورێکی تایبەتیشدا، بڕیاری دابەشینی قازانجیشیان بەدەست بوو. تاڕادەیەکی فرەوان پلانڕێژی نێوەندەکییان لادابوو. بەرهەم هێنان، مووچە و نرخ دەبا بازاڕ و شووڕای کرێکاران بڕیاریان بدات.

تەنانەت خۆکارگوزارییش پاش ماوەیەک کەوتە بەر گومان. ساڵی ١٩٨٩ دیمانەیارێکی حیزبیی یوگۆسلاڤی نووسی، ئەم شیرازەیەی «کۆمەڵگە» ی کردە خاوەن گەییشت بەوەی لە ڕاستیدا کەس خاوەن نەبێ. لەبەر ئەوە کەس بەرپرسایەتی شیرکەتی نەگرتە ئەستۆ. پێشنیازی ئەم لەوەدا بوو خاوەنەتی «بدرێتەوە تاکەکەسان». دەبا سەهمی شیرکەتەکان لە شیرکەتەکاندا دابەش بکرێن یان بفرۆشرێن<٨>.

لە پارتی سۆڤیەتدا ڕووگەی ئابوورەکی یەکجار لێڵ بوو. پارتەکە بە ئاشکرا خۆی بە پێڕەوی میراتی فیکریی شۆڕشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧ دادەنا: «دەسەڵات بۆ سۆڤیەتەکان، کارگە بۆ کرێکاران، زەوی بۆ جووتیاران». بەڵام بە شێوەیەکی کۆنکرێت پێشنیاز کرا کە شێوازی هەمەجۆری خاوەنەتی ببنە هاوشانی یەک. ئابووری دەبا بە «یەک گرتنێکی زیندەڵی پلان و بازاڕ» ببرێت بەڕێوە. بەڵام پلانەکە نابێ دەست بخاتە وردەکارییەوە. دەبا بکەونە بەکارهێنانی بەڕێوەبردنی ماکرۆئابوورەکی، لە ڕێی نرخ و باج، سوود و کرێدیتەوە. ئەرکی هاوسەنگاندنی (عرض وطلب) واز لێ هێنرا بۆ بازاڕ. لەگەڵ ئەوەشدا بازاڕ هەر دەبا ڕێسادار regulated بێ. تەجرەبەیەکی سەر بە دێمۆکراتیی شیرکەت industrial democracy هەبوو پاش چەند ساڵێکی کەم پشتگوێ خرا. لەویاندا ڕێ درابوو بە مووچەخۆران سەرۆک شیرکەت هەڵبژێرن.

جگە لە دێمۆکراتیی شیرکەت، زۆربەی بیرازگەلی ئابوورەکیی نێو «پێرێسترۆیکا» دەشێ بڵێین سەرچاوەیان لە چینی پاش ماو-ەوە گرتووە. سازانی نێوان ئابووریی ڕستراو و بازاڕ یەکجار نێزیکە لە بیرازی ئابوورەکیی دێنگ سیاوپینگ. بەڵام لە بواری کشتوکاڵدا بیرازی چینی لەوەی سۆڤیەتی تێپەڕاند. کۆمیونی گەلێر کە میراتی ماو بوو هەڵوەشێنرانەوە. جووتیار بۆیان هەبوو زەوی لە دەوڵەت بگرن بە کرێ، بەرانبەر ئەوە دەبا بەرهەمی خۆیان بدەنە دەوڵەت. بۆیان هەبوو زێدەبەرهەم لە بازاڕدا بفرۆشن. بە حیسابی Jiang Zemin ئەم بیرازی کشتوکاڵەی چین هەشتسەد ملیۆن مرۆڤی گرتەوە.

کۆمیونیستانی چین لێیان ئاشکرا بوو کە تەنانەت دەوڵەتانی سەرمایەداریش پلانڕێژی دەکەن. ئەوان دەڵێن ئابووریی ڕستراو و سۆسیالیزم یەک شت نین. لەم سۆسیالیزمە نوێیەدا چین دەیەوێ بەڕێوەبرنی ماکرۆئابوورەکیی دەست دەوڵەت لەگەڵ شیرکەتی سەربەخۆی نێو بازاڕ کۆبکاتەوە. پارتی چینی ئێستا وای پێشان دەدات کە دەیەوێ ئابوورییەکی بازاڕی «باشتر» لەوەی وەڵاتانی سەرمایەدار پێک بێنێ. شیرکەتی دەوڵەتی دەبێ بکرێنە سەهمدار و شیرکەتی بچووکیش بە خەڵک بفرۆشرێ. وەڵاتەکەش لە ڕووی ئابوورییەوە دەروازە لە دنیا بکاتەوە.

گوتەیەکی دێنگ سیاوپینگ هەیە دەڵێ «لە سەرەتادا دەبێ چەند کەسێک دەوڵەمەند بن». Jiang Zemin یش دەڵێ «هەژاری سۆسیالیزم نییە». لەبەر ئەوەی مومکین نییە بەجارێک تەژەند بۆ هەر

هەمووان دابین بکرێ دەبێ لە سەرەتادا بەشێکی خەڵک، بەشێکی وەڵاتەکە، بگەشێتەوە و ئەوانەی دیکە لەگەڵ خۆی ڕاکێشێ.

لە چین گەشەندی ئابوورەکی لە بان هەموانە. لای پارتە کۆنەکۆمیونیستەکانی ئەورووپای ڕۆژاوا بار وەها نەبوو. ئەوەتا Achille Occhetto ی سەرۆک پارت هاتۆتە سەر سەلماندنی ڕەخنەی پاپا و کڵێسەی کاتۆلیک بەرانبەر سیستەمی ئابوورەکی هەم ڕۆژهەڵات و هەم ڕۆژاوا. پارتەکە «نە سەرمایەدارەتیی تاکەکیانە و نە کۆیەکیەتیی بیرۆکراتانە»‹٩› دەسەلمێنێ. گرنگترین شت ئەوەیە خودی تێگەییشتن لە گەشەندی ئابوورەکی بێتە گۆڕین. Occhetto ئاماژەی بۆ «سەختانگی ژینگەکیی جیهان» کردووە و پێی وایە چارەی زاڵبوون بەسەر ئەم سەختانگەدا لە بەڕێوەبردنێکی دێمۆکراتانەی بازاڕدایە. پسپۆرانی زانست و تەکنیک، بە شێوەیەکی نوێ، بنەما بۆ بڕیار ساز دەکەن.

وێڕای هەموو جوداوازییەک لێرەشدا هەر بیرۆکەی بەڕێوەبردنی بازاڕ بە ئامرازی سەر بە دەستوور دانان و ماکرۆئابوورەکی–یەوە زاڵە. بە گوتەی Occhetto، پارتی ئیتالیایی ئێستا نەک تەنها پێڕەوی، «بەڵکوو ئاڵاهەڵگری یەک تاکە بازاڕی ئەورووپاییە». بەڵام بازاڕ نابێ ببێتە «مەیدانی یاریی بێ سەرپشک». Occhetto پێی وایە پەرلەمانی ئەورووپای یەکگرتوو دەبێ ڕاهێزرێ و ببێتە ئەو ئۆرگانەی بازاڕی ئەورووپای نوێ بەڕێوە دەبات.

ئوتۆپیا

ئایدیۆلۆژیستە کۆمیونیستەکان شتێکی تازەی وەهایان نەخستە سەر ئەو وێنەیەی مارکس و ئەنگیلز کاتی خۆی بۆ کۆمەڵگەی نموونە دایان ڕشتبوو. ڕاستاندنی ئوتۆپیاکە درابۆیەوە بە دواڕۆژێکی یەکجار دوورەدەست. وێڕای ئەوەش لێنین هەوڵی داوە وێنەیەکی دواڕۆژی کارگوزاری و کارگێریی کۆمەڵگەی سۆسیالیستانە بنەخشێنێ. لە دەوڵەت و شۆڕش دا دەڵێ هەتا دێت کارگوزاری دەبێتە کارێکی ڕۆتیناسای ژمێرکاری و ڕێک خستنی مووچەنامە. لەبەر ئەوە کارگوزاریی دەوڵەت و بەڕێوەبردن ئەوەندە هاسان دەبێ هەر کەس دەتوانێت ئەنجامی بدات. هەرنەبێ دەکرێ بدرێنە دەست کەسانی تایبەتکاری مووچەنزم:

"بلیمەتێکی سۆسیال دێمۆکراتی ئەڵمانیی ساڵانی ١٨٧٠ فەرمانگەی پۆستی کردبووە نموونەی ئابووریی سۆسیالیستانە. زۆر چاکیشی بۆچووبوو. ئێستا پۆست نموونەیە لە ئابوورییەک کە لە شێوەی مۆنۆپۆلی سەرمایەدارانەی دەوڵەتیدا ڕێک خرابێ. ئیمپێریالیزم وردەوردە گشت ترەست trust [مەبەست لە ترەست trust یەک گرتنی شیرکەتگەلی مۆنۆپۆلدارە بەمەبەستی ڕێساندنی هاوچاوی] ـەکان دەکاتە سازمانی لەم بابەتە… میکانیزمی کارگێڕی جڤاکی لەمیاندا ئامادەیە. هەر ئەوەی کەمە پاڵێک بە سەرمایەدارانەوە بنرێ… ئەوسا ئەوەی دەمێنێ میکانیزمێکە خاوەن تەکنیکی بەرز و لە «مشەخۆر» بەدوور، زۆر چاکیش دەکرێ لەلایەن کرێکارانی یەکگرتووەوە بخرێتە گەڕ لە ڕێی دامەزراندنی

تەکنیکزان، چاودێر و ژمێریارەوە، هەموو ئەم کارانەش و بەگشتی کاری هەموو کارمەندانیش بە مووچەی کرێکارانە پاداشت دەدرێن... سەرلەبەری ئابووریی گەلێر وەک پۆست ڕێک دەخرێ، بەگشتیش نابێ مووچەی هیچ کارمەندێک لە مووچەی کرێکار پتر بێت – ئەمە ئامانجی هەرە نێزیکمانە".

لە پرۆگرامی ١٩٩٠ ی پارتی سۆڤیەتیدا وێنەیەکی تەواو جودا دێتە بەرچاو. گەڕانەوە بۆ سۆسیالیزمی زوو و مارکسی لاو تێیدا ڕوونە:

"مومکین نییە، بە شێوەیەکی دروست و وردەکارانە، دوارۆژ وەسف بکرێ، با دوارۆژەکەش ئەم چەند دەساڵەی داهاتووش بێ. یەک خاڵمان لێ ڕوونە: کۆمەڵگەیەکی جودا پەیدا دەبێت، لە هەلومەرجێکی دیمۆکراتدا دەرسکێ، لەسەر بنەمای پێشکەوتنی فەرهەنگی و زانستی و تەکنیکیی مەزن. نرخی مرۆڤدۆستانەی نێو گەلی وەڵاتەکەی خۆمان و هی نێو گشت مرۆڤایەتی دەبنە بنەمای ئەو ڕسکانە. کۆمەڵگەیەک پەیدا دەبێت ئاگادار لەوەی ژیار و سروشت یەکەیەک پێک دێنن، کۆمەڵگەیەک مرۆڤ تێیدا دەبێتە ئامانجێکی مێژوونشین.

ئەم ئادگارانەی کۆمەڵگەی ڕوو لە ڕسکانی ئەمرۆمان ڕەنگدانەوەی خاڵە گرنگەکانی باوەڕگەلی سۆسیالیستانەی بنجین".

خولیای دوارۆژ لای پارتی چینی ئەوەیە «تەژەندێکی لەبار» بۆ دەمەو نێوەڕاستی سەدەی داهاتوو هەڵچنێت. چین دەبێ هەتا ئەو دەمە بە تەواوی قۆناغی وەڵاتی دواکەوتووی جێ هێشتبێ. بێگومان ئەمە خولیایەکی گرنگ و بەرهەستە بۆ زۆر چینی. بەڵام وەک ئوتۆپیایەکی کۆمیونیستانە هێشتا هەر بەرتەسکە. Jiang Zemin یش ئەوە پێشان دەدات کاتێک بە ئاشکرا هەموو بیرکردنەوەیەک لە ڕۆژگاری پاش ئەو سەردەمە ڕەت دەکاتەوە:

"لەوەندەی پێوەندیی بە قۆناغەکانی فراژووتنی سۆسیالیزمەوە هەبێ ئێمە ئەو گریمانە زانستانەیە ڕەپێش دەخەین کە دەڵێ وەڵاتەکەمان هێشتا لە قۆناغە سەرەتاییەکانی سۆسیالیزمدایە. جەختیش لەسەر ئەوە دەکەین کە ئەم قۆناغە هەنگاوێکی مێژووکردی هەر نەبێ یەک سەدەیی پێویستە. لە مشتوماڵ کردنی گشت ڕێباز و چارە سیاسییەکاندا دەبێ بارودۆخی ئەم وەڵاتە ڕەچاو بگیرێ. نابێ نە خۆمان لە پراکتیک دوور بخەینە و نە سنووری ئەم ڕۆژگارەش تێپەڕ بکەین".

٦- سۆسیالیزمی بیرازخوازانە

مەبەست لە سۆسیالیزمی بیرازخوازانە ئایدیۆلۆژیایەکی سۆسیالیستانەیە دەڵێ گۆڕانکاریی کۆمەڵگە، هەر ئەوەندەی هەلومەرجی دیمۆکراتیی پەرلەمانەتیانە ڕەخسا، دەبێ ڕێبازێکی پلەداری نا-شۆڕشگێڕانە بگرێتە بەر. وشەی «بیرازخوازانە reformistic» لێرەدا لە بری وشەی «بژارخوازانە revisionistic» بەکار دەهێنم. بژارەتی revisionism لە سەرەتادا ڕێبازێکی بیرازخوازانەی تایبەت بوو لە نێو سۆسیال دیمۆکراتی ئەڵمانیادا. بژارخوازان بە پێویستیان زانی بە مارکسیزمدا بچنەوە، «بژار»ی بکەن. بژارخوازی پێشەنگ Eduard Bernstein نێزیکترین هاوکاری ئەنگیلز بوو. لەبەر ئەوەشە کە واز هێنانی بێرنشتاین لە مارکسیزم، لە سەرتای سەدەی بیستەمدا، تەواو دەنگی دایەوە. هەر لەو دەمەشدا پێداچوونەوەیەکی ئایدیۆلۆژیانە بە ڕێبازێکی بیرازخوازانە لە نێو نێزیکەی هەموو پارتە سۆسیالیستەکانی ئەورووپادا سەری هەڵدا.

بەڵام لەوەتەی باوەڕی سۆسیالیستانە سەری هەڵداوە سۆسیالیستی بیرازخوازیش هەبووە. هەر زوو لە ١٨٤٠ـەکاندا بەشێکیان خۆیان ناو نا «سۆسیال دیمۆکرات»، ئەمڕۆ ئەمیان ناوێکی باوی بواری سیاسەتی حیزبایەتییە. لە نێو سۆسیالیستانی بیرازخوازدا جێی چەند سۆسیالیستێکی ئافریقایی دەبێتەوە. نایریری Julius Nyerere ی کۆنە سەرۆکی تانزانیا لەم باسەدا دەکەینە نوێنەریان.

شانرخاندن

«بابای کۆمیونیست هەستی بەخۆ ڕاپەرموونی لەو ئاگایەوەی دێت لەوەی مێژوو لایەنگریەتی و سەرکەوتن پێشەکی بڕیاری دراوە لەلایەن هێزگەلێکی وەها کە بەشی گرنگیان دەکەونە دەرەوەی دەرفەتی بەرتاوی خۆی. سەرچاوەی هێزی بابای سۆسیال دیمۆکرات دەچێتەوە بۆ باوەڕ هێنان بەوەی تەنها و تەنها ویستی مرۆڤ و ویژدانی جڤاکی دەتوانن مرۆڤایەتی ڕزگار بکەن لە ڕەهەند course ێکی مێژووکردی وەها کە ئەگەر دەستی بۆ نەبرێ ڕووەو دادۆشین، کۆیلەیەتی و شەڕ ڕێ دەکات».
(*New Fabian Essays*, 1952)

Richard Crossman ی ئایدیۆلۆژیستی پارتی لەیبەر Labour ی ئینگلیز بەو گوتەیەی سەرەوە یەکێک لە جوداوازییە بنجییە زۆرەکانی نێوان کۆمیونیزم و سۆسیالیزمی بیرازخوازانە پیشان دەدات. نرخاندنی کۆمیونیست لەسەر «زانست» و «ڕسکانی جڤاکی» بنیات نراوە. ئەدی ئەم «ویژدانی جڤاکی»یەی کروسمان لێی دەدوێ لە کوێوە هاتووە، ناوەڕۆکی چییە؟

هەر لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە کێشەی نرخاندن لای بێرنشتاینی مامۆستای بیرازەتیی هاوچەرخ سەری هەڵدا. بێرنشتاین کە گەییشت بەوەی دەستوورگەلی مارکسیزم دەربارەی فراژووتنی کۆمەڵگە دروست نین ناچار بوو شتێکی دیکە بدۆزێتەوە بۆ دامەزراندنی باوەڕە سۆسیالیستانەکەی خۆی. ئەوەی بۆی دەگەڕا لای Immanuel Kant ی فەیلەسووفی سەدەی هەژدەیەم، دۆزییەوە. کانت دوو

ڕێسای گشتیی ئاکارەکی دارشت و پێی وا بوو، هەر لەبەر ئەوەی مرۆڤ بوونەوەرێکی هۆشەکییە، ڕێساکان هەموو کەس دەگرنەوە. یەکێک لە ڕێساکانی کانت دەڵێ: «با ڕەفتارت بە شێوەیەک بێت کە خۆت ئاواتەخواز بیت پرنسیپی ئەو ڕەفتارەت بکرێتە دەستوورێکی هەمەکی». ڕێساکەی دیکەی جەخت دەکات لەسەر ئەوەی نرخی مرۆڤانە نرخێکی ڕەسەنە: «هەردەم خەڵک بە ئامانج بزانە، هەرگیز بە دەستاوێژێکی ڕەهایان دامەنێ». ئەم ڕێسایە بۆ بیرازخوازان گرنگ بوو، وەک بەڵگە دژ بە مێتۆدی شۆڕشگێڕانە بەکاریان دەهێنا.

بێگومان ناوەڕۆکی «ویژدانی جڤاکی» ی کروسمان - یش وەک ڕێساکانی کانت بوون. هەر هەموو بژارخوازان لایەنگیری دروشمەکانی شۆڕشی فرانسی بوون.

لە تانزانیا، نایریری Julius Nyerere لە بۆچوونێکی ڕۆمانتیکانەدا دەربارەی کۆمەڵگەی «بنجی» ی ئەفریقایی پێوەرەکانی خۆی ڕیشەچێن دەکرد. ئەو کۆمەڵگەیە بە بڕوای نایریری جێی یەکسانی ئابوورەکی، هاریکاری یەکدی و نەبوونی چەمکی مافی خاوەنەتیی تاکەکەس بوو.‹١›

مرۆڤنۆڕی

سەختە نۆڕینی بیرازەتی دەربارەی توانای سیاسیی مرۆڤی ئاسایی جودا بکرێتەوە لە نۆڕینی لیبەرالیزم. سۆسیالیزم باوەڕی یەکسانییە و خۆی وەها دەناسێنێ کە هەوڵی بەهێز دەدات بۆ پارسەنگ کردنی جوداوازیی سیاسیی خەڵک لە ڕێی فێرکاری و هاوسەنگ کردنی داهاتەوە.

بەڵام بەرانبەر کۆمیونیزم ئەو سنوورەی نێوانیان ئاشکراترە، چونکە کۆمیونیزم بە هۆی باوەڕی پارتی پێشەنگەوە جوداوازییەکی مەزن دەخاتە نێوان سەرتەڵ و نا-سەرتەڵی سیاسییەوە. بیرازەتی هیچ دیمانەیەکی سەرتەڵایەتیی وەهای نییە. لەگەڵ ئەوەشدا لە ماوەی پاش شەڕی جیهانیی دووەمدا تارمایی کەمبوونەوەی بڕوا بە بەهرەی سیاسیی ئاپۆرە سەری هەڵدا. لە ساڵانی سەرگرتنی دێمۆکراتیی پەرلەمانیدا لە ١٩٢٠ ـەکاندا بڕوا بە هەستی سیاسیی «خەڵک» برەوی هەبوو. پاش ئەزموونی نازیزم و فاشیزم، کە دیکتاتۆریەتیەک بوون خاوەن پشتیوانیی گەلێری بەرچاو، ڕەشبینیی بیرازخوازان زیادی کرد. کروسمان وەها لەم ڕەشبینییە دەدوێ: «ئازادی هەمیشە لە مەترسیدایە و کە لە دەست دەچێ زۆرینەی مرۆڤایەتی بە ئارامی دادەنیشێ ئەگەر چەند کەسێکی کەمژمار نەبێ ئامادەبن دەست بدەنە خەبات هەم دژ بە ئیمتیازگەلی کەمینە و هەم دژ بە بێباکیی زۆرینە».
På väg mot en socialistisk ideologi, 1952.

هەردەم گەشبینییەک دەربارەی خەسڵەتە جڤاکییەکانی خەڵک هەیە. بۆچوون هەیە دەڵێ چاک کردنی بارودۆخی کۆمەڵایەتی چاکتربوونی خەڵکی لێ دەزێ. باوەڕ بەوەی چاکتر کردنی بارودۆخی ماددی دەبێتە هۆی «باشبوون» ی خەڵک ئەو هێزەی نەماوە. ئەزموونێکی دیکەی گرنگ لەوەدایە کە کۆمەڵگەی پیشەساز بەردەوام لە گۆڕاندایە و بەردەوام گرفتی جڤاکیی نوێی لێ دەزێ. لەبەر ئەوەیە بیرازخوازان پێیان وایە پرۆژەکەیان کۆتابەدەرە. هیچ چارەسەرێکی تەواویش لەئارادا نییە.

گرنگترین یەکەی کۆمەڵگە

وەک بزاڤێکی سیاسی، سۆسیالیزمی بیرازخوازانە، ڕووی لە کرێکارانە. بەڵام چەمکی «چینی کرێکار» لای ئەمان ئەو واتا دیمانەکییەی نییە کە لای مارکسیستان و کۆمیونیستان هەیەتی.

ئەمان زووتر لە کۆمیونیستان کەوتنە سڕینەوەی چەمکی چینایەتی و چەمکی وەک «ئاپۆرە» یان خستە جێ، ئێستا پتر «گەل» یان «مووچەخۆران» جێگیرە. نایریری هەر بەجارێک بیرۆکەی چینایەتی ڕەت دەکاتەوە چونکە ڕەنگدانەوەیەک نییە لە هەڵکەوتی کۆمەڵگەی ئەفەریقا:

«بنەما و ئامانجی سۆسیالیزمی ئەفریقایی گەورەخێزانە. سۆسیالیستی ڕەسەنی ئەفریقایی ناشێ چینێکی ئادەمیزاد بە برای خۆی بزانێ و چینێکی دیکە بە دوژمنی سروشتەکی. ناچێ لەتەک «براگەل» دا گەلەکۆمەک بکات بۆ لەناوبردنی «نا-براگەل». لە بری ئەوە هەموو خەڵک بە برای خۆ دەزانێ - بە ئەندامیان دەزانێ لە خێزانێکی هەمیشە ڕوو لە فرەوانبوون».

هۆگریی نەتەوەی خۆ لەمێژە لە نێو بیرازخوازاندا بەهێزە. وێرای نەریتێکی بەهێزی نێونەتەوایەتی دەوڵەتی نەتەوەیی یەکەی کاری سیاسیی سەلمێندراو بووە. لەگەڵ ئەوەشدا هاوبەندیی ئەورووپایی EC لەسەر بیروڕای چەندین سۆسیالیستی بیرازخواز، بەتایبەتی فرانسی، هەڵنراوە. بیرازخوازان ئێستا هاوبەندیی ئەورووپایی بە مەیدانێک دادەنێن بۆ ڕاستاندنی باوەڕە جڤاکییەکانی خۆیان لە یەکەیەکدا فرەوانتر بێ لە دەوڵەتی نەتەوەیی. Gilles Martinet ی بێژەری سۆسیالست ئەورووپایەکی یەکگرتوو بە ئوتۆپیایەکی بیرازخوازانەی نوێ دادەنێ. ئەمەیان دەتوانێ ئەو بۆشاییە ئایدیۆلۆژییە پڕ بکاتەوە کە، لەوەتەی کۆمیونیزم وەک هاوچاوێک لە ئارادا نەماوە، تەنانەت لە نێو سۆسیالیستانیشدا پەیدایە.<٢>

مێتۆدی گۆڕینی کۆمەڵگە

ئەو بەڵگانەی هاوکۆن لە نێوان لیبەرالیزم و سۆسیال دێمۆکراتدا بۆ هەڵنانی پلەدارانەی کۆمەڵگە لە بەشی لیبەرالیزمدا باس کران. وەک گوتمان شابەڵگەی هەڵنانی پلەدارانەی کۆمەڵگە ئەوەیە کە دەرفەت دەڕەخسێنێ بۆ لێکتر گەیشتنی سیاسییانە و مێتۆدی دێمۆکراتانە. مەرجی ئەمەشیان لەوەدایە کە جوداوازییەکی بنەڕەتی هەیە لە نێوان شیکاریی جڤاکیی سۆسیالیزمی بیرازخوازانە لە لایەک و هی مارکسیزم و کۆمیونیزم لە لایەک.

بیرازخوازان مۆدێلی دیالەکتیکانەی گۆڕینی کۆمەڵگە ڕەت دەکەنەوە، مەبەستیش لەو مۆدێلەیە کە بووەتە بنەمای سۆسیالیزمی شۆڕشگێڕانە. بیرازخوازان نایسەلمێنن کە شێوەبەندیی جڤاکی social formation گشتەیەکی نەبەش پێک دێنێ. بەپێچەوانە، هەلومەرجی سیاسەتی بیرازخوازانە دەبێ لەوەدا بێ کە لایەنی جۆراوجۆری کۆمەڵگە، هەر یەک بۆخۆی، کاری تێ دەکرێ و دەگۆڕدرێ. کەواتە بۆ نموونە، بە بۆچوونی بیرازخوازانە، دەشێ سیاسەتێکی سۆسیالیستانە لە بواری فێرکاری و خێزاندا پیادە بکرێ بێ ئەوەی دەستاوێژی بەرهەم هێنان بێتە گەلێراندن. لای مارکسیستان و کۆمیونیستان دەسەڵاتی دەوڵەت لە ڕووی واتاوە هەردەم ئامرازێکی خەفاندنە و لە خزمەتی ئەو چینە جڤاکیەدایە دەسەڵاتی

ئابوورەکی هەیە. بە دیدی بیرخوازەتی دەسەڵاتی دەوڵەت دەشێ وەهای لێ بکرێت سەربەخۆ بێت لە ئاست ئەوانەی خاوەنی دەستاوێژی بەرهەم هێنانن. دێمۆکراتاندنی دەسەڵاتی دەوڵەت هەنگاوێکی مەزنە لەو ڕێڕەوەدا. بێرنشتاین ئەم بیرە وەها دەردەبڕێ:

«کاتێک نەتەوەیەک دەگاتە بارێکی سیاسیی وەها کە مافگەلی کەمینەی زەنگین چیدی نابێتە کۆسپێکی جیددی لە ڕێی پێشکەوتنی جڤاکیدا، کاتێک ئەرکی نایەتیی چالاکیی سیاسی لە ئاست ئایەتییەکاندا پاشەکشە دەکات، ئەو دەمە دنەدان ڕووەو شۆڕشی توندوتیژ دەبێتە گوتەیەکی بێناوەڕۆک. دەکرێ حکومەتێک یان کەمینەیەکی ئیمتیازدار بڕووخێنرێ، بەڵام ناکرێ گەلێک بڕووخێنرێ».

Socialismens förutsättning, 1899.

بیرازخوازان لە گونجاندنی مێتۆدی سیاسیی خۆیان، کە دەکاتەوە گۆڕانکاریی خاڵەوخاڵ و پلەبەپلە، لەتەک ئامانجی سۆسیالیستانەدا زۆر جار دووچاری دژواری بوون و دانیان پێدا هێناوە. لەبەر ئەوەشە کە زووزوو لە بەرهەمی بیرازخوازانەدا دنەدان هەیە دەڵێ «خولیای ئایدیۆلۆژیانە» دەبێ سیاسەتی ڕۆژانە بەرێت بەڕێوە. Ernst Wigforss ی ئایدیۆلۆژیستی بیرازخواز و سیاسەتمەداری سوێدی چەمکی «ئوتۆپیاگەلی کاتەکی» دارشت بۆ ئەو ئامانجە ئایدیۆلۆژیانەی دەبا ڕێبەرایەتی سیاسەتی ڕۆژانە بکەن. بەمەش ڤیگفۆش دەیویست پێشانی بدات کە وێنەی کۆمەڵگەی دوارۆژ لای بیرازەتی وێنەیەکی بڕاوە نییە بەڵکوو ئامادەی گۆڕانە و پێشانیشی بدات کە مێتۆدی سیاسی لای بیرازەتی ئەزموونەکییە. لەگەڵ ئەوەشدا دۆزینەوەی جوداوازی لە نێوان ڕەخنەی وردەکارانەی Popper، لە مێتۆدی هەڵنانی کۆمەڵگەی ئوتۆپیا، لە لایەک و هی ڤیگفۆش لە لایەک، کارێکی سەختە.

مەیلێک هەیە لە سەردەمی پاش شەڕی جیهانیی دووەمدا هەتا دەهات ئاشکراتر دەبوو. ئەو بڕوایەی دەڵێ مەیلەکانی فراژووتن هەر لە خۆوە ڕێ بۆ سۆسیالیزم خۆش دەکەن لای بیرازخوازان ڕووی لە کزبوونە. بەپێچەوانە، لە هەموو شوێنێک هەڕەشە لە نرخەکانی سۆسیالیزم پەیدایە. «ویستی سیاسی» یش تاکە هێزە بتوانێ بەسەر هەڕەشەکاندا زاڵ بێ. Crossman دەڵێ کۆمەڵگەی سۆسیالیستانە زادەیەکی ئاسایی فراژووتنی ماددی نییە، بەپێچەوانە، «ڕیزپەڕێکە ویستی مرۆڤکرد و ویژدانی جڤاکی دەیسەپێنن بەسەر کۆمەڵگەی نائاکارەکیدا».

شێوازی حوکمڕانیی سیاسی

دێمۆکراتیی نوێنەرەکی representative democracy (ئازادیی پارت سازدان، مافی گشتیی دەنگ دان و پەرلەمانەتی) لەمێژە لای سۆسیالیستانی بیرازخوازی ئەورووپایی بووەتە بەرزترین شێوازی حوکمڕانی. لەبەر ئەوە لە ڕووی باوەڕەوە سۆسیال دێمۆکرات و لیبەراڵ و کۆنەواران ڕێکن لەسەر ئەم شێوازی حوکمڕانییە. ناکۆکی لەتەک لیبەراڵ و کۆنەواران لەسەر ڕووکارێکی دیکەی دێمۆکراتییە. بیروڕای جیاواز هەیە دەربارەی ئەوەی بڕیاری سیاسی کۆنترۆڵی چەندی کۆمەڵگە بکات.

بیرازخوازان هەر زوو و بە توندی بیرۆکەی دیکتاتۆریەتیی پڕۆلیتاریای کۆمیونیستانەیان ڕەت

کردەوە. Karl Kautsky ی ئایدیۆلۆژیستی سۆسیال دیمۆکراتی ئەڵمانی لە بەرپەرچدانەوەیەکی بەناوبانگدا ڕووەو لێنین<٣> دەڵێ: «دیکتاتۆریەتیی پرۆلیتاریا بە بۆچوونی ئێمە هەر دەکاتەوە ئەوەی لە بنەمایەکی دیمۆکراتانەوە زاڵبوونی پرۆلیتاریا بسەپێت».

سۆسیالیزمی ئەفریقایی هەڵوێستێکی تاڕادەیەک تایبەتی هەڵبژارد بەوەی نوێنەرایەتی سیستەمی تاکپارتایەتی کرد. گۆیا ئەمە پاش ڕزگاربوون لە دەسەڵاتی کۆلۆنیال، دەربڕینە لە یەکگرتنی بنەڕەتیی وەڵاتەکە. نایریری دەیگوت پارتی یەکگرتن نابێتە پارتێکی سەرتەڵان لە نموونەی کۆمیونیستانە، بەڵکوو ئاواڵەیە بۆ هەر هەموو. بیروڕای هەمەجۆر لە نێو پارتەکەدا بۆیان هەیە خۆیان سازدەن و هاوچاویی بکەن و بەشداری هەڵبژاردنی گشتیش بن. پارتی یەکگرتن بەو جۆرە بە بۆچوونی بێژەرانی، خەسڵەتی سازمانێکی کۆکەرەوەی نەتەوەیی وەردەگرێ کە باوەش بۆ ڕێبازی فیکری هەمەجۆر دەکاتەوە. بەم جۆرە سیستەمی تاکپارتایەتی نابێتە هۆی سڕینەوەی دیمۆکراتیی سیاسی.

نایریری پاش ئەوەی دەستی لە سەرۆکایەتیی کۆمار هەڵگرت ڕای گۆڕی و گوتی سیستەمی تاکپارتایەتی هەڵە بوو. بەو جۆرە ئەمیش، لە مەسەلەی شێوازی حوکومڕانیدا، چووە پاڵ شارێبازی ئایدیۆلۆژیای بیرازخوازانەوە.

سازمانی ئابوورەکی

لە نێو بیرازەتیدا دوو شارێباز هەبووە. یەکەمیان داوای گەلێراندنی بازاڕ یان هەر نەبێ بەشە هەرە گرنگەکانی بازاڕی دەکرد. شارێبازی دووەمیان داوای ئابوورییەکی ڕستراوی دەوڵەتی دەکرد، واتە سیاسەت ڕووگەی بازاڕ بگێڕێ. لەتەک ئەمانەدا لاڕێبازێکی کزتری سێیەمیش هەبووە. ئەمیان لە دیمۆکراتیی شیرکەت دەدوا، واتە مووچەخۆرانی شیرکەت دەبێ دەستڕۆییەکی ڕاستەوخۆیان هەبێ لە شیرکەتەکەدا. ئەم سێ ڕێبازە لەتەک یەکدا هەبوون. لە گوتوبێژی بیرازخوازانەدا هەر سەردەمەی یەکێکیان زاڵتر دەبوو، بەڵام وەهاش بووە تێهەڵکێشی یەکدی بن.

لای بیرازخوازە زووەکان، بۆ نموونە بێرنشتاین و کاوتسکی، دوو شارێباز یەکدییان گرتبوو. سۆسیالیزم لایان دەیکردەوە هەم دەوڵەتاندن و هەم ئابووری ڕستراو. لە ڕاستیشدا دەوڵەتاندن بەلایانەوە دەستاوێژێک بوو بۆ ئابووری ڕستراو. ئابووریی ڕستراو کاتێک دەبێ پیادە بکرێ کە هەرنەبێ لایەنە گرنگەکانی ئابووری، بۆ نموونە بانکەکان، بدەوڵەتێنرێن. ئابووری ڕستراویش بۆخۆی دەستاوێژێک بوو بۆ زاڵ بوون بەسەر بازاڕدا. زۆر کەس لە سۆسیالیستانی بیرازخواز، ئەمما بە ڕادەی جۆراوجۆر، هەردەم پێیان وابووە بازاڕ ناهۆشەکی و نائاکارەکییە.

سۆسیالیزمی دەوڵەتیی دروست هەر زوو باوی لە نێو بیرازخوازاندا نەما. چەمکی «ئابووریی تێکەڵ» یان هێنایە پێش بۆ ئەوەی پێشانی بدەن کە شێوە خاوەنەتیی هەمەجۆر دەشێ پێکەوە هەبن. خاوەنەتیی دەوڵەتی، هەرەوەزی و ئەهلی دەکرێ هاوژین بن. لەگەڵ ئەوەشدا بیرۆکەی ئەوەی دەوڵەت ببێتە خاوەنی بەشێکی گرنگی بازاڕ گەرم بوو. بۆ نموونە پاش ١٩٤٥ پارتی لەیبەری بریتانی هەموو چڵەکانی بازاڕی دەوڵەتاند، بۆ نموونە پیشەسازیی خەڵووز و پۆڵا.

تەنانەت لە شیرکەتی دەوڵەتینراودا گرفتی سەر بە دیمۆکراتیی شیرکەت، کە ئامانجێکی دیکەی بیرازەتی بوو، هەر ما. لە ۱۹۲۰ ـەکاندا گوتوبێژی بیرازخوازانە کەوتە بەر تاوی سۆسیالیزمی پۆلێر guild socialism ‹پۆلێر لە پۆل – ـەوە وەرگیراوە و لەسەر کێشی گەلێر›. ئەمیان پتر بزاڤێکی سەندیکالیستانە بوو دیمۆکراتیی شیرکەتی کردبووە شاپرسیار. ئەمانە بە دوای سیستەمێکەوە بوون دەوڵەت شیرکەتی تێدا نەگێڕێ، بەڵکوو ئەندامانی شیرکەتەکە لە ڕێی سازمانگەلی خۆیانەوە بەڕێوەی بەرن.‹٤›

لە ماوەی نێوان دوو شەڕدا ڕێبازی ئابووریی ڕستراو لە ڕێبازی گەلێراندنی تێپەڕاند و خۆی پێش خست. ئەمیان ئیلهامی لە دیمانەی J.M. Keynes وەردەگرت کە لەوە دەدوا چۆن دەوڵەت لە ڕێی دەستاوێژی ڕێبەرایەتیی ماکرۆئابوورەکییەوە بتوانێت دۆخی ئابووری بگێڕێ. سۆسیال دیمۆکراتی سوێد یەکەم دەستە بوون ئەو دیمانەیەیان لە ۱۹۳۰یەکاندا خستە کار. پێشەنگی ئەم کارەش Ernst Wigforss بوو کە بۆ خۆی دیمانەیارێکی هەرە لە پێشی بیرازخوازەتیی سوێد بوو. ئابووریی ڕستراوی ڤیگفۆش مەبەستی تەنها ئەوە نەبوو دۆخی ئابووری بگێڕێ و ڕێ لە سەختانگ ببەستێ، بەڵکوو دەیویست زیادبوونێکی بەرهەم هێنانی ژووڕپەڕ maximum ساز بدات. بیرازخوازانی سوێد دەیانویست پلان دابنێن بۆ لابردنی کەموکوورییەکانی بازاڕ، بەلام بێ گەلێراندنی بازاڕ و بێ ڕەش کردنەوەی میکانیزمەکانی بازاڕ.

ئائەمەیە پێی دەگوترێ دۆزینەوەی مەزنی سۆسیالیزمی بیرازخوازانە. بیرازخوازان جودا کردنەوەی پلانڕێژی و خاوەنەتییان دۆزییەوە. ئامانجی ئەم ئابوورییە ڕستراوە نوێیە ئەوە نەبوو بەشێکی گەورەی بازاڕ بدەوڵەتینێ، بەڵکوو لەوەدا بوو بازاڕ بە دەستاوێژی سیاسی بەڕێوە بەرێت بێ ئەوەی ناچاری گەلێراندنی شیرکەت بێ. وەک باسمان کرد بیرازخوازان شێوەبەندیی جڤاکی بە گشتەیەکی نەبەش نازانن. هەروەها هەوڵیان داوە چەمکی «خاوەنەتی» ی هەڵوەشێننەوە بۆ چەند پارچەیەکی وەها کە هەر یەکەیان بەتەنیا بەرگۆڕ بێت. خاوەنەتیی دەستاوێژی بەرهەم هێنان و کۆنترۆڵ کردنیان مەرج نییە یەک شت بن. دەربڕینی مۆدێرن لەم بیرۆکەیە functional socialism ـە.

مافگەلی هەمەجۆر کە لە سەرەتادا وابەستەی مافی خاوەنەتی بوون دەکرێ لە ڕێی دەسەلاتی دەوڵەتەوە یان لە ڕێی پەیمانبەستی لەگەڵ سازمانگەلی مووچەخۆرانەوە بگوێزرێنەوە بۆ لایەنی دیکە. قانوونی هاوفەرمانیی سازمانگەلی سەندیکایی لە شیرکەتدا نموونەیەکی ئەو بابەتەیە. بەو جۆرەش بیرازخوازان هەوڵیان دا بەشێک لە ئامانجەکانی دیمۆکراتیی شیرکەت بڕاستێنن.

لە ۱۹۷۰ کاندا گەلێراندن و دیمۆکراتیی شیرکەت، تاڕادەیەکیش دیمۆکراتیی پۆلێر، لە نێو سۆسیال دیمۆکراتی سکەندەناڤیادا هاتنە پێش. شیرکەت دەبا پارە بخاتە فۆند Fund ەوە، مووچەخۆرانی شیرکەت دەست لە بەشێکی سەرمووچە [سەرمووچە: پارەی مووچە زیاد کردن] ی خۆیان هەڵدەگرن، ئەو بەشە پارەیە شیرکەت دەیدات بە فۆندەکان. ئەم فۆندانەش دەبا پاشان ببنە هۆی ڕاکێشانی سەهم بۆ شیرکەتەکە. بەم جۆرە لە داهاتوودا فۆندەکان دەبا زۆروکەم کۆنترۆڵی هەر نەبێ شیرکەتە گەورەکان بگرنە دەست.

لە دانمارک بەم پلانە دەگوترا «دیمۆکراتیی ئابوورەکی» ("ØD"). لە سوید نێونرا «فۆندی مووچەخۆران». بیرۆکەی ئەم فۆندانە لە دوو لاوێنەی سەرنج ڕاکێشی ئایدیۆلۆژییەوە هاتووە. یەکەمیان بەرتاوی دیمۆکراتیی پۆلێر و سەندیکالیزم بوو. ئەمیان دەیگوت فۆندەکان دەبا لە ژێر ڕکێفی سازمانگەلی نەقابەدابن. لە ئاستێکی نێوەندەکیشدا دەبا دەسەڵاتێکی سەندیکایی دروست بکرێ بۆ بەڕێوە بردنی شیرکەتە گەورەکان. ئەم دەستڕۆییەش دەکرا لە ئاستێکی نێوچەییدا ڕووەو دیمۆکراتیی شیرکەت بەکار بهێنرێ.

لاوێنەی دووەم دەیگوت سەرۆکایەتیی فۆندەکان دەبا لە هەڵبژاردنی گشتیدا ناوزەد بکرێن. بەوەش جۆرە پەرلەمانێکی بازاڕ دەبووە کارگێڕی فۆندەکان. هیچ کام لەم دوو لاوێنەیە داوای ڕێساندنی بازاڕ ناکەن. ئەو شیرکەتەی دەبێتە مولکی دەستمایەکان دەبا لە بازاڕی نەتەوەیی و نێونەتەوەییدا بکەوێتە هاوچاوی.

هیچ کام لەو پرۆژەیانە بە تەواوی نەڕاستێنران، لەبەر ئەوەی دووچاری بەرهەڵستییەکی سیاسیی بەرفرەوان بوون. فۆندەکانی دانمارک و سوید بوونە فۆندی دەوڵەتیی سەهمدار. ئەم سەهمدارییە دەوڵەتییە دەشێ بە لاڕێیەکی درەنگ و زۆر تەنکی بۆچوونە بنجییەکانی گەلێراندن دابنرێ.‹٥›

بیرازەتی لە ڕێی باجی سەرکەوتە و گواستنەوەی سەرمایە لە نێو سیاسەتی جڤاکیدا هەوڵی ڕێک خستنی ئەو جوداوازییەی داهات و سامانەی داوە کە ئەنجامی میکانیزمی بازاڕ و خاوەنەتیی ئەهلین. سۆسیالیستانی بریتانی بیرۆکەی «بنەمووچە ‹مووچەی بنەمایی›»، «ژینمووچە» ی دەستەبەرکراو–یان هێنایە پێش. ئەمیش دەبا بریتی بێ لە خزمەتگوزاریی جڤاکیی بێمزە و «برە پارەیەکی کەم». مەبەستیش لێی سەرخستنی ئازادی و سەربەخۆیی هاوزێدان بوو بەرانبەر بازاڕی کار‹٦›. سەرچاوەی ئەم بیرەش دەگەڕێتەوە بۆ Bertrand Russell ی فەیلەسووف کە تەواو لە بەرتاوی سۆسیالیزمی پۆلێر بوو. بۆچوونێکی سوێدی هەیە دەڵێ مافگەلی جڤاکی دەبێ لە شادەستووردا تۆمار بکرێن. پێشێل کردنی مافی خاوەنەتی چۆن بەرسزایە «زیان لە خۆشگوزەرانی» ش دەبێ وەها بەرسزا بێت‹٧›.

لە گوتوبێژی بیرازخوازانەی ١٩٨٠ کاندا سەرنج ڕووگەی خۆی، لە دەسەڵاتی نێوەندەکیی دەوڵەتییەوە بەرەو شێوەی بڕیاری نانێوەندەکی، گۆڕیوە. ئاماژە دەکرێ بۆ مەترسییەکانی بیرۆکراتاندن و یەکڕەنگاندن (کە مەبەستی سۆسیالیستەکان نەبووە). ئەم ڕەخنەیە لە شیرکەتی مەزنی خۆماڵیکراویش دەگیرێ. لە سیستەمی نانێوەندەکیی بڕیاردا، کە سەنگی لای ئەمان زیاترە، میکانیزمی بازاڕیش هەیە. گفتوگۆ لەسەر پێویستیی ڕاکێشانی بازارە بۆ نێو ئایدیۆلۆژیای بیرازخوازانە لە ڕێی «دیمانەی بازاڕی سۆسیالیستانە» وە‹٨›.

لە لایەکی دیکەوە ئابووریی ڕستراویش، هەم بە و هەم بەبێ گەلێراندنیش، بە بەڵگەی نوێوە خۆی هێناوەتە پێش. لەلای باڵی چەپڕۆی بیرازخوازانەی بریتانیا چەندین پرۆژەی نوێ داڕێژراو هەیە بۆ ئابووری ڕستراو‹٩›. لەمانەدا هەم ئامانجی گرنگی ئابوورەیی نەتەوەیی و ژینگەیی و هەم داخوازیی

دیمۆکراتیی شیرکەت ڕەچاو دەگیرێ. تەنانەت لێرەشدا جەخت لەسەر بڕیار دانی نانێوەندەکی دەکرێ لە ڕێی «یەکەی بەرهەم هێنانی خۆفەرمان» ـەوە. ئەوەی نوێ بێت لێرەدا بە پلەی یەکەم لەوەدایە کە ڕەچاو گرتنی ژینگە دەکرێتە بەڵگە بۆ ئابووریی ڕستراو.

ئوتۆپیا

ئەگەر پێویستیی بیراز هەمیشەکی بێت و ئەگەر کۆمەڵگەی پیشەساز بەردەوام گرفتی نوێ بخاتەوە، ئەوا سۆسیالیزمی بیرازخوازانە ناشێ هیوای وا بێ کۆمەڵگەی بێگەرد و کامڵ بێنێتە دی. ئەو خەیاڵانەی ڕەپێش دەخرێن نێزیکەدەستن. دەشێ بڵێین «کۆمەڵگەی باش» لای بیرازەتی دەکاتەوە: «کۆمەڵگەی بێچین، کە بەوەش دەبێتە کۆمەڵگەیەکی یەکسان، خاوەن دەسەڵاتێکی دەوڵەتیی بەهێزی ژێر ڕکێفی هاوزێدان بێت».

هیچ بیرازخوازێک لە «پووکانەوەی دەوڵەت» نە دەدوێ و نە خەونیشی پێوە دەبینێ. بیرازەتی دەوڵەتی بەهێز بە دەزگەیەکی هەمیشەکی دادەنێ بۆ هەڵنانی کۆمەڵگە، بۆ هونەری ئەندازیارانەی جڤاکی. ئەمرازی گرنگ لای بیرازخوازان هەتا ئێستا دەسەڵاتی دەوڵەتی نەتەوەیی بووە. بەڵام هەتا دێ بیرازخوازان زیادتر دەبن لە نێو ئەوانەی هاوبەندیی ئەورووپای EC بە دەرفەتێک دەزانن بۆ کۆمەڵگە هەڵنانی بان - نەتەوەیی. Gilles Martinet ی سۆسیالیستی فرانسی تاکەکەس نییە ئەورووپای یەکگرتووی نوێ بە ئوتۆپیایەکی بیرازخوازانەی نوێ دەبینێت.

٧- ئەنارکیزم و سەندیکالیزم

لە ١٨٣٠ یەکەنادا بۆ یەکەم جار کرێکارانی پیشەسازی لە ئەورووپادا، وەک هۆکارێکی دەسەڵاتی سیاسی، خۆیان نواند. کرێکارانی چنکاری (نسیج) لە Lyon ساڵی ١٨٣١ بەشداری شەڕی نێوشار بوون و کرێکارانی پاریس بەشداریی شۆڕشی ساڵی ١٨٤٨ یان کرد. ئەو دەمە بۆ یەکەم جار ئاڵای ڕەش و سوور، وەک هێمایەک بۆ خەباتی کرێکاران، هەڵکرا. پاشان ئاڵای ڕەش بووەماڵی ئەنارکیستان و سوورەکەش بووە هی سۆسیالیستان.

مارکسیستان و ئەنارکیستان لە ئەنجومەنی کرێکارانی نێونەتەوەییدا، کە یەکەم ئینتەرناسیۆنالی سۆسیالیستانە بوو، یەکیان گرت. پاش کەوتنی کۆمیونی پاریس ١٨٧١ ئینتەرناسیۆنال دووبەرەکی تێ کەوت. کۆمیونی پاریس ڕاپەڕینێک بوو دەیویست فرانسەیەکی سۆسیالیستانە دابمەزرێنێ کە بریتی بێت لە کۆمیونی خۆفەرمانی شۆڕشگێڕانە.

بزاڤی ئەنارکیستانە لە وەڵاتانی لاتینی وەک فرانسە، ئیتالیا، سپانیا و بەشە لاتینی سویسرا ڕەواجی هەبوو. کاتێک ئەنارکیزم لە نێو بزاڤی سەندیکاگەلی کرێکارانی پیشەسازیدا جێگیر بوو سەندیکالیزم یان ئەنارکۆسەندیکالیزم دروست بوو. لە ساڵانی بەر لە شەڕی جیهانیی یەکەمدا سازمانی گەورەی نێوەندەکیی نەقابیی فرانسە CGT ڕەنگی سەندیکالیستانەی بەهێز بوو. سەنگەرێکی دیکەی سەندیکالیستانە سازمانی سپانی CNT بوو. ئەمیان نۆرەیەکی سیاسیی گرنگی لە سپانیای کۆماردا هەبوو. لە شەڕی نێوخۆی سپانیدا CNT کەوتە سەخترین ئەزموونێکی بێتە بەردەم ئەنارکیستان. ئەمان خۆیان بە ناچار زانی بەشداری حکومەتی کۆماربن. خاڵی هەرە گرنگی باوەڕەکەیان ڕێک ئەوەیە کە هەرگیز نابێ بەشداری هیچ حکومەتێک بن.

ئینتەرناسیۆنالێکی ئەنارکۆسەندیکالیستانە لە ١٩٢٢ دا دامەزرێنرا و بەیان کرا کە سێ ملیۆن ئەندامی هەیە. لە ١٩٣٠ یەکاندا لێ درا و ڕما و ڕێبەرانی هەڵاتن بۆ ستۆکهۆلم. سازمانی نێوەندەکیی کرێکارانی سوێد SAC بە خۆی و سی هەزار ئەندامییەوە یەکێکە لە سازمانە سەندیکالیستە مەزنەکان. SAC نوێنەری چڵی بیرازخوازانەیە لە نێو سەندیکالیزمدا.

لە ڕووسیا بەر لە شۆڕش بزاڤی ئەنارکیستانە هەبوون نۆرەی پێشەنگیان لە خەباتی دژ بە تسارەتی tsarism نواند. تایبەتمەندیی ئەنارکیزمی ڕووسی لەوەدا بوو کە هاوبەندیی گوند، واتە هاوبەندیی جووتیارانی کردبووە دەراو و بە یەکەی بنەڕەتیی کۆمەڵگەی ئەنارکیستانەی دادەنان. هەر لە ڕووسیاشەوە دوو دیمانەیاری پێشەنگی ئەنارکیزم پەیدا بوون Michail Bakunin (ساڵی ١٨٧٦ مرد) و Peter Kropotkin (ساڵی ١٩٢١ مرد).

Pierre-Joseph Proudhon (ساڵی ١٨٦٥ مرد) گرنگترین ئیلهامبەخشی ئەنارکیزمی فرانسی بوو. Proudhon پتر بە ڕاگواستنێکی نووسراوەیەکی ١٨٤٠ ی ناسراوە: «موڵکایەتی دزییە». مەبەستیشی ئەوە بوو کار تەنها شتێکە نرخ دروست بکات. کەواتە وەها باشە سامانی کۆمەڵگە بدرێتەوە دەست ئەوانەی هێناویانەتە بەرهەم.

شانرخاندن

کرۆپۆتکین زانستکارێکی ڕێزداری جیهانی بوو، سەرنج ڕاکێش لەوەدا بوو کە بەڵگەی لە سروشتەوە دەهێنایەوە بۆ شاپرنسیپەکانی ئەنارکیزم. بەرانبەر جێگرەکانی داروین Darwin، کە پێیان وابوو پەلەی ژیان پرنسیپێکی ڕێبەرە لە سروشتدا، کرۆپۆتکین دەیویست پێشانی بدات هاوکاری و هاریکاری یەکتر لە سروشتدا زاڵترە. لە ڕێی هاوکارییەوە نەک لە ڕێی پەلەی ژیانەوە، جۆرگەل بەردەوامیی خۆیان دەستەبەر دەکەن. کرۆپۆتکین پێی وابوو هەمان مەیل لە فراژووتنی کۆمەڵگەی ئەو ڕۆژگارەدا دەبینێ. پەیمانی ئازاد، یەکگرتنی ئازاد، ئەنجومەنی بان – نەتەوەیی، ئەمانە هەموو هەتا دێ نۆرەیان فرەوانتر دەبێ:

«گەر سەرنج لە فراژووتنی ئێستای نەتەوە ژیارمەندەکان گیر بکەین، هێندە بە ڕوونی لێمان ئاشکرایە ناشێ لێی بە سەهوو بچین، کە بزاڤێکی ڕوو لە ڕاهێزان هەیە بە مەبەستی تەسکاندنی بازنەی چالاکیی حکومەتان و فرەواندنی ئازادیی تاکەکەسان. ئەمەیە ڕسکان evolution ی بەرچاوی ئێستا. ڕاستە دامودەزگەی بەدبەختیی ئێستا و پێشداوەریی بە میرات جێماو تاڕادەیەک دەبنە کۆسپ لە ڕێی ئەم ڕسکانەدا. وەک هەموو ڕسکانێکی دیکە ئەمیشیان تەنها چاوەڕێی شۆڕشێکە ئەو کەلاوە کۆنانەی بوونەتە کۆسپ بڕمێنێ و ئەوجا لە کۆمەڵگەی تازەزاودا ڕەوتێکی ئازاد وەربگرێ»<١>.

لای کرۆپۆتکین «یەکگرتنی ئازادی گروپان» شێوە سازمانی دواڕۆژە. پەرلەمانەتی نا بەڵکوو هاوکاریی ئازاد و یەکگرتنی ئازاد دەبنە شێوەیەکی وەها کە لەگەڵ ئەم ڕۆژگارە ئابوورەکییە نوێیەی مێژوو کۆک بن.

مرۆڤنۆڕی

ئەنارکیزم لە نێو هەموو ئایدیۆلۆژیا سیاسییەکاندا مرۆڤنۆڕیی هەرە گەش و هەرە ئایەتی هەیە. هەر ئەمەشە بناخەی ئوتۆپیای ئەنارکیستانە کە بریتییە لە کۆمەڵگەیەک دوور لە هێزی دەسەڵاتی دەوڵەت، کۆمەڵگەیەک تەواو لەسەر ڕێککەوتنی ئازادی گروپ و تاکەکەسان هەڵنرابێ. مرۆڤ لای ئەمان تەواو چاکین، ئامادەی هاوکاریی ئاشتیخوازانە و هاوئاهەنگیی چاکین. مرۆڤ لە ڕووی توانای سیاسییەوە تەواو یەکسانن. ڕێک لەبەر ئەمەشە ئەنارکیزم دێمۆکراتیی نوێنەرەکی ڕەت دەکاتەوە. دێمۆکراتیی ڕاستەوخۆ لە نێو گروپی خۆفەرماندا نموونەیە. بەڵام ئەم وێنەیەی مرۆڤ تەنها بۆ دۆخێکی خەیاڵکردی پاش شۆڕش دانراوە. ئەنارکیزم و سەندیکالیزمی شۆڕشگێڕ نۆڕینێکیان هەیە لە ئادەمیزاد زۆر ئاڵۆزترە. باکونین Bakunin ی هاووەڵاتی لێنین، زۆر زووتر لە لێنین خۆی، دیمانەیەکی داڕشت دەربارەی پێویستیی پێشەنگێکی شۆڕشگێڕی هۆشیار. باکونین، وەک هەموو ئەنارکیستان، دەیویست شۆڕش بە پرۆسەیەکی خۆبەخۆ spontaneous دابنێ. ئەوجا کێشە لەوەدا بوو چۆن پەلاماردانی گەلێری خۆبەخۆ دژ بە شیرازەی دامەزراو دەکرا ڕووەو ڕووکارێکی دروست ببرێت بەڕێوە. باکونین دەنووسێت: «سەرکەوتنی شۆڕش بەسەر کۆنەپەرستیدا پێویستی هەیە بەوەی لە نێو جەرگەی ئەو ئەنارکییە گەلێرەی کە هەم ژین و هەم سەرلەبەری هێزی شۆڕشەکە پێک دێنێ، ئۆرگانێک هەبێ بۆ یەک خستنی بیر و

کرداری شۆڕشگێڕانە». «پێویستە دەستە ڕێبەری خۆشسازدراو و خاوەن ئیلهامی دروست بۆ بزاڤی گەلێر پێک بینین»‹٢› لەبەر ئەوەی گەل نە سازمان و نە زانیاری هەیە باکونین دەیویست شانەی نهێنی وەها دروست بکات کە کار بکەن بێ ئەوەی دیار بن. ئەنارکیستان دەبا ببنە «ئاژێری نهێنی». ئەمانە دەبا ئاپۆرە بە نێو «دیکتاتۆریەتیدا ببەن بێ نیشانە، بێ ناونیشان، بێ هیچ مافێکی ڕەسمی و بەوە چوست بێت کە بێبەشە لە هەموو جۆرە نیشانەیەکی دەرەکیی دەسەڵات».

لە نێو سەندیکالیزمی شۆڕشگێڕدا باوەڕ بە کەمینەی هۆشیار سەنگی هەبوو. هەوڵیش دراوە «ڕێنموونی» لە «ڕێبەرایەتی» جودا بکرێتەوە. نۆرەی پێشڕەوانی سەندیکالیست لەوەدا بوو ببنە ڕێنموون و ڕۆشنکەرەوەی ڕێی خەڵک. مەبەستیش ئەوە بوو، بەم جۆرە سنوورێک بخەنە نێوان دیدی سەندیکالیزم لەلایەک و دیمانەی لێنین دەربارەی نۆرەی ڕێبەرانەی پارت، لەلایەک.

گرنگترین یەکەی کۆمەڵگە

لە هەموو دیمانەیەکی ئەنارکیستانە و سەندیکالیستانەدا تاکەکەس بە یەکەی جڤاکیی یەکەم دادەنرێ. لەمەدا و لە بەرەنگاربوونەوەی دەسەڵاتی مۆدێرنی دەوڵەتیدا خاڵی بەهێزی لێککەوتن هەیە لە نێوان ئەنارکیزم و لیبەرالیزمدا. لەگەڵ ئەوەشدا ئەنارکیست و سەندیکالیست لایان وایە تاکەکەس بوونەوەرێکە بەتوندی جڤاکییە. تاکەکەس لای ئەمان هەمیشە ئەندامە لە کۆیەکییەکدا لەسەر هاوبەندیی کار و بەرهەم هێنان هەڵنراوە. دەستەگەلی کار و بەرهەم هێنان وەک تاکەکەسان گرنگن. لای سەندیکالیستان نەقابەش هەمان نۆرەی هەیە.

بەرچاوترین هێمای نائازادیی مرۆڤ دەسەڵاتی دەوڵەتیی مۆدێرنی نێوەندەکییە. ئەنارکیزم و سەندیکالیزم هەڵاواردنی گرنگی دیمانەکیی نێوان دەوڵەت و کۆمەڵگە دەکەنە بناخە. ئامانجی ئەنارکیزم و سەندیکالیزم کۆمەڵگەیەکی خۆفەرمانە بەبێ دەزگەی دەوڵەتی. کۆمەڵگەی بریتی لە تاکەکەسان و گرووپی جڤاکی یەکەی سروشتەکی و گرنگ پێک دێن. بەرەنگاربوونەوەی دەوڵەتی نەتەوەیی دەپەڕێتەوە بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەوەی نەتەوە ببێتە یەکەیەکی جڤاکی. ئەنارکیزم و سەندیکالیزم تەواو ڕوویان لە نێونەتەوەییە.

مێتۆدی گۆڕینی کۆمەڵگە

مێتۆدی سیاسییانە تەواو ڕووی لەوەیە ئەو پرۆسەیە ڕەپێش بخات کە دەوڵەت لابدات و هەڵوەشێنێتەوە. ئەمەش دەکاتەوە نەیاریی ڕەها بەرانبەر بەشداربوون لە ئۆرگانی سیاسیی دەسەڵاتی دەوڵەتی دامەزراودا، بە ئەنجومەنی پەرلەمانیشیەوە. هەر لە زەمانی Proudhon ەوە پێڕەوی لە ڕێساکەی ئەو دەکرێ کە دژ بە بەشداربوونی هەڵبژاردنی گشتی و پەرلەمان دایناوە: «نە نوێنەر، نە ناودێر». لە بری ئەوە داوای «تەک action ی ڕاستەوخۆ» ی دژ بە دەسەڵاتی دەوڵەت دەکرێ. شێوەی ئەم تەکە ڕاستەوخۆیەش بەپێی دۆخ و زەمان گۆڕاوە، هەر لە تەکی تێرۆری تاکەکەسییەوە هەتا مان گرتنی شۆڕشگێڕانەی سەرانسەری. مان گرتنی مەزن، «شۆڕشی کەسانی ئامادە»، لە دیمانەی

سەندیکالیستانەدا ئەو تەکەیە دەبێتە هۆی ڕمانی دەسەڵاتی دەوڵەت. بەلای سەندیکالیزمی شۆڕشگێڕەوە تەکی مان گرتن بۆ دەستکەوتی ئابوورەکی یان سیاسی نییە، بەڵکوو ڕێ خۆش کردنە بۆ زۆرانی کۆتای دابڕ. نرخی مان گرتنیش لەو دەستکەوتە ئابوورەکییانەدا نییە کە لەوانەیە بستێندرێن بەڵکوو لەوەدایە کە چینی کرێکار، لە بەرەنگابوونەوەی ڕاستەوخۆی دوژمندا، هەم شارەزایی ملانێ و هەم ویستی خەباتی لا تیژ دەبێتەوە.

شێوە خەباتێکی کە بووبێتە خەسڵەتێکی تایبەت بە ئەنارکیزم پەلاماری سیاسییە، یان وەک لە دیمانەی ئەنارکیستانەدا پێی دەڵێن «تێرۆری تاکەکەسی». لە دەمەو کۆتای سەدەی نۆزدەیەمدا چەندین پەلاماری سیاسی لەلایەن ئەنارکیستانەوە بەجێ هێنران. تسار ئەلیکساندەری دووەم Tsar Alexander II ساڵی ١٨٨١ لە پەلاماردانێکی سیاسیی بەناوبانگدا، لەلایەن ئەندامێکی سازمانی ئەنارکیستانەی «ویستی گەل» *Narodnaja volja* ـەوە کوژرا. لە ساڵانی پاش ١٩٦٨ ـەوە دەستە خەباتی وەها کە ئیلهامی ئەنارکیستانەیان هەبوو هەڵنران، ئەمانەش تێرۆری تاکەکەسییان بەکار دەهێنا، بۆ نموونە باڵی ئەرتەشی سوور «دەستەی بادەر-ماینهۆف Baader-Meinhof» لە ئەڵمانیای ڕۆژاوا و پۆلە سوورەکانی ئیتالیا. لە ڕووی دیمانەکییەوە بە شێوەیەک لەتەکی ڕاستەوخۆ دادەنرا کە هاوکات «پرۆپاگەندەی کردار» یش بوو. مەبەستیش ئەوە بوو ئەم تەکی تێرۆرە ئاپۆرە هان بدات بۆ کردار. لە دیمانەی ئەنارکیستانەی ڕووسیدا بەمە دەگوترا تێرۆری excitative «وروووژێنەر». ڕاڤەیەکیش هەیە بۆ ئەم تێرۆری ئەنارکیستانە دەڵێ ئەمانە لەلایەن کەسان و سازمانگەلی وەهاوە ئەنجام دەدرێن کە خۆیان بە پێشڕەوی ئاپۆرە دەزانن بەڵام لە ڕاستیدا لە ئاپۆرە دابڕاون.

لکێکی درەختی بیری ئەنارکیستانە ڕووکارێکی ڕێک پێچەوانەی گرتە بەر. نووسەری مەزنی ڕووسیا Leo Tolstoj هەموو باوەڕە گرنگە سیاسییەکانی ئەنارکیزمی پەسەند بوو یەکیان نەبێ، ئەم بڕوای بە شۆڕشێکی ئاکارەکی بوو، هەموو جۆرە دڕییەکی ڕەت دەکردەوە. دروستترین ڕێبازی خەباتی دژ بە دەسەڵاتی دەوڵەت ئەوە بوو لاساری لە ئاستیدا بکرێ، سەربازی بۆ نەکرێ، باجی نەدرێتێ. ئەم ئەنارکیزمە لاشەڕانەی تۆلستۆی تەواو کاری لە مەهاتما گاندی Mahatma Gandhi ی ڕێبەری ئازادیخوازیی هیندستان کردبوو. گاندی لاساریی کردبوە مێتۆدی هەرە گرنگی نوێ لە خەباتی سیاسیدا. گاندی ئەم پرنسیپی نا-دڕییەی بە زمانی هندی ناونا «ahimsa».

شێوازی حوکمڕانیی سیاسی

ئەو ئینتەرناسیۆنالی ئەنارکیستانەیەی، پاش دووبەرەکیی نێوان مارکسیستان و ئەنارکیستان، ساڵی ١٨٧١ دامەزرا، ئەم خاڵانەی جێگیر کرد:

١- یەکەم ئەرکی پرۆلیتاریا ڕووخاندنی هەموو دەسەڵاتێکی سیاسییە.

٢- دامەزراندنی هەر جۆرە دەسەڵاتێکی سیاسیی گۆیا کاتەکی و شۆڕشگێڕانە بۆ جێبەجێ کردنی ئەو ڕووخاندنە تەنها دەکاتەوە فێڵێکی دیکە و بۆ پرۆلیتاریا دەبێتەوە مایەی ئەو مەترسییەی لەم ڕژێمە دامەزراوانەی ئێستا دەزێتەوە.

بەم جۆرە گرنگترین پرنسیپی جوداکەرەوەی دابڕی ئەنارکیستان لە کۆمیونیستان داڕێژرا. ڕێ بەسترا لەوەی بە دامەزراندنی دەسەلاتێکی نوێی دەوڵەتی کۆمەڵگەیەکی بێدەوڵەت بسازێنرێ. باکونین بە توندی بەرپەرچی باوەڕی مارکسیستانەی دیکتاتۆریەتیی پرۆلیتاریای دەدایەوە. کۆمەڵگەی مارکسیستانەی دوارۆژ، بە دیدی ئەم، دەبووە حوکومڕانییەکی سالارپەرست لە بەرگێکی نوێدا:

«لەوانەیە وەهای لێ بێت چی دی چینێکی ئیمتازداری لەو بابەتە نەمێنێ، بەلام حکومەتێک هەر دەمێنێ و دەبێتە، ڕێم بدەن ئەمەیان جەخت بکەم، حوکومڕانییەکی یەکجار ئالۆز کە بەوە ڕازی نابێت، وەک هەموو حکومەتێکی ئەم سەردەمە، تەنها لە ڕووی سیاسییەوە حوکومڕانی و بەڕێوەبەراتیی ئاپۆرە بکات بەڵکوو لە ڕووی ئابوورەکیشەوە. ئەم لایەنانە لە دەست خۆیدا چڕ دەکاتەوە: بەرهەم هێنان و دابەشینی «دادپەروەرانە» ی داهات، کشتوکاڵ، دامەزراندنی فابریکی نوێ، سازمانی بازاڕ و بەر لە هەمووان تەرخان کردنی سەرمایەی بەرهەم هێنان بەوەی دەوڵەت دەبێتە تاکە بانک... حکومەتەکە دەبێتە دەوڵەتی بیرکارانی زانستکار، لە هەموو ڕژێمان پتر ئەریستۆکراتانە، ستەمکارانە و فیزن دەبێ. چینێکی نوێ دێتە کایەوە، هەڕەمێکی نوێی زانستکارانی ڕاست و دەوڵەمەند هەڵدەنرێ و دنیا دابەش دەبێ بەسەر کەمینەیەک کە بە ناوی زانستەوە حوکومڕانی دەکات و زۆرینەیەکی نەخوێندوو».

کۆمەڵگەی دوارۆژ لای ئەنارکیستان و ئەنارکۆسەندیکالیستان بریتییە لە کۆمیونی خۆفەرمان و، لە ڕێی ئەوانیشەوە، لە یەکەی خۆکارگوزاری بەرهەم هێنان. پاشان دەکرێ کۆمیونەکان لە فیدراسیۆن federation دا یەک بگرنەوە، بەلام بە پاراستنی تەواوی خۆفەرمانییان. لای ئەنارکۆسەندیکالیزم یەکگرتنە نەقابییەکانن، سەندیکاگەلن، کە کۆمیون و فیدراسیۆن پێک دێنن. تاکە شێوەیەکی دەسەلاتدارەتیی کە تارمایی هەبێ لە سەروو ئەمانەوە جۆرە فەرمانگەیەکی ئاماری هاوکۆیە یارمەتی فیدراسیۆن و کۆمیونەکان دەدات بۆ کۆک کردنی بەرهەمیان.

بەم جۆرە سەندیکالیزم دەکاتەوە ئەوەی نقابە لە سازمانی هاوبەرژەوەند و خەباتەوە بگۆڕدرێ بە ئۆرگانی کارگوزاری. بەم مۆدێلی حوکومڕانییە دەگوترێ هاوئەرکەتی corporatism. لاوێنەیەکی سەرنج ڕاکێشی هاوئەرکەتی لە ئینگلاند لە سالانی پێش و پاش شەڕی جیهانیی یەکەم فراژووت. لاوێنەی سەندیکالیزمی بریتانی ناونرا سۆسیالیزمی پۆلێر guild socialism. ئەمیان پتر بزاڤێکی بیرازخوازانە بوو. G.D.H. Cole (سالی ١٩٥٩ مرد) ی ئابووریناس دیمانەیارێکی هەرە لەپێشی بزاڤەکە بوو. شابیرۆکەی ئەم بزاڤە دەیویست سیستەمی پەرلەمانەی بگۆردرێ بە نوێنەرایەتیی کارکردەکی functional representation و بەرژەوەندە هەمەجۆرەکانی تاکەکەس لە کۆمەڵگەدا. تاکەکەس چەند نۆرە و بەرژەوەندی لە کۆمەڵگەدا هەیە دەبا ئەوەندەش نوێنەری هەبێ. تاکەکەسان بۆ نموونە لە یەک کاتدا هەم بەرهەمهێن و هەم بەرهەمبەرن. هەردوو نۆرەکەش چەند بەرژەوەندێکی دیکەیان لێ دەبێتەوە، کە هەر یەکەیان دەبێ نوێنەرایەتیی خۆی هەبێ. Cole ئەم سیستەمەی ناونابوو نوێنەرایەتیی کارکردەکی.

سیستەمی خۆفەرمانەتیی یوگۆسلاڤیی زەمانی تیتۆ هەوڵی دا دیمۆکراتیی شیرکەت لەگەڵ ئۆرگانی دیکەی خۆفەرماندا تێهەڵکێش بکات بە ڕێنموونی دابەشینی کارکردانەی سۆسیالیزمی پۆلێر.

سازمانی ئابوورەکی

لە ئەنارکیزم و سەندیکالیزمدا سازمانی ئابوورەکی و سیاسی جودا ناکرێنەوە. سازمانی ئابوورەکیی داهاتوو هەر خۆیەتی دەبێتە شێوازی حوکومڕانیی سیاسی. خۆفەرمانیی ئەنارکیستانە ڕێک لە گروپانی بەرهەم هێناندا پیادە دەکرێ. ئامانجی Proudhon ئەوە بوو دەسەڵاتی دەوڵەتی بگۆڕێت بە یەکگرتنی ئازاد، ئەمانیشی ناونابوو فیدراسیۆن. لە بری یەک سازمانی دەوڵەتی سازمانی ئازادی کۆمەڵگەی هەڵنراو بە گروپانی سروشتەکی جێی گرتەوە. گروپی سروشتەکیی هەرە لە پێشیش یەکگرتنی بەرهەم هێنانە هەم لە نێو پیشەسازی و هەم لە نێو کشتوکاڵدا. ئەمانەن بەردی بناخەی ساختمانی جڤاکیی فیدرالیستانە. لە نێو خۆیاندا پەیمان دەربارەی بەرهەم هێنان و کاڵا گۆڕینەوە دەبەستن و بەوەش هاوچاویی نێوانیان دەکوژێتەوە.

جوداوازیی نێوان ئەنارکیزمی زوو و ئەنارکۆسەندیکالیزم لەوەدا بوو ئەمەی دووەمیان سازمانگەلی نەقابی بە هەناوی کۆمەڵگەی دوارۆژ دادەنا. ئەمانە دەبایە بەرهەم هێنان ڕێک بخەن و ببەن بەڕێوە و ببنە چەمەرەی پەیمانبەستنی بەرهەم هێنان و ئاڵوگۆڕیی نێوانیان.

خاڵێکی ناکۆکی لەوەدا بوو ئایا مزەی کار بەپێی کردەیی بێت، وەک Proudhon داوای دەکرد، یان بە پێی پێداویستی بێت لە شێوەی ڕێک کەوتنی نێو کۆیەکیدا. لەوە دەچێ ئەم پرنسیپە کۆمیونیستانەیەی دووەم، لە سایەی کرۆپۆتکینەوە ڕەواجی پەیدا کردبێ.

ئوتۆپیا

ئەنارکیزم و سەندیکالیزم لە هەموو ئایدیۆلۆژیایەکی دیکە بەهێزتر جەخت دەکەن لەسەر ئەوەی خەڵک خۆی لە شۆڕشدا کۆمەڵگەی دوارۆژ بنیات دەنێن. لەبەر ئەوەشە ناشێ پێشبینی لە چۆنیەتیی ئەو کۆمەڵگە نوێیە بکرێ. لەگەڵ ئەوەشدا ئادگاری سەرەکیی ئوتۆپیای ئەنارکیستانە هەر زوو لەلایەن Proudhon ەوە داڕێژران. لە یەکگرتنی ئازاددا دێمۆکراتیی ڕاستەوخۆ دەسەپێ و ڕێگەی کێشانەوەی دەمودەستی هەموو دەسەڵاتێکی سپاردە delegate ئاواڵەیە.

«لە بری قانوون ئێمە پەیمان بەستن دادەنێین. هیچ قانوونێک نامێنێ زۆرینە دەنگی بۆ دابێ، یا سەرلەبەری دەنگیشی هێنابێ. هەموو هاوزێدێک، هەموو شارێک، هەموو یەکگرتنێکی پیشەسازانە قانوونی خۆی دادەڕێژێ».

فیدرالیزمی Proudhon سنووری نەتەوە دەبڕێ. هەڵوەشانی دەوڵەتی نەتەوەیی و جێگرتنی لەلایەن فیدراسیۆنی پیشەسازییەوە دوا ئامانجە. لەم فیدراسیۆنەدا هەموو گروپ و کەمینەیەک ئۆتۆنۆمیی تەواوی خۆی دەپارێزێ. لە سەندیکالیزمدا، بە هەمان شێوە بیر لە دروست کردنی فیدراسیۆنێکی دنیاپۆش دەکرایەوە سازمانە نەقابییەکان بگرێتە خۆ.

گرتنی دەسەڵات لەلایەن فاشیزم و سۆسیالیزمی نەتەوەییەوە، پاش شەڕی جیهانیی دووەم، بووە بەهێزترین بەڵگەی سەختانگی دیمۆکراتی. ئەم بزاڤە نوێیانە شێوە دەوڵەتی دیمۆکراتی ئەو سەردەمەیان ڕماند و «دیکتاتۆریەتیی نەتەوەیی» یان دامەزراند. ئەمانە نوێنەری ئایدیۆلۆژیایەکی پەڕگیری ناسیۆنالیستانە بوون و بە باوەڕ دژەدیمۆکرات، دژەسۆسیالیست، دژەکۆمیونیست و دژەلیبەرال بوون.

فاشیزمی ئیتالی پێشەنگ بوو. پاش چەندین ساڵ پەلاماردنی چەکدارانەی دژ بە سۆسیالیست و کۆمیونیستان، ساڵی ١٩٢٢، بە ڕێبەرایەتی بەنیتۆ موسۆلینی Benito Mussolini بزاڤەکە دەسەڵاتی گرتە دەست. پاش چەند ساڵێک دەسەڵاتی تاکپارتایەتی دامەزرێنرا. پارتی نازیستان ساڵی ١٩٣٣ بە هاوپەیمانیی پارتگەلی ناسیۆنالیستی سالارپەرست هاتە سەر حوکم. پاش سووتانی کۆشکی پەرلەمان ساڵی ١٩٣٤، کە خرایە ئەستۆی کۆمیونیستەکان، پارتی نازی دەسەڵاتی ڕەهای لە پەرلەمان وەرگرت، پارتە بۆرژوازییەکانی ناچار کرد خۆیان هەڵوەشێننەوە و پارتی کۆمیونیست و سۆسیال دیمۆکراتی قەدەغە کرد. بە قانوونێکی تایبەت دامەزراندنی پارتی نوێ قەدەغە کرا.

پارتە نازیست و فاشیستەکان بە هێزی دەرەکی نەبایە نەدەخران. لە شەڕی جیهانیی دووەمدا شکان و کەوتن. کاتێک هاوپەیمانان ئیتالیایان داگیر کرد، موسۆلینی ساڵی ١٩٤٣ لە باکووری ئیتالیا، کۆمارێکی فاشیستانەی ڕادیکالتری دامەزراند. ئەمیان تەنها ساڵێکی خایاند و موسۆلینیش بە دەستی پارتیزانانی ئیتالیا ئیعدام کرا. نازیستەکانی ئەڵمانیا پێیان وا بوو دەوڵەتی هەزارساڵەیان دامەزراندووە بەڵام یازدە ساڵی پتر نەخایاند، مای (مایس) ی ١٩٤٥ کۆتا بوو.

پاش شەڕ، پارتی نازیستانە و فاشیستانە لە ئەڵمانیا و ئیتالیا قەدەغە کران. لەگەڵ ئەوەشدا بزاڤی نازیستانە و فاشیستانە لەو دوو وەڵاتە و لە وەڵاتانی دیکەش سەریان هەڵدا.

لە هەمووان سەرکەوتووتر نوێفاشیستانی ئیتالیا بوون‹١›. ئەم پارتە خۆی ناونا «بزاڤی جڤاکیی ئیتالی MSI». لە ساڵی ١٩٩٤ ەوە خۆی ناوناوە هاوپەیمانی نەتەوەیی. لە چەند هەڵبژاردنێکی سەردەمی پاش شەڕ هەتا سەدی هەشتی دەنگیان هێناوە و لە هەڵبژاردنی ١٩٩٤ زیاتریشیان هێنا. پارتەکە دەڵێ نێزیکەی سەد هەزار ئەندامی هەیە. زەحمەتە ئەم پارتە بە پارتێکی فاشیست دابنێین. ڕێبەری هاوپەیمانی نەتەوەیی خۆی پارتەکە بە «پۆست فاشیستانە» دادەنێ.

دامەزرێنەرانی ئەم پارتە لە کۆمارە فاشیستانەکەی باکووری ئیتالیادا هاوکاری موسۆلینی بوون. لەبەر ئەو قەدەغەیەی لەسەریانە ناچارن خۆیان بە پارتێکی دیمۆکرات ڕانوێنن.

فراژووتنی ئایدیۆلۆژیانەی ئەم پارتە ناکۆک بووە. لە ١٩٧٠ کاندا باڵێکی بەهێزی فاشیستانەی چەپڕۆ هەبوو. ئەمیان خۆی بە دژەسەرمایەدارانە، دژ بە «دەسەڵاتی پارەکاری»، دژ بە کۆمەڵگەی بەرهەم بەر و دژ بە «یەکسانیی درۆزنانە» دادەنا. بە توندی دژە ئەمەریکا بوون و لایەنگیرییان لە فەلەستینی و جیهانی سێیەم دەکرد.

لەگەڵ ئەوەشدا ئایدیۆلۆژیای سەردەست ڕێبازێکی دیکەی هەبوو. بزاڤەکە هەر لە سەرەتاوە نوێنەرایەتیی ناسیۆنالیزمێکی سالارپەرستی دەکرد. هەتا گەیشتە ئەم ڕۆژگارە پارتەکە بووە پارتێکی ڕاسترۆ و خۆی بە پێڕەوی «gaullism» دادەنێ. کەواتە خۆی بە دێمۆکرات دادەنێ. داوای ڕێبەرایەتییەکی بەهێزی دەوڵەتی دەکات کە سیاسەتی جڤاکی و سیاسەتێکی مەزنایەتیی نەتەوەیی و خۆجەختاندن self-assertion بگرێتە بەر.

لە سکەندەناڤیا نازیزم و فاشیزم هەرگیز نەبوونە بزاڤێکی بەهێز. لە فینلاند بزاڤی Lappo ی دژەکۆمیونیستانە لە ١٩٣٠ یەکاندا ئادگاری فاشیستانەی تێدا فراژووت و تەنانەت هەوڵێکی لاوازی کودەتایشی دا. لە نەرویژ پارتێکی نازیستانە بە ناوی ئەنجومەنی ناسیۆنال Nasjonal Samling بە ڕێبەرایەتی Vidkun Quisling پەیدا بوو. لە سالانی شەڕدا لەلایەن دەسەلاتی داگیرکەری ئەڵمانییەوە کویسلینگ کرا بە ڕێبەر (”Fører”) ی وەلات. لە سوێد گروپە نازیست و فاشیستەکان هەرگیز نەیان توانی لە پارتیکدا خۆیان بگرنەوە. هەرگیز پتر لە سەدی یەکی دەنگیان لە هەڵبژاردنی گشتیدا نەهێناوە. لە سالانی پاش شەڕ «بزاڤی نوێسوێدی Nysvenska rörelsen» ی هەم بە ئەژمار و هەم بە سیاسەت بێسەنگ، خۆی کردبووە نوێنەری باوەڕی هاوئەرکەتیی فاشیزم. ئەو گروپە دژەبیانییانەی لە زمانی ڕۆژانەدا پێیان دەگوترێ «نوێنازیستانە»، بە گوێرەی ئەو لێکۆڵینەوانەی هەن، ڕامانی ئایدیۆلۆژیانەی هێندە تەماوییان هەیە ئەو ناوەیان پێ ڕەوا نابێت.

لەم بەشەدا ئەو شێوە ئایدیۆلۆژییە دەوڵەتییە فاشیستانە و نازیستانەیە دەخرێنە بەر باس کە سەرۆک پارتەکان خۆیان دایانڕشتوون. شابەرهەمی ئایدیۆلۆژیانەی نازیزم «خەباتی من *Mein Kampf*» ی ئادۆلف هیتلەر Adolf Hitler ە‹٢›. هیتلەر ئەم کتێبەی سالی ١٩٢٥، پاش کودەتایەکی نەزۆک، لە زینداندا نووسی. فاشیزمی ئیتالیا ماوەیەکی درێژخایەن بێبەش بوو لە دۆکیومێنتێکی ڕەسمیی ئایدیۆلۆژیانە. لە سالانی ١٩٣٠ دا ئەوجا هەوڵ درا باوەڕگەلی ناکۆکی فاشیزم لە سیستەمێکدا کۆبکرێنەوە. موسۆلینی پەنای بردە بەر جیوڤانی Giovanni Gentile ی فەیلەسووف. بە هاوکاری Gentile موسۆلینی سالی ١٩٣٢ نامیلکەی باوەڕی فاشیزم ی نووسیەوە.

شانرخاندن

فاشیستگەل و سۆسیالیستانی نەتەوەیی، هەردوو داخوازی دەسەلاتی ڕەها بوون بەلام داخوازییەکەیان لەسەر بنەمای جودا هەڵنرا بوون. فاشیستان خۆیان بە نوێنەری ئەو ویستە دەزانی کە لە نێو دەوڵەتدا هەیە ڕووەو مەزنایەتی و پەلهاویشتن. نازیستەکان خۆیان کردبووە نوێنەری هەوڵدانی ڕەگەزی بالا بۆ دەوڵەتی بالا و ویستی نێو گەلی ئەڵمانی بۆ بەرجەستاندنی ڕەگەزی بالا. لە هەردوو باردا دەوڵەت، ڕەگەز و گەل بە چەمکی مێژووکردی زیندوو و کردەی خاوەن ویستی خۆ ڕادەنوێنران. پارتەکانیش خۆیان بە نوێنەر و تەرجومانی ئەم ویستە بەرزە دەزانی. باوەڕیش لە هەردوو باردا

پەیوەستێکی یەکجار توندی هەبوو بە داروینایتیی جڤاکی social darwinism یەوە، کە دەیگوت مان تەنها بۆ ئەوانەیە کە هەرە بەهێز و هەرە بێپەروان.

بە بۆچوونی Alfredo Rocco ی بیریاری فاشیست دەوڵەت ئۆرگانیزمێکی کۆیەکییە، بەرانبەر دەوڵەتانی دیکە، لە خەباتێکی بێبەزەییانەدایە بۆ مانی خۆی. هەڵبژاردنی سروشتەکی دەوڵەتی هەرە باش، ئەوەی پتر شایەنی ژیانە، لە بێژنگ داوە. ئەوا جیهان چووەتە سەردەمی ئیمپێریالیستانەوە: «پێشبرکێی ئاواڵەی نێوان دەسەڵاتگەلی ئیمپێریالیستانە بووەتە قانوونێکی پۆڵایین و هەر نەتەوەیەک مەبەستی بێ بژی نابێ پشتگوێی بخات... ئەم ڕاستییە بنەڕەتییە تاکە پێوانەیە بۆ هەڵسەنگاندنی هەموو نرخاندنێکی سیاسی».

بە دیدی هیتلەر مێژوو ملانێیە لە نێوان ڕەگەزەکاندا. لە ئەنجامی ئەم ملانێیەدا ئارییەکان (پاشان چەمکی «ڕەگەزی باکوور» بەکار هێنرا) پێشانیان داوە کە لە هەمووان باڵاترن لە بواری فەرهەنگ داهێنان و سەر فروو هێنان بە گەلانی دیکە. هەموو ڕووداوەکانی مێژووی جیهان تەنها دەربڕینە، چ بە چاک چ بە خراپ، لە غەریزەی خۆپارێزی ڕەگەزەکان. نەمانی فەرهەنگ و مەزنەدەوڵەتی بەر لە مێژوو دەگەڕێتەوە بۆ تێکەڵ بوونی ڕەگەزی ئاری و گەلانی ملکەچێنراو. «دەوڵەتێک کە لە سەردەمی ژەهراندنی ڕەگەزدا خۆی خەریک بکات بە پاراستنی ڕیشاڵە هەرە باشەکانی ڕەگەزەکەی خۆی ڕۆژێک هەر دێ ببێتە گەورەی هەر هەموو جیهان».

هەردوو ڕێبازەکە خۆیان بە بزاڤی تەک action و ویست دادەنا. هەست و ژان خرانە پێش بیرکاری و دیمانەوە. ویستی سیاسی بە کردەوە دەردەبڕا نەک بە گوتە و بیرکردنەوەی ئەبستراکت. پێوانەی «ڕاستی» بووە پێشکەوتن و هێزی هەست نەک ئەزموونی تەجرەبەکی.

پاشخانی ئەم دژەبیرکارەتی anti-intellectualism یەی نازیزم و فاشیزم دەگەڕێتەوە بۆ دۆزەوەکانی دەروونناسی دەربارەی ئاستی ئاگای ون subconscious لە ژیانی گیانەکی ئادەمیزاددا، واتە دەربارەی سەنگی هەست و غەریزە بەرانبەر بیرکردنەوەی هۆشەکی. بەشێکی دیکەی ئەو پاشخانە بریتی بوو لە چەند دیمانەی فەلسەفیی کردەوە کە لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا هەبوون (Bergson و d'Annunzio). یەکێک لەوانەی فاشیستەکان زۆر پەنای بۆ دەبەن کۆمەڵناسی فرانسی Georges Sorel (١٩٢٢ مرد) بوو، کە ماوەیەک خۆی بە سەندیکالیست دەناساند. لە ڕامانێک لە دڕی *Réflection sur la violence* (١٩٠٨) دا سۆرێل بە بەرەنگاربوونەوەی سیاسی و دڕیدا هەڵدەدا، ئەمانە «چرکەی نایاب» ی وەها دروست دەکەن مرۆڤ دەگۆڕن. شابیر لای سۆرێل دیمانەیەکی خۆیەتی دەڵێ لە گۆڕانکاریی جڤاکیدا ئەفسانەی جڤاکی هێزی بزوێنەریان هەیە. سۆرێل بەو بۆچوونانەی دەگوت ئەفسانە کە گروپی جڤاکی دەورووژاند ڕووەو کردەوەی سیاسی، بێ گوێدان بە ڕاستی یان شیمانەی ئەو بیرانە. نرخی ئەفسانەکان لە ناوەڕۆکیاندا نەبوو بەڵکوو لەو کردەوانەدا بوو کە دەبنە ئەنجامی ئەفسانەکان.

مرۆڤنۆڕی

«فاشیزم خەباتی دژ بە کۆبیری دیمۆکراتانە دەکات هەم گریمانە دیمانەکییەکانی ڕەت دەکاتەوە و هەم ڕاستاندنە کردەکییەکانی. فاشیزم ئەوە ڕەت دەکاتەوە کە زۆرینە، تەنها لەبەر ئەوەی زۆرینەیە، بۆی هەبێ ببێتە فەرمانڕەوای کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی. ئەوە ڕەت دەکاتەوە کە زۆرینە لە ڕێی ئەوەی ماوە ماوە پرسی پێ بکرێ حوکمڕانی بکات. فاشیزم دەیسەلمێنێ کە جوداوازیی بەپیت و خێرخواز و لەچارە نەهاتوو هەیە لە نێو خەڵکدا، کە هەرگیز، بە پرۆسەیەکی میکانیکانەی وەک مافی گشتیی دەنگ دان، وێکچوو ناکرێ».

ئەم ڕاگواستەیە لە ڕواندنەکەی باوەڕی فاشیزم (١٩٣٦)- ی موسۆلینی و Gentile وەرگیراوە. ئادۆلف هیتلەریش باوەڕی سەرتەلایەتیی وەهای هەبوو. لە سیاسەتدا، هەر وەک لە بازرگانی و زانست و هونەردا، دەبێ «مێشکە هەرە باشەکان» بێنە پێشەوە. ئەمانەش بە بڕیاری زۆرینە ناوزەد ناکرێن. «بلیمەتیی نایاب هیچ سەنگێک بۆ مرۆڤایەتیی ئاسایی دانانێ». دەبا پرنسیپی کەسایەتی، واتە پرنسیپی ڕێبەرایەتی، لە سەرلەبەری کۆمەڵگەدا ڕاستێنرێ: «هەموو ڕێبەرێک دەبێ ڕووەو ژێر دەسەڵاتدار و ڕووەو ژوور بەرپرسیار بێ».

فاشیستەکان بۆ پاس دانی دیمانەی سەرتەلایەتیی خۆیان پەنایان دەبردە بەر چەند گەورەناوێکی ئەو دەمەی زانستی کۆمەلایەتی، وەک: Vilfredo Pareto و Robert Michels. پەرێتۆ (١٩٢٣ مردووە) ناودارێکی بواری ئابووریی کۆمەلایەتی بوو، جگە لەوەش سەرگەرمی ئەوە بوو چۆن سەرتەڵی جودا لە مێژوودا جێی یەکتریان گرتۆتەوە. بەکورتی دیمانەکەی ئەم دەربارەی خولی سەرتەلایەتی دەیگوت هەموو جۆرەکانی کۆمەڵگە لەلایەن سەرتەڵی ئاشکرا و شاراوەوە دەبرێن بەڕێوە. ئەمە تەنانەت دەوڵەتی دیمۆکراتیش دەگرێتەوە. «لە ڕاستیدا مافی گشتیی دەنگ دان هەبێ یان نەبێ، هەر ئۆلیگارکی حوکمڕانە و شایانی ئەوەیە ببێتە دەربڕین لە «ویستی گەل» کە کەمینەیەک oligarchy ئاواتەخوازیەتی». Robert Michels (١٩٣٦ مردووە) کۆمەڵناسێکی سۆسیالیستی چەپڕۆ بوو، لە نەقابە و پارتی سۆسیال دیمۆکراتی ئەڵمانیای دەکۆڵیەوە. ئەم بە «قانوونی ئۆلیگارکیی پۆلایین» ناوی دەرکرد، مەبەستیش لیی ئەوەیە کە هەموو سازمانێک، تەنانەت هەرە دیمۆکراتەکانیش، لە ڕێی چەندین میکانیزمی چەسپیوی سازمانەکی دەچێتەوە بۆ ئەوەی سەرتەڵ فەرمانڕەوایی بکات. ڕاگواستەیەکی ناوداری Michels هەیە دەڵێ «سازمان دەکاتەوە ئۆلیگارکی». هەم Pareto و هەم Michels هاوسۆزییان بەرانبەر فاشیزم پێشان دا.

گرنگترین یەکەی کۆمەڵگە

وەک باسمان کرد دەوڵەت، نەتەوە، گەل و ڕەگەز یەکەی سەرەکی بوون لە باوەڕی فاشیستانە و نازیستانەدا. چین و سازمانگەلی هاوبەرژەوەند، گروپ و تاکەکەس هەر هەموو دەبێ سەر بۆ دەوڵەت و یەکگرتنی نەتەوەیی فروو بێنن و شیرازەکەی بسەلمێنن. ئامانجیش ئەوەیە هەموو دەستەکان لە یەک یەکەدا کۆ بکرێنەوە بۆ ئەوەی لە ئاست نەتەوەی دیکەدا ئەوپەڕی هێزی فراژووتنی پەیدا بێ.

فاشیستەکانی ئیتالیاش بوون چەمکی «دەوڵەتی تۆتالیتار totalitarian» یان دروست کرد، مەبەستیش دەوڵەتێک بوو کۆنترۆڵی تەواوی هەبێ بەسەر گشت لایەنەکانی کۆمەڵگەدا. لە باوەڕی فاشیزم دا هاتووە: «لە دەرەوەی دەوڵەت، نە تاکەکەس نە گروپ (پارتی سیاسی، نەقابە، چین) بوونی هەیە». پێوەندیی تاکەکەس بە دەوڵەتەوە وەها باس دەکرێ:

«لە دەوڵەتی فاشیستانەدا تاکەکەس سەرشکێن ناکرێ بەڵکوو چەندپات دەکرێتەوە، ڕێک وەک ئەوەی سەرباز لە تیپدا داناهێزرێ بەڵکوو لە ڕێی ژمارەی هەڤاڵەکانییەوە گەورەتر دەبێ. دەوڵەتی فاشیستانە نەتەوە ڕێک دەخات بەڵام مەودایەکی هەمواریش بۆ تاکەکەس جێ دەهێڵێ. ئازادیی ناپێویست و زیانبەخش سنووربەست دەکات و گرنگەکان دەپارێزێ. بڕیاری ئەم دۆزانە لای دەوڵەتە نەک لای تاکەکەس».

باوەڕی ڕەگەز لای نازیزم ئاماژە بۆ ڕەگەزی باڵادەست superior و ڕەگەزی فرووددەست inferior دەکات. ئاشکرایە کە نازیستەکان بەر لە هەمووان جوویان بە «ڕەگەز» ی نەیار دەزانی. لە ڕووی ئایدیۆلۆژییەوە سەرنج ڕاکێش ئەوەیە کە دەگوترا جوو کۆنترۆڵی هەردوو ئەو سیستەمە کۆمەڵایەتییە دەکات کە نازیستەکان دژی بوون: هەم کۆمیونیزم و هەم دیمۆکراتیی ڕۆژاوا. سیستەمە دیمۆکراتەکان بە دیدی نازیستەکان بریتی بوون لە پلوتۆکراتی plutocracy (زەنگینسالاری)، کە لە ڕاستیدا لەلایەن پارەکارانی مەزنەوە، واتە جوو، دەبران بەڕێوە. لە *Mein Kampf* دا پێشەکییەک هەیە بۆ ئەو پلانانەی پاشان لە شەڕی جیهانیی دووەمدا لە ئۆردوگاکانی بنەبڕیدا دژ بە گەلی جوو ڕاستێنران. هیتلەر لەوێدا ئەو بیرۆکەیەی ڕەپێش خستووە کە دەڵێ ئەگەر «ئەو گازە ژەهرینەی لە بەرەی شەڕدا کرا بەسەر سەدان هەزار کرێکاری هەرە باشی ئەڵمانیی خۆماندا کرابایە بەسەر دوازدە – پازدە هەزار عیبریی مرۆڤشێوێندا» دەکرا لە شەڕی جیهانیی یەکەمدا ڕێگە لە شکانی ئەڵمانیا بگیرێ.

مێتۆدی گۆڕینی کۆمەڵگە

لە دەراوی دیدی داروینایەتیی جڤاکییەوە سیاسەت بووە پەلەیەکی بێبەزەییانەی ژیان کە هەرە بەهێز تێیدا سەرکەوتووە. ئەوەی بڕیاردەر بێ لەم ملانێیەدا دڕیی سیاسییە. لە ملانێی نێو دەوڵەتان شەڕ بڕیاردەرە. بە بۆچوونی نازیستەکان ڕێبەر ی باڵاش ئەو کەسەیە لە ملانێی هێزدا سەردەکەوێت و جێی خۆی دەگرێ. دڕیی سیاسی و شەڕ بە باڵاترین و ڕێزبەخشترین کردەوەی سیاسی دادەنران. موسۆلینی لە ڕاڤە دانی باوەڕی فاشیزم دا دەنووسێ: «تەنها شەڕ سەرلەبەری وزەی مرۆڤایەتی ڕووەو بەرزترین گرژی هەڵدەکشێنێ و نیشانەی بەگزادانە دەداتە ئەو گەلانەی دەوێرن بەرەنگاری ببنەوە».

هەردوو بزاڤەکە شۆڕشگێڕ بوون، مێتۆدی بیرازخوازانە و پەرلەمانەتییانەیان تەواو دەدزاند و بە سیستەمی سیاسیی بێهێز و لاوازییان دادەنان. هیتلەر لە *Mein Kampf* دا دەنووسێ، بەشداربوونی نازیستگەل لە دامودەزگەی پەرلەمانەتیدا تەنها هەنگاوێکە بۆ «هەڵوەشاندن و ڕماندنی ئەو بنگەیەی

دەبێ کە بە گەورەترین دەردەنیشانە symptom ی داڕزانی مرۆڤایەتی دابنرێ». ڕاستە هەردوو بزاڤەکە لە ڕێی پەرلەمانەوە هاتنە سەر حوکم، بەڵام بە یاریدەی گوشار هێنانی پەرلەمانبەدەرانەوە لەلایەن دەستە چەکدارەکانی پارتەوە. هەر زووش کە پارتەکانیان جێی خۆیان لە دەسەڵاتدا گرت هەم ئیتالیا و هەم ئەڵمانیا کرانە دەوڵەتی تاکپارت.

شێوازی حوکومڕانیی سیاسی

شێوازی حوکومڕانیی لە هەردوو وەڵاتدا بریتی بوو لە دیکتاتۆریەتیی پارتی سەرتەڵ و دەسەڵاتیش تەواو لە دەست ڕێبەردا چڕ کرابۆوە، ڕێبەریش بە کەس پەرستن personality cult یێکی خەست دەورەی درابوو. ناونیشانی موسۆلینی وەک سەرۆکی پارت و حکومەت *Il Duce* «ڕێبەر» بوو (لەگەڵ ئەوەشدا سەرۆکی دەوڵەت نەبوو چونکە ئیتالیا پاش شۆڕشی فاشیستانە پاشایەتی هێشتەوە). ناونیشانی هیتلەر، Der Führer، لە بنەڕەتدا دەگەڕایەوە بۆ ئەوەی سەرۆکی پارت بوو. کاتێکیش پایەی سەرۆک وەڵات لابرا Führer بووە سەرۆک دەوڵەت. نیشانەی دەسەڵاتی ڕەهای هیتلەر ئەوە بوو کە هەموو گوتەیەکی ڕێبەر، بەپێی قانوونی دەوڵەتیی سەردەمی نازیستەکان، هێزی قانوونی هەبوو.

پاش ئەوەی سیستەمی تاکپارتایەتی دامەزرا پارت و دەزگەی دەوڵەت لە یەکدیدا توێنرانەوە چونکە لە کردەوەدا کارمەندانی دەوڵەت ناچار کران ببنە ئەندامی حیزب. کاتێک ژمارەی ئەندامانی حیزب زۆر زیادی کرد خەسڵەتی ئایدیۆلۆژیانەی حیزبی سەرتەڵ تێیاندا کەوتە بەر هەڕەشە. لە پارتی نازستی ئەڵمانیادا NSDAP سازمانی ملانێی SS نۆرەی «سەرتەڵی نێوەکی» دەبینی. بەڕێوەبەرایەتیی «ئۆردوگاکانی کۆکردنەوە» ش هەر بەوان سەپێردرا، لەم ئۆردوگایانەدا، دوژمنانی ڕژێم (لە سالانی ١٩٣٠ دا) دەرس دادەدران و پاشان (لە سالانی شەڕدا) تاکبڕ کران. گێستاپۆ Gestapo ی پۆلیسی سیاسیی چوستیش هەر لە ژێر کۆنترۆڵی SS دا بوو.

بۆ پاراستنی ڕژێم جگە لە تیرۆری دژ بە بەرهەڵستان، پروپاگەندەی چڕ و چوست، لە ڕێی بەکارهێنانی تەکنیکی مۆدێرنی دەروونناسیی ئاپۆرە و ڕیکلام (دیعایە، تەبلیغات) ـەوە، خرانە کار. فێرکاری، توێژینەوە، فەرهەنگ و ئاگاداری information لە ڕێی سیاسەتێکی پێی دەگوترا «هاوڕێبازی» یەوە کۆنترۆڵ دەکران. ئامانجیش ئەوە بوو سەرلەبەری خەڵک سیاسەتی ڕژێم بسەلمێنن. هەڵبژاردن و گەلپرسی بە مەبەستی پێشاندانی هاودەنگیی نەتەوە و پارت دەخرانە کار.

سازمانی ئابووریکی

هاوئەرکەتی (کۆرپۆراتیزم corporatism)، لای فاشیزم و نازیزم، بیرۆکەی ئابووریکی-جڤاکیی هەرە لە پێش بوو. هاوئەرکەتی ئیلهامی لە سەندیکالیزمی سەرەتای سەدەی بیستەمەوە وەردەگرت، ئەمیان دەیویست فەرمانڕەوایی و نوێنەرایەتیی سەرلەبەری کۆمەڵگە لە سەر بنەمای نەقابە و سازمانی هاوپیشە و سازمانی هاوبەرژەوەند بنیات بنێ. لاوێنەی ئەم دیمانەیە لای فاشیزم بووە ئەوەی خاوەن کار و کرێکار لە یەک سازماندا کۆببنەوە و سازمانەکە ببێتە دەستاوێژێک بۆ سڕینەوەی خەباتی چینایەتی

رووەو بەرژەوەندی نەتەوەیی هاوکۆ. ئەم پلانە هەرگیز تاسەر نەخرایە گەڕ. سازمانگەلی خاوەن کار و کرێکاران تەنها لە سەر ئاستی هەرە بەرز، لە ڕێبەرایەتیی نەتەوەییدا، یەکیان دەگرتەوە. بەڵام لە ئەڵمانیا ئەم تێهەڵکێشانە لە ڕێی «بەرەی کار» ەوە جێبەجێ کرا، ڕۆژی یەکی مای - یش ناونرا «ڕۆژی نەتەوەیی کار» و کرا بە جەژنی ڕەسمی. لە هەردوو وەڵاتەکەدا، مان گرتن و کارخانە بەستن lockout قەدەغە بوون. هاوئەرکەتی لە کردەوەدا بووە ئامرازێک هەم بۆ لەناو بردنی سازمانگەلی نەقابی سەربەخۆ و هەم بۆ ئەوەی بازاڕی ئەهلی بخرێتە ژێر ڕکێفی ئابووریی نەتەوەییەوە.

باوەڕی «کایەی ژیان» دیمانەیەک بوو دەیگوت گەل بۆ فراژووتنی خۆی پێویستی بە ناوچەیەکی جیوگرافیی دیاریکراو هەیە. ئەم دیمانەیە لایەکی ڕیشەی دەگەڕایەوە بۆ دەوڵەتناسیی سوێد. Rudolf Kjellén ی پرۆفیسۆری زانستگەی شاری ئوپسالا لە ڕامانی «جیوپۆلیتیک» ـەوە ئەم دیمانەیەی هەڵنا. لامەبەستێکی ئەم دیمانەیە ئەوە بوو پێویستیی گەلی ڕووس بۆ پەلهاویشتن ڕووەو ڕۆژاوا ڕاڤە بکات. لە لاوێنەی نازیستانەدا جیۆپۆلیتیک بووە ئامرازێک بۆ پەلهاویشتنی ئەڵمانیا بە مەبەستی زاڵ بوون بەسەر کایەی سروشتەکیی ژیانی خۆی کە پتر دەیکردەوە ئەورووپای ڕۆژهەڵات.

ئامانجێکی دیکەی ئابوورەکی گەیشتن بوو بە پلەی خۆتەیاری [ئۆتارکی autarky] self-sufficiency. ئۆتارکی، لە هەموو بوارێکی گرنگدا و بەوەش لە ئاست وەڵاتانی دیکەدا سەربەخۆ بێ. لە پرۆگرامی نازستانەی ۱۹۲۰ دا هاتووە: «زەوی و زار (کۆلۆنی) بۆ گوزەرانی گەلەکەمان و نیشتەجێ بوونی گەلەکەمان». ئەم پرۆگرامە مۆرکی جۆرە ڕادیکالیزمێکی جڤاکی پێوە بوو، بەتایبەتی رووی لە خاوەن شیرکەتی بچووک و جووتیار و دەستەی دیکە بوو، ئەمانەی خۆیان بە بەرهەڕەشەی شیرکەتە مەزنەکان دەزانی. ئەمەش چەند خاڵێکی دیکەی ئەو پرۆگرامەیە:

ئەرکی یەکەمی هەموو هاوزێدێک ئەوەیە کاری گیانی یان لەشی بکات. چالاکیی تاکەکەس نابێت لە ئاست بەرژەوەندی گشتیدا ناکۆک بێ. بەڵکوو دەبێ بکەوێتە چەمەرەی گشتەوە و بۆ سوودی هەمووان بێ. لەبەر ئەوە داوا دەکەین:

- داهاتێک لە کار و ڕەنجەوە نەهاتبێ نەمێنێ، کۆیلەیەتیی فاییز نەمێنێ... هیچ جۆرە شەڕەقازانجێک نەمێنێ.
- کۆمپانیا یەکگرتووەکان، ترەست trust ەکان، بدەوڵەتێنرێن.
- خزمەتگوزاریی تەمەنداران تەواو فرەوان بکرێ.
- میانچینێکی ژێر دروست بکرێ و گوزەرانی دامەزراو بێ، کۆگا مەزنەکان بکرێنە موڵکی کۆمیون و بە مەرجی ئاسان بدرێن بە کرێ بە خاوەن شیرکەتی بچووک.
- بیرازێکی زەویی وەها بسەپێنرێ هاوئاهەنگ بێ لەگەڵ پێداویستیی نەتەوەییمان. قانوونی زەوت کردنی زەوی دابنرێت بۆ ئامانجی سوودی گشتی، فاییزی زەوی نەمێنێ و هەموو جۆرە زرەبازرگانی speculation یەکی زەوی ڕێ بەست بکرێ.

ئوتۆپیا

ئەو دیدەی فاشیزم و نازیزم کە دەیگوت سیاسەت و مێژوو پەلەیەکی بێبەزییانەی ژیانە وەهای دانابوو کە ئەو خەباتە هەتاهەتایە هەر بەردەوام دەبێ. بە پێچەوانەی هەر هەموو ئایدیۆلۆژیاکانی دیکە ئەمان بیرۆکەی ئەوەی لە داهاتوودا هاوئاهەنگییەکی جڤاکی پەیدا دەبێ ڕەت دەکەنەوە. بە بۆچوونی موسۆلینی و Gentile فاشیزم پێی وا نییە «بەختەوەری» لەسەر زەوی مومکین بێ و «هەموو دیمانەیەکی ئامانجناسییانە teleological ی دەڵێ مرۆڤایەتی دەشێ لە سەردەمێکی مێژووکردی تایبەتدا بگاتە دۆخێکی مەندی تەواو»، ڕەت دەکاتەوە.

هەمان بیرۆکە لای ئادۆلف هیتلەریش هەیە. بە پێشبینی هیتلەر کاتێک کە دەسەڵاتی گەلی مەزن سەرلەبەری جیهان دەگرێتەوە ئەوجا پەلەی ژیان لە دەرەوەی سنووری گۆی زەوی بەردەوام دەبێ:

«فەلسەفەی ژیانی نەتەوەیی دەربڕینە لە ویستی هەرە ناخەکیی سروشت، لەبەر ئەوەی ئەمیان گەمەی ئازادی ئەو هێزگەلە دادەمەزرێنێتەوە کە دەبێ ڕووی لەوە بێ خەسڵەتە میراتییەکان چاکتر بکات هەتا ئەوەی هەرە باشی نێو ئادەمیزاد لە جیهاندا سەردەست دەبێ و مەودای بۆ ئازاد دەبێ چالاکی خۆی بنوێنێ لە بواری وەهادا کە بەشێکی دەکەوێتە ئەم جیهانەوە و بەشێکی دەکەوێتە دەرەوەی جیهان. ئێمە هەمووومان هەستێکمان هەیە بەوەی لە دواڕۆژێکی دوورەدەستدا مرۆڤایەتی دووچاری گرفتی وەها دەبێ کە تەنها ڕەگەزی هەرە بەرز، پاش ئەوەی بووەتە گەلی مەزن و دەرفەت و توانای سەرلەبەری جیهانی لە پشت دەبێ، لە باریدا دەبێ چارەیان بکات».

٩- باوەڕی جڤاکیی کاتۆلیکانە

کڵێسەی کاتۆلیک سازمانێکی سیاسی نییە لەگەڵ ئەوەشدا هەڵوێستی وی لە دۆزە جڤاکی و سیاسییەکاندا، لە زۆر بەشی ئەم جیهانەدا، سەنگێکی زۆری هەیە. لە ١٩٨٠ کاندا کڵێسە ٧٨٥ ملیۆن ئەندامی هەبووە. لە ئەورووپادا وەڵاتی پۆلۆنیا گەشترین نموونەی سەنگی سیاسیی کڵێسەی کاتۆلیکە. لەوێ کڵێسە سەرکەوتووانە سەرخۆبوونی خۆی بەرانبەر دەسەڵاتی دەوڵەتیی کۆمیونیستانە پاراست و بووە هێزی پێشەنگی خەبات دژ بە سیستەمی تاکپارتایەتی. یەکەم پاپای نائیتالیش، لە سەردەمی مۆدێرندا، خەڵکی پۆلۆنیایە. کاردینال Karol Wojtyla ساڵی ١٩٧٨ بە پاپا هەڵبژێردرا و ناونرا Johannes Paulus II.

کڵێسەی کاتۆلیک نەک هەر نێزیکەی دوو هەزار ساڵ تەمەنی هەیە، بگرە لەو ماوەیەشدا بە هەمان پرنسیپ براوە بە ڕێوە. پاپا لەلایەن دەستەی هەڵبژاردنەوە (کۆڕی کاردینالگەل) دێتە هەڵبژاردن و بەوەش دەبێتە گەورەی بێهاوچاوی سەرلەبەری سازمانی کڵێسە لە سەرانسەری جیهاندا. لە ١٩٦٠ ـەکاندا بۆچوونی هەڵەبەدەریی پاپا لە بواری باوەڕدا چەسپێنرا. بەڵام هەڵەبەدەری تەنها بۆ کاتێکە پاپا بە زمانی کڵێسەوە (لە کورسیی پاپایەتییەوە) بدوێ.

لە ١٩٦٠ ـەکانەوە سالاریی پاپا بە ئەنجومەن، کە گەورە کۆڕی ئوسقوفگەلی کاتۆلیکە، پڕ کرایەوە. هەتا ئێستا دوو ئەنجومەنی گرنگ گیراوە، ئەنجومەنی یەکەم و دووەمی ڤاتیکان. ئەمانەش، لە بواری باوەڕی سەر بە دۆزە جڤاکییەکانی کڵێسە، بە نوێکارییەکی گرنگ دادەنرێن و دەرفەتیان ڕەخساندووە بۆ نێزیک بوونەوە لە کڵێسە مەسیحییەکانی دیکە.

کورسیی پاپا، کە بە ڕەسمی پێی دەگوترێ کورسیی پیرۆز، لە سەد و بیست دەوڵەت دیپلۆماتی خۆی هەیە. باڵوێزی پاپا پێی دەگوترێ nuncio، کە دەکاتەوە ڕاسپاردە.

لەم دەیان ساڵەی ڕابورد ڕادیکالیزمی سیاسیی دینەکی، وەک بزاڤی ئازادیخوازی خوداناسی ئەمەریکای باشوور، بوونە هاوچاوی باوەڕی ڕەسمیی کڵێسە. ئەمانە توانییان قەشەی ڕادیکال ڕاپێچی خەباتی سەر بە بزاڤی پارتیزانی وەها بکەن کە نوێنەری خەڵکی هەژار بوون. خوداناسیی ئازادیخواز مارکسیزم و کاتۆلیکایەتیی ڕادیکالی کۆکردبۆوە. ئەمانە پێیان وا بوو خەباتی هەژاران دەگات بە دامەزراندنی کۆمەڵگەیەکی نوێ ئەویش وەڵاتی خودایە لەسەر زەوی.

لەم بەشەدا لە باوەڕی جڤاکیی کاتۆلیکانەی ڕەسمیی سەدەی بیستەم دەدوێین، بە پلەی یەکەم ئەو شێوەیەی لە نامەی دەوری circular letter، پەخشنامەی پاپا encyclic دا هاتووە دەخرێنە بەرباس. پەخشنامەکانی پاپا بە سەروشەی تێکستە لاتینییە ڕەسەنەکە ناودەبەین. لەتەک ئەم دۆکیومێنتە ڕەسمییانەش، تێکستی فەیلەسووفی فرانسیی کاتۆلیک Jacques Maritain (١٩٧٣ مردووە) دەخرێنە بەرباس. ئەم بە توندی بەڵگەی دەهێنایەوە بۆ سەلماندنی ئەو بۆچوونەی دەڵێ شێوازی حوکومڕانیی

دیمۆکرات تاکە شێوازە کۆک بێ لەگەڵ باوەڕی دەستووری و رەوشتەکیی مەسیحیدا، ئەو باوەڕەی لەلایەن Thomas ab Aquino ی ناودارترین بیریاری کڵێسەی کاتۆلیکی سەردەمی ناڤین داڕێژرا. ئەم ڕێبازە فەلسەفییەی Maritain پێی دەگوترێ نوێ تۆماسەتی neo-Thomism.

شانرخاندن

به دیدی خوداناسانی کاتۆلیک باوەڕی جڤاکی جێوڕێیەکی جودای هەیە لە باوەڕە دینەکییە ڕەسەنەکە. لەوەی پێوەندی بە خودی دۆزەکانی باوەڕەوە هەبێ کڵێسەی کاتۆلیک خۆی بە خاوەن ڕاستیی هەرماو و بێ چەند و چۆن دەزانێ. بەڵام باوەڕی جڤاکی ڕیشەی لە دەستووری سروشتەکیی کاتۆلیکدایە. مەبەستیش لە دەستووری سروشتەکی ئەوەیە کە هۆشی مرۆڤایەتی پێی گەیشتووە لەبەر تیشکی هەم باوەڕی کڵێسە و هەم ئەوەی خودا لە ڕێی ئافراندنەوە لە سروشتی مرۆڤدا چاندوویەتی. «دەستووری سروشتەکی بەم جۆرە دەکاتەوە کۆئەنجامی سەرلەبەری ئەو نرخاندنەی سەر بە ئاکارناسی و ئەو پێوەرانەی کە مرۆڤ بە هێزی هۆشی ڕوونی خۆی – نەک لە پێشدا لە ڕێی خویابوونی خوداکردەوە – دەگاتە دەرک کردنیان»<١>.

بە بۆچوونی ئەو نووسەرە کاتۆلیکانەی لێرەدا لێیان ڕادەگوێزرێ ئەم خاڵانە چەسپێنراوەن: گوتوبێژ و زانست مەودایەکی فرەوانتری هەیە و باوەڕی جڤاکیش بە گوێرەی زەمان دێتە گۆڕین. باوەڕەکە خۆی پتر ڕووی لە پرنسیپی گشتییە نەک لە ڕاستاندنی کردەکی. بۆ نموونە دان بەوەدا دەهێنرێ کە کڵێسە لە بواری سیاسەتی ئابوورەکیدا ئەو کارامەیە نییە گوتەی سالارانەی هەبێ. لەم بارانەدا دەبێ مرۆڤی کاتۆلیک خاڵە گشتییەکان بکاتە ڕێنمووی کردەوەکانی خۆی.

کەواتە بە ئاشکرا دەستووری سروشتەکی کاتۆلیکانە مەودایەک ئاواڵە دەکات کەسان و گروپانی جودا ئەو باوەڕە لێک بدەنەوە. دەیسا چ سنوورێک هەیە بۆ ئازادیی لێک دانەوە؟

پاپا یوهاننەس پاولۆسی دووەم سنووری تەوا دیاریکراوی داڕشتووە. لە پەخشنامەیەکی نوێی ١٩٩٣ دا، پاپا ڕوونی دەکاتەوە کە باوەڕی کڵێسە هەڕەشەی جیددی لێ دەکرێ، بەتایبەتی لە نێوخۆوە، لەلایەن بۆچوونی نوێی نیسبی relativistic دەربارەی ماف و ئاکار<٢>. بە کورتی مەبەست لەوەیە تاکەکەسان داوا دەکەن هەڵوێستی خۆیان هەبێ لە ئاست دۆزگەلی ئاکارەکییدا. «کەسانێک هەن دەستووری سروشتەکیی نەرێتی و ڕەوایەتیی یەکەمینایەتی هەمەکییانەی ئەو دەستوورە ڕەت دەکەنەوە». پاپا جەخت لەسەر ئەوە دەکات کە فەرمانگەلی کڵێسە و دەستووری سروشتەکی دەبێ بچنە خانەی ڕاستی یەوە.

شاهێڵەکانی پاپا بە پلەی یەکەم ڕوویان لە دۆزگەلی ئاکارەکییە، بۆ نموونە: مارەبڕین، لەباربردن و دەستاوێژی مایەنەگیری (سکپڕنەبوون). ئەمەش ناکاتەوە گۆڕانکارییەک لە خودی باوەڕی جڤاکیدا. بەڵام بە دیدی پاپا گومانکاری لە ڕاستیبوونی پێوەرگەلی کڵێسە مەترسیی جیددی پەیدا دەکات بۆ گوزەرانی جڤاکی.

Jacques Maritain ی فەیلەسووف پەنای دەبردە بەر هەم لێکدانەوەی خوداکرد و هەم لێکدانەوەی خۆی لە دەستووری سروشتەکی و مێژووی جیهان بۆ پشتیوانی شێوازی حوکومڕانیی دیمۆکراتانە. بە

دیدی Maritain خودا ئامانجێکی بۆ مێژوو دیاری کردووە و مێژوو «ڕووەو ڕووکارێکی دیاری کراو دەبزوێ». مێژوو، تەنانەت لە مەسەلەی شێوەگەلی جڤاکیدا، لە ئاستی نزمەوە بەرەو هەورازتر ڕێ دەکات هەتا دامەزراندنی دەوڵەتی خودا. بەلای ئەمەوە دیمۆکراتی – ئەو شێوازی حوکومڕانییەی خۆی پێی وابوو لەتەک دەستووری سروشتەکیی کاتۆلیکانەدا کۆکە – دوندە لەو مێژووە جیهانییەی جڵەوی لە دوا پلەدا بە دەست خودایە. لەبەر ئەوەش مەسیحایەتی دەبێ نۆرەیەکی دابڕی لەو پرۆسەیەدا هەبێ. وێڕای ئەوەش Maritain دەیسەلمێنێ کە خەباتگێڕانی پێشڕەوی دیمۆکراتی بەرهەڵستی مەسیحایەتی بوون و دەشی سەلمێنێ کە دارودەستەی سەنگینی مەسیحایەتی پتر لە سەد ساڵ بە ناوی دینەوە دژ بە دیمۆکراتی دەخەبتین. وێڕای هەموو ئەمانەش Maritain دەڵێ بیرگەل و هەوڵدانی دیمۆکراتانە هەردەم ئیلهامیان لە بیرە بنەڕەتییەکانی مەسیحایەتییەوە وەرگرتووە: «کاریگەریی شاراوەی ئینجیلباوەڕانە evangelical لە مێژوو» سەرچاوەی دیمۆکراتییە.

مرۆڤنۆڕی

دەستووری سروشتەکیی کاتۆلیکانە ئادەمیزاد بە بوونەوەرێکی جڤاکی و هۆشەکی وەسف دەکات. گوتەی ئادەمیزاد بوونەوەرێکی جڤاکییە دەکاتەوە ئەوەی هاوبەندیی کۆمەڵایەتی شتێکی سروشتەکی و زگماک بێت. کاتێک کاتۆلیک تاکەکیەتیی individualism ی لیبەرالی سەدەی نۆزدەیەم ڕەت دەکەنەوە پەنا بۆ ئەو بۆچوونە دەبەن. کە گوتراش ئادەمیزاد بوونەوەرێکی هۆشەکییە دەکاتەوە ئەوەی توانای هەیە سەربەخۆ دۆزگەلی کۆمەڵایەتی و سیاسی هەڵسەنگێنێ. بەڵام بڕوایش بە ژیریی مرۆڤ بێسنوور نییە. ڕاستە مرۆڤ لە «وێنەی خودا ئافرێنراوە» بەڵام هاوکات مۆرکی تاوانەکەی پێوەیە، ئەو تاوانەی «ژیری مرۆڤ لێڵ دەکات، ویستی دادەهێزێ، هەستەکانی کز دەکات و هەوڵی گیانەکیی تێیدا دەچەپێنێ». مرۆڤنۆڕیی کاتۆلیکانە لەم خاڵەدا بە کۆنەوارەتیی سیاسی دەچێ. ئادەمیزادی شلک پێویستی بە پشتیوانیی پێوەری چەسپیو و ئەو سالارییە هەیە کە کڵێسە دەیبەخشێ.

جگە لەوە دەستووری سروشتەکی بۆ دروستاندنی یەکسانی یان هەر نەبێ هاونرخیی خەڵکیش بەکار دەهێنرا. Jacques Maritain لە ١٩٣٠ یەکاندا بەو شێوەیە ڕیشەی دیمۆکراتیی دەبردەوە سەر دەستووری سروشتەکی. لە هەموو سەدەی نۆزدەیەمدا کڵێسە لەسەر باوەڕێکی دیکە بوو، دەیگوت خەڵک لە ڕووی توانای جڤاکی و سیاسییانەوە نایەکسانن بەڵام وێڕای ئەوەش هاونرخن. ئەوە سەردەمێک بوو پاپاکان تێیدا بە هەموو هێزیان دژ بە دەستووری سروشتەکیی عیلمانیی ناکاتۆلیکانە بوون، ئەو دەستوورەی بووە بناخەی شۆڕشی ئەمریکی و فرانسی. بێگومان گشت خەڵک لە ڕووی بنەچە، لە ڕووی سروشت و دوائامانج یەکسانن، پاپا Leo XIII دەنووسێ:

«لەبەر ئەوەی بەهرەی هەرهەمووومان مومکین نییە وەک یەک بێ، لەبەر ئەوەی ئەمیان، لەباری هێزی گیانەکی و لەشەکییەوە، لەویان ناکات، و لەبەر ئەوەی ئاکار، ویست و سامانی گیانەکی گەورەترین

جوداوازی بەدەر دەخەن ئەوا دژ بە هەموو ژیرییەکە ئەگەر هەموو لایەنێک بخرێتە باوەشی چەمکی یەکسانییەوە و ئەم یەکسانییە سەرلەبەرە بکرێتە بناخەی دەزگەگەلی دەوڵەتی».‹٣›

Leo XIII بۆ سەلماندنی هاونرخیی خەڵک وێرای نایەکسانییان، بەڵگەی لە بیری زیندەڵ (ئۆرگانیزم organism) دەهێنایەوە، کە ئەمیشیان لە کۆنەوارەتیی ئەورووپای سەدەی نۆزدەیەمدا بەرچاو بوو. Leo XIII دەوڵەتی بە لەش، بە زیندەڵ، دادەنا کە تێیدا بەشی جودا کارکردی جودای هەیە هەموو بەیەکەوە یەکەیەکی هاوئاهەنگ پێک دێنن. «بەڵام ئەگەر هەمووان بە یەکسان دابنرێن و هەر یەکە بە ئارەزووی خۆی بکات ئەوا بواری دەوڵەتی دەبێتە شتێکی نامومکین».

لەوەتەی کلێسە بە ڕەسمی خۆی سەرگەرمی دیمۆکراتی کردووە بیروڕای وەها جێیان نەماوە. دیدی ئێستای کلێسە دەڵێ خەڵک جوداوازن بەڵام هەر لەبەر ئەوەی جوداوازن نابنە نایەکسان و خاوەن نرخی جودا. گوتەیەکی دیکەی ئەنجومەنی ڤاتیکان دەڵێ:

«ڕاستە، ئەگەر لایەنی توانای فیزیکی جودا و هێزی بیرکاری و ئاکارەکیی هەمەجۆری خەڵک ڕەچاو بگرین، ناشێ هەموو خەڵک وێکچوو بن. بەڵام لە ڕووی جڤاکی و فەرهەنگییەوە دەبێ هەموو جوداکارییەک لە مەسەلەی مافگەلی بنەڕەتیی تاکەکەساندا، چ لەسەر بنەمای زایەند، ڕەگەز، مەرجگەلی جڤاکی، زمان یان دینی بێ، دەبێ ڕەش بکرێنەوە و بەسەریاندا زاڵ بین، چونکە هەموو ئەمانە دژ بە مەبەستی خودان».

گرنگترین یەکەی جڤاکی

کلێسە لە پلەوپایەدا لە نێوان سازمانگەلی مرۆڤانەدا لە هەمووان بەرزتر بوو، لە سەدەی نۆزدەیەمدا لەبەر ئامانجی بەرزی بە «یەکگرتنی بێگەرد» دادەنرا. پاش ئەو دەوڵەت دێ، دەوڵەتیش لای باوەڕی جڤاکیی کاتۆلیکانە کردەی خودایە بۆ چاک کردنی ئاکاری مرۆڤ لە بواری دنیایەکیدا. کلێسە بە باوەڕی کاتۆلیکانە دەبێ لە ئاست دەوڵەتدا هەردەم سەربەخۆ بێ. لایەنێکی دیکەی ئەم سەرخۆبوونە لەوەدایە کە کەشیشانی کلێسەی کاتۆلیک بۆیان نییە خۆیان سەرگەرمی بزاڤی سیاسی بکەن. هەڵبەتە ئەم قەدەغەیە خەڵکی ئاسایی، ئەندامانی ئاسایی کلێسە ناگرێتەوە.

ڕێنموو لە پێوەندیی نێوان دەسەڵاتی دەوڵەت، گروپ و تاکەکەسان پرنسیپی کۆمەکی دەوڵەتییە subsidize، ئەمیان یەکێکە لە لایەنە هەرە گرنگەکانی باوەڕی جڤاکیی کاتۆلیکانە. پرنسیپی کۆمەک دەڵێ بنیاتی کۆمەڵگە دەبێ لە ژێرەوە بەرەو ژوور بڕوات. تاکەکەس، خێزان، گروپ و کۆمەڵگە دەبێ بە دەستاوێژی خۆیان و سەربەخۆ ئەرکی خۆیان جێبەجێ بکەن. کەواتە لە مەودای خۆیاندا، لە ئاست دەوڵەتدا، مافی ئۆتۆنۆمی و خۆفەرمانییان هەیە. بەگوێرەی پرنسیپی کۆمەک دەبێ هەردەم یەکەی جڤاکیی هەرە لە ژێر کە توانای ئەنجام دانی ئەرکی هەبێ ئەرکەکە ئەنجام بدات. ئەگەر یەکەی جڤاکیی گەورەتر و بەتایبەتی دەسەڵاتی دەوڵەت دەست بخاتە کارەکەوە دەبێ بە مەبەستی کۆمەک کردنی یەکە جڤاکییە بچووکەکە بێت و یارمەتی بدات بۆ جێبەجێ کردنی ئەرکەکە. ئەمەش نابێ ببێتە هۆی ئەوەی یەکەی باڵاتر دەست بەسەر ئەرک و بەرپرسایەتیی یەکە بچووکەکەدا بگرێ.

پرنسیپی کۆمەک بەم شێوەیە دەبێتە ڕێسایەک ڕووەو نانێوەندەکیاندن decentralization و ئۆتۆنۆمی بۆ یەکەی لەژێر. لە پەیمانی ماستریش Maastricht ی ١٩٩١، دەربارەی یەکیەتیی ئەورووپایی، پرنسیپی کۆمەک هەر بەو شێوەیە وەرگیرا. پارتە مەسیحی – دیمۆکراتەکانی ئەورووپا ئەم پرنسیپەیان لە پرۆگرامەکانی خۆیاندا تۆمار کردووە و جگە لەوەش لە دەستووری حوکومڕانیی ئەڵمانیای توند فیدرالدا تۆمارە. بەداخەوە لە زمانی سوێدیی ڕەسمیدا تەرجەمە کراوە بۆ närhetsprincipen کە تەواو ورد نییە.

کڵێسە بۆ داکۆکی لە سەرخۆبوون و بەرپرسایەتیی خێزان لە مەسەلەی منداڵدا پەنا دەباتە بەر پرنسیپی داکۆکی. کاتێک دەوڵەت خوێندنی مەکتەب دەگرێتە ئەستۆ نابێ ببێتە هۆی ئەوەی دەوڵەت مافی بڕیاردانی بارهێنانی منداڵ لە دایک و باب زەوت بکات. جگە لەوە پرنسیپی کۆمەک بووەتە بناخەیەکی ئایدیۆلۆژیانەی کڵێسەی کاتۆلیک بۆ بەرهەڵست کردنی داوای دەوڵەتانی تۆتالیتار لەوەی کۆنترۆڵی سەرلەبەری کۆمەڵگە بگرنە دەست. پرنسیپی کۆمەک دەبێتە داوایەک بۆ فرەتایەتی (پلووراليزم) pluralism ی سیاسی و جڤاکی.

Jacques Maritain ی فەیلەسووف ئیدیالی جڤاکیی کاتۆلیکانەی خۆی بە سێ گوتەی ئابڕوومەند دیاری کردووە:

١– کۆمەڵگە دەبێ کەسەکیخوازانە personalistic بێ (Maritain نەیدەویست وشەی «تاکەکیەتی individualism» بەکار بێنێ)، بە واتای ئەوەی کۆمەڵگە بریتییە لە کەسانێک کە نرخ و بایەخیان ڕەسەنترە لەچاو نرخ و بایەخی کۆمەڵگە.

٢– لەوەش بترازێ کۆمەڵگە دەبێ ناوچەکی municipal یانە بێت (هاوبەندیی پێوە دیار بێت)، لەبەر ئەوەی تاکەکەسان بە شێوەیەکی سروشتەکی لە کۆمەڵگەدا هەوڵی هاوبەندی دەدەن و لەبەر ئەوەی بەرژەوەندی گشتی بەرزترە لە بەرژەوەندی تاک.

٣– کۆمەڵگە دەبێ فرەتایانە pluralistic بێ، لەبەر ئەوەی فراژووتنی کەسایەتیی تاکەکەسان پێویستی بە پەیوەستگەلی سەربەخۆی هەمەجۆر هەیە کە خاوەنی مافگەلی خۆیان و ڕێبەرایەتیی خۆیان بن. بەشێک لەم پەیوەستانە، بۆ نموونە خێزان، پایەی لە ژێر دەوڵەتەوەیە هەیشە لە ژوورترە. بێگومان مەبەستی یەکەمی Maritain لەمیاندا کڵێسە بوو بەڵام سازمانی دەوڵەتە یەکگرتووەکان UN یش دەگرتەوە، کە پاش کۆتابوونی شەڕی جیهانیی دووەم ئاواتی ئەوەی لێ دەکرا ببێتە هۆی سەپاندنی ئاشتی و مافگەلی مرۆڤایەتی.

مێتۆدی گۆڕینی کۆمەڵگە

باوەڕی جڤاکیی کاتۆلیکانە دەوڵەت بە شیرازەیەکی خوداکرد دادەنێ. ئەمەش ئەرکێکی گشتی دەخاتە ئەستۆی خەڵکی کاتۆلیک کە گوێڕایەڵی فەرمانی دەوڵەت بن. بەڵام ئەم ئەرکی گوێڕایەڵییە سنووری هەیە. ئەم پێوەندییەش بە دوو ڕاگواستەی تەوجیل Bible کورت دەکرێتەوە: مرۆڤی مەسیحی دەبێ «ماڵی قەیسەر بداتە قەیسەر و ماڵی خودا بداتە خودا» (Matt. 22:21) و دەبێ «پتر گوێڕایەڵی

خودا بن نەک هی ئادەمیزاد» (Apg. 5:29). گەر حوکمێک لەگەڵ فەرمانی خودادا ناکۆک بوو ئەوا نافەرمانیی کەسانی کاتۆلیک نە تەنها مافە بگرە ئەرکیشە.

بەڵام نافەرمانی ناکاتەوە ڕاپەڕین. لێرەدا نەریتێک هەیە، ریشەی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی شەهیدانی مەسیحی، دەڵێ نافەرمانی ئەرکە بەڵام بەرگریی چالاک و ڕاپەڕین ڕێی پێ نادرێ. لە ١٩٦٠ ـەکاندا ئەم مەسەلەیە زیندوو کرایەوە کاتێک کڵێسە ڕووبەڕووی بزاڤی ڕزگاریخوازی جیهانی سێیەم بۆوە. پاپا Paulus VI ئەو دەمە نووسی:

«ڕاستە باری وەها هەیە ستەم تێیدا زریکەی دەگاتە ئاسمان. ئەگەر سەرلەبەری گەل سەرگەردانی نەبوونیی لایەنە هەرە پێویستەکان بێت و ڕژێمی بیانی ڕێی لێ بگرێ بە دەستپێشخەری خۆی چالاکی بنوێنێ، پلەی زانینی خۆی بەرز بکاتەوە و بەشداری گوزەرانی جڤاکی و سیاسی بێت، ئەو دەمە تاسەی بەرەنگاربوونەوەی درکارانە، دژ بەو بێدادییەی لە نرخی مرۆڤایەتی دەکرێ، بەهێز دەبێ. بەڵام هەموو شۆڕشێک بێدادیی نوێی لێ دەزێتەوە و وێرانکاریی نوێ ڕەپێش دەخات (ڕیزپەڕ لێرەدا ڕژێمێکە بە ئاشکرا و بۆ ماوەیەکی درێژخایەن درِ بێت و بە توندی مافگەلی بنەڕەتیی تاکەکەسان پێشێل بکات و زیانی گەورە لە بەرژەوەندیی هاوکۆی وەڵاتەکە بدات). ناکرێ خراپەیەکی لە ئارادایە بە خراپەیەکی گەورەتر چارە بکرێ»<٤>.

پاپاکان ئەو بارە ڕیزپەڕانەیان وردتر دیاری نەکردووە کە بە بۆچوونی Paulus VI ڕەوایەتی دەدەن بە مێتۆدی شۆڕشگێڕانە. لێکدانەوەیەک هەیە دەڵێ باری ڕیزپەڕ ئەوەیە شۆڕش تێیدا نەبێتە هۆی خراپتر کردنی ئەو هەلومەرجەی پێشتر هەبوو. Paulus VI پاشان پاشەکشەکەی لێ کرد و گوتی لە پراکتیکدا باری وەها کە شۆڕشی تێدا ڕەوا بێت پەیدا نییە و بە ڕوونی دژ بە هەموو جۆرە بەکارهێنانێکی درِیی سیاسی وەستا:

«کڵێسە درِی ناسەلمێنێ، بەتایبەتی هێزی چەک کە بەکارهێنانی کۆنترۆڵ بەدەرە، کوشتنی کەسیش وەک مێتۆدێکی ڕزگاریخوازانە ناسەلمێنێ، لەبەر ئەوەی کڵێسە دەزانێ کە بەکارهێنانی درِی هەردەم درِی لێ دەزێتەوە و بە ناچاری دەبێتە هۆی پەیدا بوونی شێوازی نوێی چەوساندنەوە و کۆیلەتی، کە زۆر جار چەوسێنترە لەو بارەی خەڵک تەمای بوو لێی ڕزگار بێ»<٥>.

کڵێسەی کاتۆلیک بە ڕەسمی لایەنگری مێتۆدی بیرازخوازانەیە. بیرازیش نابێ تەنها ڕووکەش بن بەڵکوو دەبێ ببنە «هەوڵ دان و نوێکاریی دلێرانەی ڕوو لە ناخ بن». ڕەت کردنەوەی درِیی سیاسی لەلایەن ئەنجومەنی دووەمی ڤاتیکانەوە فرەوانتر کرا هەتا ئەوەی بووە مەحکووم کردنی هەموو شەڕێک. بەمەش کڵێسە باوەڕە کۆنەکەی خۆی ڕەت کردەوە کە دەیگوت شەڕ هەیە ڕەوایە و جاروبار، دوای تاقی کردنەوەی هەموو ڕێگەیەکی دیکە بە «دوا چارەسەر» دادەنرا. بە بۆچوونی Johannes XXIII هۆی ئەم دیدە تازەیە لە شەڕ دەگەڕێتەوە بۆ پەیدابوونی چەکی کۆکوژ. لە سەردەمی ئاتۆمدا «سەلماندنی شەڕ وەک دەستاوێژێکی سوودبەخش بۆ چارەی کردنی پێشێل کردنی ماف کارێکی شێتانەیە». پاپا و ئەنجومەن، لە بەڵگەیەکی ساڵی ١٩٧١ دا پێشنیازی ستراتیژێکی نا-درِی دەکەن لەبری شەڕ. داوای سازمانێکی بان-دەوڵەتیی نێونەتەوەیی («فەرمانگەیەکی ڕەسمیی جیهانی») دەکەن بۆ پاراستنی ئاشتی.

شێوازی حوکومڕانیی سیاسی

له بەشێکی بەرفرەوانی سەدەی نۆزدەیەمدا کڵێسەی کاتۆلیک پێی وەها بوو پاشانشینی ئەو شێوازە حوکومڕانیییەیە کە دەبێتە باشترین دەستەبەری هەم سەرخۆبوونی کڵێسە و هەم پایەی باوەڕی مەسیحایەتی. لیبەرالیزم و دیمۆکراتی بە خودانەناسی (ئەتییزم) atheism و دژەمەسیحایەتی دادەنران. بەتایبەتی لە ماوەی کۆماری فرانسی سێیەمدا (پاش ١٨٧٥) ملانێی توند لە نێوان ڕادیکال و قەشەخواز cleric اندا لەسەر عیلمانیەتیی دەوڵەت بەرپا بوو. شەڕ بوو لەسەر جودا کردنەوەی کڵێسە لە دەوڵەت، لەسەر مارەبڕینی مەدەنی و سیستەمی فێرکردنی زۆرەملێی نادینەکی. ملانێیەکی فەرهەنگیی وەهایش لە قەیسەرنشینیی نوێی ئەڵمانیا، لە نێوان Otto von Bismarck ی سەرۆک دەوڵەتی کۆنەوار و کورسیی پاپایەتیدا پەیدا بوو.

گۆڕانکارییەکە لە سەردەمی پاپایەتیی Leo XIII، ١٨٧٨–١٩٠٣ دەستی پێ کرد. Leo XIII نەهات پێشنیازی شێوازی حوکومڕانیی دیمۆکرات بکات. بەڵام گوتی کڵێسە نایەوێت هیچ شێوازێکی حوکومڕانیی دیاریکراو بە بێگەرد دابنێ. سەلماندنی دیمۆکراتی هەڵە نییە «بە مەرجێک باوەڕی کاتۆلیکانە، دەربارەی هەم سەرچاوەی دەسەڵات و هەم حوکومڕانی، بپارێزێ». ئەمەیان هەتا ١٩٦٠ ـەکان بووبووە شارێبازی کڵێسە. گرێیەکی خوداناسانەش هەبوو لە کۆک کردنی ئەو باوەڕەی دیمۆکراتی کە دەڵێ گەل سەرچاوەی دەسەڵاتی دەوڵەتە لەگەڵ دیدی کڵێسە کە دەیگوت دەسەڵاتی دەوڵەت سەرچاوە لە خوداوە دەگرێ.

ساڵی ١٩٣٧ پاپا Pius XI ڕژێمە تۆتالیتارەکانی کۆمیونیزم، فاشیزم و سۆسیالیزمی نەتەوەیی مەحکووم کرد. لەوەدا پاپا دژی دەسەڵاتێکی دەوڵەتی ستەمکارانە وەستا کە لە پێناوی «ڕەگەز یان دەوڵەت یان نەتەوە یان سیستەمێکی جڤاکیی تایبەت» ئاکاری کەسەکی، وەک نرخی هەرە بەرز، ڕەش دەکاتەوە. جێگرەکەی ئەو، Pius XII هەنگاوێکی دیکەشی هەڵنا بەوەی ساڵی ١٩٤٤ گوتی گەر دەسەڵاتی دەوڵەتان لە ژێر کۆنترۆڵی گەلەکانیان بایە دەشیا ڕێ لە هەڵگیرسانی شەڕی جیهانی ببەسترێ. بەم گوتەیەش لایەنگیریی خۆی دەربڕی. بەڵام هەتا ئەو دەمەش پاپا نەیدەسەڵماند کڵێسە گرێدراوی شێوازێکی تایبەتی حوکومڕانی بێ. هەر ئەوەندەی دووبارە دەکردەوە کە هەڵە نییە گەر کاتۆلیک ببنە لایەنگیری شێوازی دەوڵەتی دیمۆکراتی «مامناوەند».

کاتۆلیکی سەنگین زۆر بوون بیانەوێ زیاتر بڕۆن. Jacques Maritain ی فەیلەسووفی کاتۆلیک، کە لە ماوەیەکدا باڵوێزی فرانسی بوو لای پاپا، دەستووری سروشتەکیی کاتۆلیکانەی وەها لێک دایەوە کە بە سوودی دیمۆکراتی و دژ بە هەموو دیکتاتۆریەک بێت.

Maritain دەنووسێ، ڕاستە دەشێ مرۆڤ بڕوای بە فەلسەفەی سیاسیی دیکەی جودا لە دیمۆکراتی بێ و لەگەڵ ئەوەشدا هەر مەسیحی و بەخشراویش بێت. دوا ئامانجی مەسیحایەتی ڕووی لەم دونیایە نییە. لەگەڵ ئەوەشدا مەرجێکی دیاریکراو هەیە. مرۆڤی مەسیحی نابێ لایەنگیری ڕژێمێکی سیاسی وەها بێت کە ڕەفتاری دژ بە دەستووری سروشتەکی و دەستووری خوداکرد بێ.

دەستووری خوداکرد فەرمانی یەکسانیی سروشتەکیی خەڵکی داوە (لەبەر ئەوەی هەموو هەر زارۆی خودان)، فەرمانی پێشێل نەکردنی ویژدان و خۆشویستنی ئەوەی دیکەی داوە. دەستووری سروشت (دەستووری سروشتەکی) یش دەڵێ سەرچاوەی مافی ڕێبەرایەتیی خەڵک کە دراوە بە فەرمانڕەوایان هەم خودایە و هەم ڕەزامەندیی گەل. لەبەر ئەوەیە Maritain دەڵێ دیکتاتۆریەتی دژی دەستووری سروشتەکییە:

«خەڵک یەک خێزانن و لە بەرانبەر خودا و مەرگدا یەکسانن، کاری دژ بە سروشت ئەوەیە بە دەست دەسەڵاتی سیاسییەوە ببنە ئامرازی ڕووت، ئامراز بە دەست دیکتاتۆرێکەوە ببێتە تاکە بوونەوەری مرۆڤاسا لە نێو ڕەوێک کۆیلەی ڕێکخراودا، یان بە دەست سەرۆکێکی باوکسالارانەی تاکە گەورەی نێو پۆلی منداڵان».

بۆ یەکەم جار لە ساڵانی ١٩٦٠ دا کڵێسەی کاتۆلیک گوتەی دابڕانەی بە سوودی شێوازی حوکومڕانیی دیمۆکرات بڵاو کردەوە. لە پەخشنامەی Pacem in terris (ئاشتی لەسەر زەوی) پاپا Johannes XXIII داوای کرد بەلای کەمەوە شیرازەیەکی دەستووری هەبێ دەسەڵاتی تێدا دابەش بێ بە شێوەیەک کە بۆ هاوزێدان «ببێتە پەرژینێکی ڕێکوپێک بۆ پاراستنی هەم مافگەلیان و هەم جێبەجێ کردنی ئەرکیان». شێوازی حوکومڕانی دەبێ کۆک بێ لەتەک «نرخی مرۆڤایەتی کە خاوەن بەهرەی هۆش و ئازادییە و وێڕای ئەوەش توانای هەیە هەردووکیان بەکار بهێنێ». پاپا دەنووسێ:

«ئەو ڕاستییەی دەڵێ خودا سەرچاوەی سالارییە نابێتە هۆی ئاکامگیرییەکی بلێ: خەڵک مافیان نییە فەرمانڕەوایانی دەوڵەت هەڵبژێرن، بڕیاری شێوازی دەوڵەت بدەن، بڕیاری شێوە و فرەوانیی مەودای حوکومڕانی بدەن. ئەم باوەڕەی ئێمە ڕەپێشمان خست لە گشت لایەکەوە هاوئاوازی هەموو شێوازێکی حوکومڕانیی دیمۆکراتی دروستە».

پاپای ئەم ڕۆژگارە Johannes Paulus II، پاش ڕمانی کۆمیونیزم، بێپێوەری و نیسبییەتی ئاکارەکی بە مەترسیی هەرە مەزن دادەنێ بەرانبەر دیمۆکراتی. «لە سیاسەت و گوزەرانی کۆمەڵایەتیدا دەبێ سەرچاوەی ئاکارەکیی جێکەوتە هەبێ». ئەگەر «ڕاستییەکی هەرە بەرز» ی ڕێنوێن بوونی نەمێنێ ئەوسا دەکرێ بیروڕا بۆ سوودی دەسەڵات دەسکاری بکرێت، هەروەها Johannes Paulus لە «تیشکی ڕاستی» دا دەنووسێ: «مێژوو سەلماندوویەتی کە دیمۆکراتییەک پێوەرگەلی نەبێ بەئاسانی دەبێتە تۆتالیتاریزمێکی یان ڕووت یان تەنکپۆش».

پاپا چەند پێوەرێک بۆ سیاسەتی باش دیاری دەکات: فەرمانڕەوایان دەبێ بەرانبەر ژێردەستانیان ڕاستگۆ بن، لە کارگوزاریدا کراوەیی و بێلایەنی هەبێ و ڕێز لە مافگەلی نەیارە سیاسییەکان بگیرێ. خاڵێکی دیکەش دەخاتە پاڵیان کە لەوە دەچێ بەتایبەتی پێوەندی بە گوزەرانی سیاسیی ئیتالیاوە هەبێ: «بەکارهێنانی دادپەروەرانە و ڕاستگۆیانەی ئامرازی ڕەسمی، خۆ لادان لە ئامرازی بەرگومان و ڕێ پێ نەدراو لە پێناو پەیدا کردن و پاراستن و زیاد کردنی دەسەڵات بە هەر نرخێک بێت».

سازمانی ئابووره‌کی

پاپا Leo XII ناوداره به‌وه‌ی هه‌ڵوێستی سیاسیی جڤاکی هه‌بوو تا ئه‌وه‌ی ناو نراوه «پاپی کرێکار». لای Leo ڕه‌ت کردنه‌وه‌ی دوو سه‌رانه‌ی «سه‌رپه‌ڕه‌کان» ده‌هێنێته کایه‌وه، ئه‌مه‌یش له‌و ده‌مه‌وه بووه‌ته خه‌سڵه‌تێکی کاتۆلیکایه‌تی له بواری ئابووره‌کی و جڤاکیدا. له سه‌رێکه‌وه داکۆکی له مافی موڵکایه‌تیی که‌سه‌کی ده‌کرێ و به نرخدار داده‌نرێ و سۆسیالیزمی ده‌وڵه‌تی ڕه‌ت ده‌کرێته‌وه. له سه‌رێکی دیکه‌وه ڕه‌خنه له به‌دبه‌کارهێنانی مافی موڵکایه‌تی و ئازادیی په‌یمان به‌ستن ده‌گیرێ. وه‌هاش پێشنیاز ده‌کرێ ده‌وڵه‌ت لایه‌نی لاواز بپارێزێ.

ساڵی ١٩٣١، له ده‌می سه‌ختانگی ئابووره‌کیی جیهانیدا، په‌خشنامه‌یه‌کی نوێ له‌لایه‌ن ڤاتیکانه‌وه ده‌رچوو. ئه‌میان ناونرا *Quadragesimo anno* (چوارده‌مین ساڵی پاش په‌خشنامه‌ی Leo XIII). پاپای ئه‌و سه‌رده‌مه، Pius XI، داوای ده‌ستێوه‌ردانی به‌هێزی ده‌وڵه‌تی ده‌کرد، بۆ نموونه قانوونی دژ به مووچه‌ی هه‌م زۆر به‌رز و هه‌م زۆر نزم. جگه له‌وه‌ش Pius XI ئه‌وه‌شی مه‌حکووم کرد که کار به منداڵ بکرێ و کاری پیشه‌ییش به ژن بکرێ.

Quadragesimo anno پتر به‌وه ناوداره که پێشنیازی سازمانی پیشه‌یی کردووه به‌و مه‌به‌سته‌ی بکه‌ونه نێوان تاکه‌که‌س و ده‌وڵه‌ته‌وه و جگه له‌وه‌ش کرێکار و خاوه‌ن کار کۆبکاته‌وه. هاوڕایی و هاوکاری ده‌با جێی ناکۆکی و خه‌باتی چینایه‌تی بگرنه‌وه. ئه‌میان له‌و ده‌مه‌دا وه‌ها لێک درایه‌وه که گۆیا سه‌لماندنێکی تیانی هاوئه‌رکه‌تی (کۆرپۆراتیزم) corporatism ی ئه‌و ده‌مه‌ی ئیتالیای فاشیسته. په‌یمانێک له نێوان کڵێسه و ده‌وڵه‌تی ئیتالیادا به‌سترا بۆ ده‌سته‌به‌ر کردنی مافگه‌ل و ده‌سترۆیی کڵێسه. ئه‌مه‌ش بووه هۆی خاوبوونه‌وه‌ی گرژیی نێوان فاشیزم و کاتۆلیکایه‌تی.

ئه‌نجومه‌نه‌کانی ڤاتیکان ته‌واو سه‌رگه‌رمی ئه‌وه بوون دیدی کڵێسه به‌رانبه‌ر ئابووری، کار و مافی موڵکایه‌تی دیاری بکه‌ن، به‌تایبه‌تی له‌و وه‌ڵاتانه‌ی ئابوورییان دواکه‌وتووه. هه‌تا ئێستایش لای کڵێسه‌ی کاتۆلیک مافی موڵکایه‌تیی که‌سه‌کی له‌پێش هه‌مووانه، له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا له جاران پتر جه‌خت له‌سه‌ر به‌رپرسایه‌تیی جڤاکی و ئاکاره‌کی ده‌کات که زاده‌ی موڵکایه‌تین. کار له سه‌رمایه گرنگتره. پاپای ئه‌م سه‌رده‌مه Johannes Paulus II به توندی ئه‌وه مه‌حکووم ده‌کات که خۆی پێی ده‌ڵێ «گوناهی جڤاکی» و «ئابوورایه‌تی economism»، واته ئه‌وه‌ی کاری مرۆڤ ته‌نها له ڕوانگه‌یه‌کی سوودی ئابووره‌کییه‌وه سه‌یر بکرێ و خه‌ڵکیش ته‌نها به‌چاوی هێزی کار سه‌یر بکرێن. له دواپه‌خشنامه‌یدا، ساڵی ١٩٨٧، Johannes Paulus II له «ساختاری گوناه» ده‌دوێ که ڕیشه‌ی له ته‌مای سوودی ناڕه‌وا و ته‌مای ده‌سه‌ڵاتدایه. ئه‌مه‌ش ئاماژه‌یه بۆ بارودۆخی وه‌ڵاته هه‌ژاره‌کان و بۆ ئه‌و هه‌ڕه‌شه‌یه‌ی له ژینگه ده‌کرێ.

کڵێسه هاتۆته سه‌ر ئه‌وه‌ی گه‌ڵێراندنی ده‌ستاوێژی به‌رهه‌م هێنان بسه‌لمێنێ به مه‌رجی ئه‌وه‌ی «له پێناوی به‌رژه‌وه‌ندی گشتیدا بێت» و بژاردنی له‌باری به‌رانبه‌ر بێت. له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا ده‌گوترێ خاوه‌ن گۆڕین مه‌رج نییه ببێته هۆی په‌یدابوونی هه‌لومه‌رجی هه‌موارتر. کڵێسه پتر خه‌ریکی دۆزینه‌وه‌ی چاره‌سه‌ره له شێوازی مامناوه‌ندا به مه‌به‌ستی کوژاندنه‌وه‌ی ناکۆکیی نێوان کار و سه‌رمایه. Johannes Paulus II باس له «خاوه‌نه‌تیی هاوپشک» ده‌کات له بری «خاوه‌نه‌تی ده‌وڵه‌تی»، مه‌به‌ستیش لێی ئه‌وه‌یه

دامەزراوان لە ڕێبەرایەتیی شیرکەتدا بەشدار ببن و سیستەمی پشکی قازانج و خاوەنەتیی سەهم بۆ دامەزراوان هەبێ.

ئوتۆپیا

ڕوانگەی کڵێسە سەرگەردانیی ئێستای جیهان دەداتەوە بەوەی خەڵک کەمتەرخەمی دەکەن لە گوێ دان بە دەستووری خودا. مرۆڤ لە وێنەی خودا ئافرێنراوە و خودا ڕێی پێ داوە لەسەر زەوی نیشتەجێ بێ و «هەم بیچێنێ و هەم بیپارێزێ». پاپا Johannes Paulus II لە پەخشنامە جڤاکییە تازەکەیدا دەنووسێ: ئەگەر مرۆڤ بەرانبەر ئەرکی خۆی پەیمانشکێنی بکات و خودا ڕەت بکاتەوە ئەوا سروشتیش لێی ڕادەپەڕێ.‹٦›. لەگەڵ ئەوەشدا لە ڕوانگەیەکی بەرینترەوە کڵێسە و نەریتی کڵێسە گەشبینانەیە. لای پیرانی کڵێسە دیدێکی گەشبینانە دەربارەی مێژوو پەیدایە. لە ڕێی عیسای مەسیح و ڕزگاربەخشین redemption ـەکەیەوە گوناهـ دەکوژێتەوە، کار و پشتیوانیی نێوخۆ واتای قووڵتر وەردەگرن. لەم ڕوانگەیەوە پاپا دەڕوانێتە دەرەوەی دۆخی ئێستای جیهان و لە «پێشکەوتنی بێسنوور» تێ دەفکرێ:

«... خەونی پێشکەوتنی بێسنوور دیسان ڕەپێش خرا، ئەم جارەیان لە سایەی ئەم ڕوانگە نوێیەی باوەڕی مەسیحایەتی ئاواڵەی دەکات تەواو هاتۆتە گۆڕین. لەبەر ئەوەی ئێمە لە جەرگەی ئەو تاریکستانەوە هەوڵ دەدەین کە ژێر–فراژووتن و بان–فراژووتن دەیسەپێنن دەکرێ بڵێین ڕۆژێک دێ بەرمەرگ دەچێتە بەرگی نەمرییەوە (1 Kor. 15:54) و گشت بەرهەم و کردەوەیەکی شایانی مرۆڤ بێگەرد دەبن».

١٠- چەپی نوێ

چەپی نوێ لە ١٩٦٠ ـەکاندا وەک ڕێبازێکی نوێی نوێمارکسیزم سەری هەڵدا. سەنگەری هەرە بەهێزی خۆی لە زانستگەکانی ئەمەریکا و ئەورووپای ڕۆژاوادا بوو ئەوجا لە نێو بەشێک لە بزاڤە نەقابییەکانیشدا بڵاوبۆوە. ڕاپەڕینی پاریسی ١٩٦٨، کە تێیدا مان گرتن، خۆپێشاندان و شەڕی سەرجاددە ماوەیەک وەها پێ دەچوو هەڕەشە لە مانی کۆماری پێنجەم بکات، بووە دوندی سیاسیی چەپی نوێ. ئەم بزاڤە شۆڕشگێرە، ١٩٦٨، لە هەڵبژاردنی ئەنجومەنی نەتەوەییدا، دۆڕا و بەوەش لە ڕووی سیاسییەوە شکا.

چەپی نوێ ئیلهامی لە نووسراوەی لاوان – ی مارکسەوە وەردەگرت و داخوازی سەرەکییان بووە «دێمۆکراتیی شیرکەت» ی ڕادیکال. لەمیاندا و تەنانەت لە بواری مێتۆدی خەباتدا، ئەنارکیزم و سەندیکالیزم بووەتە ئیلهامبەخشی چەپی نوێ. فرەبەرەکیی ئایدیۆلۆژیانە لە نێو دەستەی جۆراوجۆردا بووە خەسڵەتی چەپی نوێ. پاش ١٩٦٨ دەکرا بەشێکی هەرە گەورەی بزاڤەکە بە ماویستانە دابنرێ. ئەمیان خۆی بە لایەنگری کۆمیونیزمی ئەو دەمەی چین دەزانی کە بە توندی ڕووی هەم لە وەلاتانی دواکەوتوو و هەم لە شۆڕشی ئایدیۆلۆژیانە (شۆڕشی فەرهەنگی) بوو.

لەم بەشەدا باس لە قۆناغی یەکەم و تێرڕەنگی ئایدیۆلۆژیانەی فراژووتنی چەپی نوێ دەکەین. Herbert Marcuse ی فەیلەسووفی ئەڵمانی – ئەمریکی ئەو دەمە بەرچاوترین بیرڕێژی چەپی نوێ بوو. لە بواری سیاسەتدا Daniel Cohn-Bendit بووە نوێنەری بۆچوونەکانی ڕاپەڕینەکە، ئەمیان لەگەڵ Gabriel ی برایدا لە نێوەندی بزوتنەوەکەدا بوون. لێرەدا برایانی Cohn-Bendit دەبنە نوێنەری ئەو باڵەی چەپی نوێ کە ئیلهامی لە ئەنارکیزم و سەندیکالیزمەوە دەگرت. ئەمانە ساڵی ١٩٦٨ کتێبێکیان دەربارەی بەسەرهاتەکانی ڕاپەڕینی پاریس دەرکرد بە ناوی: *Le gauchisme - remède à la maladie sénile du communisme* «چەپی ڕادیکال – چارەسەرە دژ بە کۆمیونیزمی خڵەفاو». ناوی کتێبەکە ئاماژەی تێدایە بۆ کتێبێکی ناوداری لێنین: «ڕادیکالیزمی چەپڕۆ – نەخۆشیی منداڵانەی کۆمیونیزمە».

شابەرهەمی سیاسی–ئایدیۆلۆژیانەی مارکویس Marcuse ساڵێک درەنگتر بە ناوی *An Essay on Liberation* دەرچوو.

شانرخاندن

مارکس لە نووسینەکانی ساڵانی ١٨٤٣–١٨٤٤، لە بواری ئابووری – سیاسیدا، بەڵگەی شۆڕشی دواڕۆژی لە فراژووتنی ئابوورەکیی کۆمەڵگەدا نەدەدی، «سروشتی مرۆڤ» و Gattungswesen «ماکی جۆر» ی مرۆڤی ڕەپێش دەخست. کاتێک ژینگەی جڤاکیی دژ بە سروشتی مرۆڤ ڕادەوەستێ، وەک ئەوەی بە ڕای مارکس لە سەردەمەی سەرمایەدارەتیدا ڕوویداوە، ئەو دەمە مرۆڤ نامۆ دەبێ.

مارکویس هەمان دیباچە premise دەکاتە دەراو و هەوڵیش دەدات، بە دیاری کردنی سروشتی دروستی مرۆڤ، لە مارکسیش تێپەڕێت. بە بۆچوونی مارکویس مرۆڤ بزوێنی جوانیناسی تێدایە کە

دەستی هەم لە دنیای سۆزدا و هەم لە داهێنانی هونەرمەندانەدا هەیە. لەوەی پێوەندیی بە دنیای سۆزەوە هەبێ مارکویس گوتەکانی مارکس بە ئادگاری دەروونناسانەی فرۆید Sigmund Freud پڕ دەکاتەوە، بەتایبەتی دەربارەی گرنگیی بزوێنی ئێرۆتیکانە erotic. کاتێک دێتە سەر باسی بزوێنی جوانیناسی – هونەرمەندانە مارکویس وشەی وەک «گەمە»، «بەجۆش playful» و «خەیاڵ» ی بۆ بەکار دێنێ. ئامانجی چەپی نوێ «ئازاد کردنی مرۆڤە»، مەبەستیش لێی نەهێشتنی کۆسپی جڤاکی، فەرهەنگی و ئایدیۆلۆژییە لە بەردەم دەربڕینی سروشتی دروستی مرۆڤ.

چەپی نوێش لافی زانستیەتی لێ دەدات. ناساندنی زانست لای ئەمان تەواو بەرتاوی هێگل Hegel و مارکسی لاوە، کە نووسیبووی هەتا ئێستا ئەرکی زانست لەوەدا بوو جیهان ڕاڤە بکات بەڵام لەمەولا ئەرکی لەوەدایە جیهان بگۆڕێت. چەپی نوێ بە توندی ڕەخنە دەگرێ لەوەی پێی دەگوترێ زانستی جڤاکیی دانانەکی positivistic، کە داوای ئازادیی نرخاندن، کاراندن و بەرپێواندن measurability دەکات. بەرانبەر بەمە چەپی نوێ داخوازی زانستێکی «ڕەخنەگرانە» یە کە بە ئاشکرا پێوەرەکی normative بێت، واتە باس لەوە بکات هەلومەرجی کۆمەڵایەتی چۆن بێت باشە. ئەرکی زانستی کۆمەڵایەتیی ڕەخنەگر ئەوەیە ڕێگەی مومکین ڕووەوو ئازادبوونی مرۆڤ پێشان بدات. گشتە entirety گەل و ساختارگەل، نەک پەیوەستی نێوان بەش یان وردەبەشەکانی کۆمەڵگە، شی بکاتەوە.

دیدی زانستانەی چەپی نوێ پێی دەگوترێ «فێرگەی فرانکفۆرت»، مارکویس و دوو تۆژکاری دیکەی تەواو بەرتاوی هێگل، جڤاتناسان Theodor Adorno و Jürgen Habermas سەر بەم فێرگەیەن. کەواتە فێرگەی فرانکفۆرت هەمدیس بابەتەکیەتیی نرخاندنی هێنایەوە نێو زانستی کۆمەڵایەتی و چەپی نوێش ئایدیۆلۆژیایەکی سیاسیی سەر بە نرخاندنی بابەتەکییە.

مرۆڤنۆڕی

مارکویس و چەپی نوێ هاوکات لەگەڵ ئەوەی وێنەیەکی سروشتی مرۆڤ دەکەنە دەراو جەخت لەسەر ئەوەش دەکەن کە ئەو سروشتە لە ماوەی هەموو ئەو شێوازە کۆمەڵایەتییانەی هەتا ئێستا باویان بووە، بەتایبەتی لە کۆمەڵگەی خۆشگوزەران و کەلەڕێژی سەرمایەدارانەدا، شێوێنراوە. بزوێنە ڕەسەنەکان هەڵدەکێشرێن ڕووەو بەرهەم بردنی (سەرف کردنی) کاڵای کەلەڕێژ و کۆفەرهەنگی ئاست نزم. سەرناوی یەکێک لە بەرهەمەکانی مارکویس لە بواری ڕەخنەی کۆمەڵایەتیدا تەواو ئاشکرایە: *One-Dimensional Man,* 1964.

لایەنی نوێی مرۆڤنۆڕیی چەپی نوێ لەوەدایە دڵێ ژینگەی جڤاکی پەیوەستێکی وەها بە سیسیتەمی دامەزراوەوە پەیدا دەکات زۆر قووڵترە لە پەیوەستێکی دەرسدانی سیاسی پێکی دەهێنێ. نوێنەرانی چەپی نوێ بەتایبەتی جەختیان لەسەر جڤاتاندن socialisation دەکرد، مەبەستیش لێی گونجاندنە لەگەڵ ڕەفتار و پێوەرگەلی جێکەوتە کە لە تەمەنێکی زووی منداڵییەوە دەست پێ دەکات. مارکویس دەنووسێ، هەر زوو کە بۆچوونێکی ئاکارەکیی تایبەت وەک پێوەرێک بۆ ڕەفتاری جڤاکی جێ دەکەوێ

«ئەوا نەک تەنها تێچێن دەبێ بەڵکوو دەشبێتە پێوەرێکی «زیندەڵ organic» ی ڕەفتار: ئۆرگانیزم چەندی دنەدەر stimulus وەردەگرێ و لەگەڵیان دەکەوێتە کار و بەشێک دنەدەری دیکە «ناسەلمێنێ» و ڕەتیان دەکاتەوە پێبەپێی ئەو ئاکارەی تێچێنراو بووە». مارکویس دەڵێ بەم جۆرە «سروشتێکی دیکە» لە مرۆڤدا دروست دەبێ. پێوەرەکان وەها بە ناخی ساختاری غەریزەی مرۆڤدا دەچنە خوارێ دەبنە بەشێک لە «بایۆلۆژی» ی مرۆڤ.

مارکویس دەڵێ کۆمەڵگەی دامەزراو و سیستەمە سیاسییەکەی لەلایەن زۆرینەی هەرە زۆری گەلی وەڵاتانەوە پشتیوانی لێ دەکرێ. چینی کرێکار، چینی شۆڕشگێڕی نەرێتیی مارکسیزم، لێرەدا ڕیزپەڕ نییە. لەم زەمانەدا کرێکاران بەشێکی دانەبڕاوی کۆمەڵگەن. جگە لەوەش هەم ژمارەیان و هەم سەنگیان بە هۆی شۆڕشی تەکنیکییەوە کەم دەبێتەوە.

ئەنجامەکەشی دەکاتەوە ئەوەی سیستەمی کۆمەڵایەتی «لە ڕێی دەرسدان و تێهەڵکێشان دەکەوێتە بەرهەم هێنانی زۆرینەیەکی کۆنەواری خۆفەرمان self-perpetuate» و «زۆرینەش دەکەوێتە بەرهەم هێنانی سیستەمەکە».

کەواتە ئاپۆرەی گەل لایەنێک نییە پشتی پێ ببەسترێ بۆ گۆڕانکاریی شۆڕشگێڕانە. لە بری ئەوان ئەو توێژە دێتە پێش کە مارکویس پێی دەڵێ «سەرتەلی بیرکار intellectual».

گرنگترین یەکەی کۆمەڵگە

مارکویس وێنەیەکی کۆمەڵگە ڕەنگرێژ دەکات تێیدا چین بە واتای مارکسیستانە چیدی نابنە یەکەی بنەڕەتیی کۆمەڵگە. ڕاستە مارکویس دان بەوەدا دەنێ کە کۆمەڵگەی ئێستا کۆمەڵگەی چیندارە و تەنانەت چینی کرێکار «بابەتەکییانە» هێشتا چینێکی شۆڕشگێڕە بەڵام «زاتەکییانە» چینێکی شۆڕشگێڕ نییە. لە بری ئەوە پشت دەکرێتە زۆرینەی مەزنی کۆنەوار و ڕوو لە دەستەی لابەلای ژێرەوەی کۆمەڵگە دەنرێ، لەوانەی لە مارکسیزمی نەرێتەکیدا پێیان دەگوترێ «شرەپرۆلیتاریا»: «بەڵام لە ژێر ئەم بناخە گەلێرە کۆنەوارەدا دەوەنێک هەیە لە خەڵکی وەلاوە نراو و لەسەر نەکراو، چەوساوە و ڕاونراوانی ڕەگەزی دیکە، بێکاران و ئەوانەی توانای کاریان نییە. ئەمانە لە دەرەوەی پرۆسەی دێمۆکراتی دەژین، گوزەرانیان بووەتە دروستترین و نێزیکترین پێویستیی کۆتا هێنان بە دامودەزگە و هەلومەرجی لەتەحەممول نەهاتوو. لەبەر ئەوە بەرهەڵستیی ئەمانە شۆڕشگێڕانەیە گەرچی هۆشیارییان وەهایش نەبێ.».
One-Dimensional Man.

لە بواری نێونەتەوەییدا جیهانی سێیەم، بەرانبەر وەڵاتانی پیشەساز، بە چەوساوە و خەباتکار دادەنرێ . بە کەمێک دوودڵییەوە مارکویس سۆڤیەتیش بە یەکێک لەو وەڵاتانە دادەنێ.

مێتۆدی گۆڕینی کۆمەڵگە

هەڵبەتە ئاشکرایە کە چەپی نوێ سۆسیالیزمی بیرازخوازانە و بەگشتیش پلەدارەتی gradualism

ڕەت دەکاتەوە. مارکویس و پەیڕەوانی وی بڕوای تەواویان بە مۆدێلی دیالەکتیکانەی جڤاکی هەیە کە داوای گۆڕانکاریی سەرلەبەر دەکات، داوای سیستەمگۆڕیی هاوکاتی گشت بەشەکانی کۆمەڵگە دەکات. بە زمانی دیالەکتیکانە دەڵێن کاتی گۆڕانکاریی چۆنایەتییانە qualitative هاتووە. شۆڕش دەبێ بگاتە ئەوەی مارکویس ناوی نابوو ژێرساختار infrastructure ی مرۆڤ و مەبەستیش لێی گۆڕینی سروشتی مرۆڤە، یان چاکتر وایە بڵێین لەنێوبردنی «سروشتی دیکەی» مرۆڤ و ڕەپێش خستنی سروشتە ڕەسەنە دروستەکەیەتی. مارکویس دەڵێ، ئەمە کارە مومکین دەبێ ئەگەر:

«ڕێبازێکی سیاسیی وەها بگرینە بەر کە بکاتەوە نایاندن negation و دوور کەوتنەوە لە شیرازە و سەرکردایەتیی دامەزراو و ئامانجیش ئەوە بێ ڕادیکالانە هەرچی نرخ هەیە سەرلەنوێ بخرێنەوە بەر نرخاندن. کردەوەی وەها داوای دابڕان دەکات لەوەی خەڵک پێی ڕاهاتووە، لە شێوەی ڕۆتین ئاسای ڕوانین، بیستن، هەست کردن و تێگەیشتن هەتا ئەوەی ئۆرگانیزمەکە ئامادە دەبێ بۆ وەرگرتنی ئەو شێوانەی بوونی هێزەکی potential یان هەیە لە دنیایەکی نا–دڕ و نا–دادۆشدا».

An Essay on Liberation.

مارکویس پێی وایە بەکارهێنانی پرۆسەی دێمۆکراتی دەکاتەوە ئەوەی هێزی خۆت لە بزاڤێکدا سەرف بکەیت هێندەی کرمێک تیژڕۆ بێت. گەر، بۆ نموونە، نیازت بێ لە ڕێی هەڵبژادنی گشتییەوە پێکهاتەی کۆنگرێسی کۆوەڵاتی ئەمەریکا بە شێوەیەکی بنەڕەتی بگۆڕیت ئەوا سەد ساڵ دەخایێنێ. «لە هەلومەرجی وەهادا هەوڵ دان بۆ چاک کردنی دێمۆکراتیی دامەزراو بە ئاسانی دەچێتە چەمەرەی ئەوەی ئامانجی هەڵنانی کۆمەڵگەی ئازاد هەتاهەتایە دوا بخەیت». هەڵوێست لە دێمۆکراتیی نوێنەرەکیی بۆرژوایانە دەبێ سەرلەنوێ بدرێتەوە بەر هەڵسەنگاندن.

«ئەم پرۆسە نیمچە دێمۆکراتە بە ناچاری دژ بە گۆڕانکاریی ڕادیکال دەوەستێتەوە لەبەر ئەوەی بووەتە هەم بەرهەمهێنی زۆرینەیەکی گەلێر کە بیروڕای لەلایەن بەرژەوەندی دامەزراوی سەردەستەوە دێتە داڕشتن، هەم پارێزەری ئەو زۆرینەیەیە. هەتا ئەم هەلومەرجەش لە ئارادا بێت دەشێ بڵێین ویستی گشتی هەردەم هەڵەیە – هەڵەیە بەوەی بابەتەکییانە دژ بە گۆڕانکاریی مومکینی کۆمەڵگە دەوەستێت...».

لەبەر ئەوەی ئەم دێمۆکراتییەی ئێستا زڕە pseudo- دێمۆکراتییە «خەبات لە پێناو دێمۆکراتیدا شێوەی دژەدێمۆکراتی» دەگرێتە خۆ و دەبێتە پەرلەمانبەدەر.

چەپی نوێ مەبەستێتی مێتۆدگەلی ئەنارکیزم و بە تایبەت هی سەندیکالیزمی شۆڕشگێڕ ببووژێنێتەوە، مێتۆدگەلی وەک: «تەکی ڕاستەوخۆ»، شۆڕش، فابریکە گرتن، شەڕی سەرجادەدە و مان گرتنی گشتیی وەها کە سیستەمگۆڕکێی بە دواوە بێ. مارکویس و جووتەبرای Cohn-Bendit پێیان وایە خوێندکاران بەو تەکە ڕاستەوخۆیە، هەر نەبێ بۆ ماوەیەک، توانییان کرێکارانی ڕێکخراو لە فرانسە هۆشیار بکەنەوە و «چەپاندنی بیری بزاڤی کرێکارانی ڕێکخراو هەڵبڕنەوە».

شێوازی حوکمڕانیی سیاسی

نە مارکویس نە برایانی Cohn-Bendit زاراوەی دیکتاتۆریەتیی پرۆلیتار بەکار ناهێنن بۆ ناونانی ئەو ڕژێمە کاتەکییەی پاش سەرکەوتنی شۆڕش دێتە دامەزراندن. برایانی Cohn-Bendit ڕایان وابوو دەسەڵات دەبێ لە دەست ئەنجومەنی کرێکاراندا بێت، لە نموونەی ماوەی یەکەمی شۆڕشی ڕووسی و شۆڕشی هەنگاریای ١٩٥٦. تەنانەت هەر لەوەش ناچی ئەمانە داوای حکومەتێکی نێوەندەکی بکەن. ڕێبازی ئەنارکیستانەیان لەو داخوازییەشدا دەردەکەوێ کە دەڵێ: «دەبێ دیمانەی ڕێبەر و بەڕێوەبراوان لە نێو گشت سازمانەکاندا لابدرێ، هەم لە نێو گشت سازمانەکانی کۆمەڵگەدا و هەم لە نێو بزاڤە شۆڕشگێڕەکە خۆشیدا». لەگەڵ ئەوەشدا لە گیانێکی ئەنارکیستانەوە جەخت لەسەر گرنگیی ڕۆڵی کەمینەگەلێکی شۆڕشگێڕ («کەمینەگەلی کردە») دەکەن. بەردەوامی و دوارۆژی بزاڤێک لە ساتی کردەوەیەکی تایبەتدا – بەندە بە بوونی دەستەی شۆڕشگێڕی هۆشیار کە بتوانێ دابڕانێک لە سیستەمەکە ڕەپێش بخات هەم سەرلەبەر و هەم بێچارە».

مارکویس حکومەتی پەڕینەوە بە ڕێبەرایەتیی «سەرتەڵێکی خۆبژاردە self-elected»، واتە دەستەگەلی بیرکار intellectual ی شۆڕشگێڕ، دادەنێ. مارکویس ئەم حوکمڕانییە بەوە دەدروستێنێ کە گۆیا دێمۆکراتیی بۆرژوایانەش حوکمڕانیی سەرتەڵانەیە. کەواتە حوکمڕانیی شۆڕشگێڕ هەر دەکاتەوە گۆڕینی ڕێبەرایەتییەکی سەرتەڵانە بە یەکێکی دیکە. ئەم ڕێبەرایەتییە سەرتەڵانەیە لە سەرەتادا پشتیوانیی زۆرینەی گەلی نابێ، بەڵام مارکویس پێی وایە زۆرینە دەکەوێتە «دۆخێکەوە بەردەوام لە گۆڕاندا بێ». بە ڕزگاربوون لە دەسترۆیی ڕژێمی پێشوو، زۆرینە «ئازاد دەبێت و لە دەراوی بەرژەوەندی هاوکوی نوێوە حوکوم بەسەر حکومەتی نوێدا دەدا».

«ڕاستە هێشتا ئەمە لە هیچ شۆڕشێکدا ڕووی نەداوە، بەڵام بەو ئەندازەیەش هەر ڕاستە کە هەرگیز شۆڕشێک بەرپا نەبووە ئەم سەرکەوتنی تەکنیکی و پڕبەرهەمییەی ئەم سەردەمەی لە دەستدا بووبێت. هەڵبەتە دەشێ ئەمانە چالاکانە بخرێنە کار بۆ دامەزراندنی سیستەمێکی نوێی کۆنترۆڵکاری چەپێن، بەڵام سەرلەبەری ئەم گوتوبێژەمان ئەوەی کردووەتە سەرچاوە کە شۆڕش تەنها ئەگەر لەلایەن هێزی دژە-چەپێن anti-repressive چالاکی نێو کۆمەڵگەی دامەزراو بەرپابوو ئەوسا دەبێتە ڕزگارییبەخش. گریمانەکە تەنها ئاوات خواستنە، نە زیاد نە کەم».

سازمانی ئابوورەکی

سڕینەوەی نامۆیی لای چەپی نوێ بەر لە هەر شتێک دەکاتەوە دێمۆکراتیی شیرکەت، کۆنترۆڵی بەرهەمهێنەران بەسەر بەرهەم هێنان و بەسەر بەرهەمی کاری خۆیان. لەتەک ئەمەشدا ڕەخنە هەیە لە بەرهەم هێنانی کاڵای کۆمەڵگەی بەرهەمبەر، کە بە دیدی ئەمان، پێویستییەک دادەمرکێنێ دەستکردە و زادەی ڕێکلامە (ڕێکلام reklam دعاية advertising) ـە.

بە دیدی برایانی Cohn-Bendit ئەنجومەنی کرێکاران ئامرازێکە بۆ کرێکاران ڕووەو خۆفەرمانی و کۆنترۆڵی بەرهەم هێنان. مارکویس پتر نەرێتەکییانە وەسفی ئەنجومەنی کرێکاران دەکات: «خاوەنەتیی

کۆیەکی collective، کۆنترۆڵ و پلان ڕشتنی کۆیەکیی هەم دەستاوێژی بەرهەم و هەم ئاڵوگۆڕی بەرهەم». وشەی «کۆیەکی collective» پێشانی دەدات کە سیستەمی ئابوورەکیی سۆڤیەت نابێتە ڕێنموو. مارکویس لەم بوارەدا خۆی لە بەکارهێنانی وشەی «دەوڵەتەکی» لادەدا، بەڵام خۆی لەوەش لادەدا کە وردتر بچێتە باسی شێوەکانی خاوەنەتی، کۆنترۆڵ و پلان ڕشتن.

بەرهەم هێنان دەبێ ڕێبازێکی نوێ وەربگرێ. لە وەڵاتە کۆمیونیستەکان شتێک هەبوو بە ناوی هەنگاوی سەرەتا، یان ماوەیەکی کورت، تێیدا «شێوەیەکی بیرۆکراتانەی سالارپەرستی فراژووتنی هێزگەلی بەرهەمهێن» پەسەندە. ئەمە نابێ پەسەند بێ. هەژاری و «زێدە بەرهەمی و زێدە مەسرەفی بێشەرەفانە» ی سەرمایەدارەتی دەبێ نەمێنن. پاش ئەوە سەردەمێکی ناوەڕۆک نوێ دەست پێ دەکات، تێیدا «پرنسیپی جوانیپەسەندانە aesthetic» جێی پرنسیپی قازانج و کردەیی performance دەگرێتەوە. ئەوسا پارک و باخچە لە بری ئۆتۆبان و وێستگەی ئۆتۆمۆبیل ساز دەکرێن. مارکویس جەخت لەسەر ئەوە دەکات کە مەبەستی نییە پێشکەوتنی تەکنیکی بوەستێنێ، مەبەستی ئەوەیە ئەم پێشکەوتنە بەکار نەهێنرێ بۆ بەرهەم هێنانی کاڵای زیاتر بەڵکوو چەندی دەکرێ بۆ ڕزگار کردنی مرۆڤ بێت لە کار کردن.

مارکویس و برایانی Cohn-Bendit لە توندە ئاکاری کاری کۆمەڵگەی پیشەساز ڕادەپەڕن. مارکویس پێی وایە دنەدەری نوێ بۆ کار پەیدا دەبن و لەسەر بنەمای «پرنسیپی بەختەوەری» هەڵ دەنرێن. برایانی Cohn-Bendit دەیانویست هەر زوو لە ڕۆژگاری خەباتی شۆڕشگێڕانەدا «تاسەی سەر بە جوولەکایەتی – مەسیحایەتیی وەک قوربانی و خۆ مەحرووم کردن»، واتە ئەوەی پێی دەگوترێ ئاکاری پیوریتانی puritanic ی کار، قەدەغە بکرێ. «ئێمە دەبێ خۆمان فێر بکەین دەرکی ئەوە بکەین کە خەباتی شۆڕشگێڕانە تەنها گەمەیەکە هەموو کەس دەیەوێ تێیدا بەشدار بێ و بەس».

ئوتۆپیا

هاوئاهەنگیی جڤاکی لە کۆمەڵگەی سۆسیالیستانەی چەپی نوێدا لەلایەن مارکویسەوە بە هاوکارییەکی «بایۆلۆژییانە» وەسف دەکرێ کە کار و ئامانج دەگرێت خۆ. دەبێ «هاوئاهەنگییەکی دروست لە نێوان پێداویست و ئامانجی کۆمەڵایەتی و تاکەکی، لە نێوان ناچارەکیی سەلمێنراو و فراژووتنی ئازاددا» هەبێ. مارکویس ئەم دۆخە ناو دەنێ «هاوکاریی نوێ». لەمیاندا پێویست ناکات پرنسیپی بەختەوەری چیدی پێشێل بکرێ. خودی غەریزەگەلی ژیان دەبنە هۆی پەیدا بوونی دنەدەری کار و ڕێگەی پێشکەوتن خۆش دەکەن. مارکویس لێرەدا دەچێتەوە سەر وانەکانی دەروونناسیی فرۆید کە دەڵێن تەنانەت غەریزەگەلی ئێرۆتیکانەش غەریزەگەلی کارن، «کار بۆ پێکهێنانی دەوروبەرێکی ئارەزوومەندانە».

«دەربڕینی کۆمەڵایەتی لە غەریزەی کاری ئازادکراو دەبێتە هاوکاری، ئەم هاوکارییە لە سەر

پشتیوانی بنیات دەنرێ و لە دنیای ناچارەکییەوە ڕێبەرایەتی سازمانگەل دەکات و لە دنیای ئازادییەوە ڕێبەرایەتی فراژووتن دەکات. تەنها یەک وەرامیش هەیە بۆ ئەو پرسیارەی خەڵکێکی زۆر لە نیاز پاکییەوە ملانێی لەگەڵ دەکەن: خەڵک لە کۆمەڵگەی ئازاددا چی بکات؟ وەرامێک کە پێم وایە خۆی لە ناخی پرسیارەکە داوە، وەرامی کیژێکی جەوانی پێسترەش بوو، گوتی: "بۆ یەکەم جار لە ژیانماندا وەها ئازاد دەبین کە بتوانین بیر لەوە بکەینەوە چی بکەین"».

An Essay on Liberation.

١١- نوێلیبەرالیزم

لە سەرەتای ١٩٧٠ کاندا جۆرێکی نوێ لە لیبەرالیزم سەری هەڵدا. ئەمیان هێرشی دەبردە سەر هەم ئایدیۆلۆژیای لیبەرالی جڤاکی پەرەسەندوو، هەم ئەو دەسەڵاتە دەوڵەتییەی کە پاش شەڕی جیهانیی دووەم پەلی بۆ چەندین لایەنی نوێ دەهاویشت. سەرەتا هێرش رووی لە سیاسەتی ئابوورەکیی کەینەز Keynes انە بوو کە گۆیا لە سەختانگی وەڵاتانی پیشەسازدا پەککەوتە دەرچوو. لە بری ئەو مەنیتاریزم monetarism وەک دیمانەیەکی ئابووریی هاوچاو ڕەپێش خرا. ناودارترین نوێنەری مەنیتاریزم Milton Friedman‹١› ی وەرگری خەڵاتی نۆبێلە.

بە دیدی فریدمان ئۆباڵی ئاوسان inflation دەکەوێتە ئەستۆی ئەو سیاسەتەی پاش شەڕی جیهانیی دووەم ئابووریی کۆمەڵگەی دەبرد بەڕێوە. سیاسەتی خۆش کردنی دۆخی ئابووری تەنها بۆ ماوەیەکی کورت چارەی بێکاری دەکات. فریدمان و مەنیتاریستەکانی دیکە دەیانویست نۆرەی ئابوورەکیی دەوڵەت تەواو سنووربەستێن بکەن. دەوڵەت بە پلەی یەکەم دەبێ ئاوسان بە ڕێساندنی بڕی پارە چارە بکات، جگە لەوە دەبێ خۆی سنووربەستێن بکات بۆ ئەوەی دەرفەت بۆ هێزەکانی بازاڕ برەخسێ کار بکەن.

وەلێ نوێلیبەرالیزم و باوەڕی ئابوورەکیی مەنیتاریزم یەک شت نین. نوێلیبەرالیزم ئەوەندەش ئیلهامی لە تۆژینەوەی بواری ئابووری و سیاسەتناسیی فێرگەی ئەمریکیی Public choice وەرگرتووە. دەگوترا گەورەبوونی لابەشی حکومەتی دەگەڕێتەوە بۆ بەرژەوەندیی خۆیی بیرۆکراتی نەک بۆ هیوای هاوزێدان‹٢›. جگە لەوە تۆژکاران گومانیان لەوەش هەبوو میکانیزمی بڕیاردانی سیاسی توانای هەبێ ببێتە ڕەنگدانەوەی خواستگەل [تفضیلات preference] ی تاکەکەسان.

سێیەم سەرچاوەی ئیلهام بۆ نوێلیبەرالیزم فەلسەفەی سیاسی بوو. هەمدیس فەیلەسووفان کەوتنە سەر باسی سنووری نێوان مافگەلی تاکەکەسان و مەودای ڕەوای چالاکیی دەسەڵاتی دەوڵەت. نۆزیک Robert Nozick‹٣› - ی فەیلەسووفی هارڤەرد Harvard ناوی هەرە دیاری لایەنی نوێلیبەرالە لەم گوتوبێژەدا. ناوی ئەم گرێدراوی بزاڤی ئازادیخوازانی کۆوەڵاتی ئەمەریکایە، کە دەخەبتێ بۆ ئەوەی بە شێوەیەکی ڕادیکالانە دەسەڵاتی دەوڵەت سنووربەست بکات.

لوێپاژ Henri Lepage ی فرانسی سەرلەبەری ساختمانی نوێی دیمانەکەی داڕشتووە. کتێبەکەی Lepage: Demain le capitalisme (1978)‹٤› بووەتە بەربڵاوترین پارێزنامە لە ئایدیۆلۆژیای نوێلیبەرال.

شانرخاندن

نوێلیبەرالیزم نرخاندنی خۆی لە دوو نەرێتدا ڕیشەچێن دەکات، هەردوو سەر بە لیبەرالیزمی کۆنترن. باوەڕی مافگەلی مرۆڤایەتی، کە بە مافگەلی نەشکێن و نەفرۆشی تاکەکەس لێکدەدرێتەوە، ئیلهامی لە فەلسەفەی لیبەرالی سەدەی حەڤدەیەم و هەژدەیەم وەرگرتووە کە دژ بە دەسەڵاتی ڕەهای دەوڵەتی ئەو

سەردەمە بوون. هەر ئەو چەکەی جاران دژ بە میری تاکفەرمان تیژ دەکرایەوە، ئەمجا نوێلیبەرالیزم دژ بە دەوڵەتی خۆشگوزەران و خزمەتگوزار خستییە کار.

لە سەردەمی ڕۆشناکی Enlightenment دا فەیلەسووفان مافگەلی سروشتەکییان، واتە مافی ژین، ئازادی و موڵکایەتی، دەبردەوە بۆ دۆخێکی خەیاڵکرد هێشتا تاکەکەس تێیدا نەگەیشتبوە ئەوەی لە کۆمەڵگەدا کۆببێتەوە و دەوڵەت دامەزرێنێ. فەیلەسووفانی ڕۆشناکی بە خەیاڵ ڕێککەوتنێک. پەیمانێکی جڤاکی، یان داڕشتبوو کە گۆیا لە نێوان تاکەکەساندا هاتۆتە بەستن و مافگەلی مرۆڤایەتی لەو پەیمانەدا نەخشێنراون.

نوێنەرانی فەلسەفەی نوێلیبەرالیزم، بۆ نموونە Robert Nozick ی ئەمریکایی، ئەم ڕێبازی بیرەیان گرتە بەر. نۆزیک دەگەڕێتەوە بۆ لۆک John Locke ی سەدەی حەڤدەیەم، کە یەکەم فەیلەسووف بوو بەڵگەوازیی دیمانەکی بۆ داخوازیی ئازادیی لیبەرالانە داڕشت. نۆزیکیش، وەک لۆک، پێی وایە تاکە خاڵ کە بۆ دروستاندنی دەسەڵاتی دەوڵەت دەست بدات هەر ئەوەیە کە دەبێ مافگەلی تاکەکەسان دابین بکات. لەبەر ئەوەی هەموو جۆرە ڕێکخستنێکی سیاسی هەر دەکاتەوە پێشێل کردنی مافی خۆبڕیاردانی سروشتەکیی تاکەکەسان، نۆزیک، دەگاتە هەڵسەنگاندنێک خۆی ناوی ناوە دەوڵەتی ژێرپەڕ minimum. مەبەستیش لێی بچووکترین ڕێکخستنی سیاسیی دەسەڵاتدارە کە بتوانێ مافگەلی تاکەکەسان بپارێزێ.

نۆزیک لە مەسەلەیەکی دیکەشدا پێڕەوی لۆک دەکات ئەویش داکۆکییە لە موڵکایەتیی تاکەکەس و وەک مافێکی سروشتەکی و نەپێشێل. مەرجی وەدەستهێنانێکی دادپەروەرانەی موڵکایەتی ئەوەیە کە مافگەلی کەس نەشکێنرێ و هیچ ناڕەواییەک ڕوو نەدات. دیسان لە ژێر مەرجی وەهادا گواستنەوەی هەمان موڵکایەتی ڕەوایە. لەبەر ئەوە مافی ئەو موڵکایەتییە مافێکی نەپێشێلە. ئەم «گواستنەوە ڕەوایە» بەڵگەی نۆزیک –ە دژ بە بیرۆکەی «دادپەروەریی دابەش»، واتە دژ بە دابەشینەوەی موڵکایەتیی کە بەڵگەی سەر بە سۆسیالیزم یان سەر بە لیبەرالی جڤاکی بەدواوە بێ. بیرۆکەی «دادپەروەریی دابەش» داکۆکییەکی ڕووپۆشراوە لە بێدادی، لەبەر ئەوەی دەست درێژ دەکات بۆ مافی تاکەکەس لە موڵکایەتییەکی پەیدا کردنی ڕەوا بووە.

باوەڕی مافگەلی سروشتەکی باوەڕێکە سەر بە نرخاندنی بابەتەکییانە. نۆزیک و نوێلیبەرالانی دیکە نایەن بە ڕاشکاوی explicit لافی ئەوە لێ بدەن کە نرخاندنی خۆیان لە ڕووی بابەتەکییەوە دروستە، بەڵام داکۆکی دەکەن لەوەی ئێمە دەبێ ڕەفتارمان بە جۆرێک بێ دەڵێی مافگەلی سروشتەکی بۆ تاکەکەس هەبووە.

بەڵگەی دووەم سەرچاوەی لە لیبەرالیزمی ئابوورەکیی کلاسیک، بەتایبەتی ئادەم سمیت Adam Smith ـەوە، گرتووە. لە ڕووی دیمانەکییەوە وردەکاریی کەمترە بەڵام بە کورتی دەڵێ مرۆڤ دەبێ دەرفەتی هەبێ، بێ کۆسپ، ژیانی خۆی داڕێژێ و ئاواتگەلی خۆی بێنێتە دی. بازاڕ، یان سەرمایەدارەتی، ئەو دەرفەتە دەڕەخسێنێ. Henri Lepage دەنووسێ: «لیبەرالیزم ئەوەی کردووەتە ئامانج کە زۆرترین ژمارەی مومکین لە خەڵک زۆرترین دەرفەتی مومکینیان بۆ بڕەخسێ شێوەی ژیانی خۆیان هەڵبژێرن». ئەمەی گوترا دێتە دی:

١– بە ڕەچاو گرتنی ئەوەی هەموو ئەندامانی کۆمەڵگە دەبێ بیسەلمێنن کە سامان سنووردارە؛
٢– بە ڕەچاو گرتنی ئەوەی هەر مرۆڤێک خواستگەلی تایبەت بە خۆێ هەیە؛
٣– بەبێ هیچ مەحکووم کردنێکی ئاکارەکییانە ئەو خواستگەلی تاکەکەس و گروپان دەیکەن، بەو مەرجەی نەبێتە هۆی پێشێل کردنی مافی تاکەکەس و گروپانی دیکە لەوەی ئازادانە بۆیان هەبێ شێوەژیانی خۆیان هەڵبژێرن.

سەرمایەدارەتی لای Lepage ئامرازێکی بێلایەنە بۆ ڕاستاندنی نرخاندن و ئاواتگەلی خەڵک. جگە لەوەش سەرمایەدارەتی پێوەری نرخاندنی تەواو نوێشی لا نامۆ نییە. لیبەرالان بۆ داکۆکی لە ئایدیۆلۆژیای خۆیان دەبێ دەست هەڵگرن لە ئاماژە کردن بە کاریگەریی efficiency ی ماددەکیی سەرمایەدارەتی. ئێستا نرخاندنی ماددەکی هەتا دێ پێشەمییان دادەبەزێ. «لەبەر ئەوە وەها باشە ئەوە ڕەپێش بخەین کە خەڵک هەر ئامانج و خواستگەلێکیان هەبێ، ماددەکی بن، نادنیایەکی بن، پارەکی pecuniary یان نا، گیانەکی... هتد، تەنها سیستەمی سەرمایەدارانەیە دەتوانێ بە کەمترین مەسرەف دەرفەتی ڕاستاندنی شێوە ژیانی خۆ بڕەخسێنێ بۆ گەورەترین ژمارەی مومکینی خەڵک».

Lepage دەڵێ، چەمکی «بەرژەوەندی گشتی» بۆخۆی بێناوەڕۆکە و نایەتە ناساندن. ئەوەی بوونی هەیە تەنها بۆچوونی جودایە دەربارەی چییەتیی بەرژەوەندی گشتی. تاکە بەرژەوەندێکی گشتی گەر هەبێ ئامانجی دۆخێکە میکانیزمی تەواو دروستی ئاڵوگۆڕ تێیدا کارابن. کەواتە باشترین شێوەی پاراستنی بەرژەوەندی گشتی لەوەدایە هەوڵ بدەین ئەوەندەی دەکرێ میکانیزمی ئاڵوگۆڕ بدەینەوە بە کۆمەڵگە، هاوکات لەگەڵ ئەوەی دەزانین کە ناکرێ بگەینە پلەی کەماڵ.

بەڵگەی سەر بە سوودخوازەتی کە دەڵێ: «زۆرترین بەختەوەریی مومکین بۆ زۆرترین ژمارەی مومکینی خەڵک» لە بەرهەمی نوێلیبەرالدا بەکار نایەت. لەوە دەچێ هۆی ئەم بەکار نەهێنانە لەوەدا بێ سوودخوازەتی بە ئاشکرا لەگەڵ لیبەرالیزمی جڤاکیدا گونجاوە. نوێلیبەرالان سەرگەرمی دەرفەتن بۆ هەموو تاکەکەسێک ئاواتگەلی خۆی تێدا بڕاستێنێ، نەک بۆچوونی سوودخوازەتی کە دەڵێ بەختەوەری تاکەکەسان و گروپان دەبێ بەرانبەر یەک بێنە هەڵسەنگاندن.

مرۆڤنۆڕی

نوێلیبەرالیزم دەگەڕێتەوە بۆ لیبەرالیزمی کۆنتر کە دەڵێ مرۆڤ بوونەوەرێکی هۆشەکییە، توانایەکی یەکجار باشی هەیە بەرژەوەندی خۆی هەڵسەنگێنێ و کاری خۆی لە بازاڕدا هەڵسووڕێنێ. لەم ڕووەوە خەڵک بە یەکسان دادەنرێن.

بەڵام بناخەی مرۆڤنۆڕیی نوێلیبەرالیزم ئەوەیە دەڵێ مرۆڤ لە هەموو لایەنێکەوە جودان و وەهاش باشە هەر وا جودا بن. بە دیدی نوێلیبەرالان مەزنایەتیی مۆدێلی بازاڕ لەو خاڵەدایە. ئەمیانە دەبێتە ئەو سیستەمەی خەڵک دەتوانن جوداوازیی خۆیانی تێدا بڕاستێنن. وەک Robert Nozick جەختی لەسەر

دەکات هیچ هۆیەک نییە وەهامان لێ بکات بڕوا بهێنین نە بەوەی فلانە کۆمەڵگە دەشێ بکرێتە نموونە بۆ هەر هەموو، نە بەوەی ئیدیالێک هەیە لای هەمووان هاوکۆ بێت.

نوێلیبەرالیزم خەم لەوە ناخوات ئەنجامی میکانیزمی بازاڕ بۆ تاکەکەسان وێکچوو نییە. وەک لەسەرەوە باسمان کرد نۆزیک بەڵگەی سەر بە مافی سروشتەکی دەهێنێتەوە دژ بەوەی دەوڵەت بکەوێتە دابەشینەوەی داهات. بەڵام لیبەرالی دیکە هەیە هەنگاوی سیاسی – جڤاکی وەها دەسەلمێنن کە دەبێتە هۆی بڕە دابەشینەوەیەک لەنێوان تاکەکەساندا. مێتۆدگەلی دابەشینەوەکە مەرجن. گەرچی پارەکە لەلایەن دەوڵەتەوە دێتە دابەشینەوە دەبێ مەبەستی ئەو هەنگاوانە بۆ ڕاهێزانی میکانیزمی بازاڕ بێت.

لایەکی دیکەی مرۆڤنۆڕی بریتییە لە باسی ئەوەی ئایا دنەدەری ڕەفتاری خەڵک چییە. Milton Friedman پێی وایە بەرژەوەندی خۆ یەکەم بزوێنە، بەڵام ئەمە نابێ بە «خۆپەرستیی کورتبینانە myopic» لێک بدرێتەوە. فریدمان لای ناجۆرە کە وێنەی «مرۆڤی ئابوورەکی» ی باوەڕی ئابووریی سیاسی بشێوێنرێ بەوەی مرۆڤ ببێتە «شتێک زیاتر بێ لە ماشێنێکی ژمێریار کە تەنها بە دنەدەری پارەکی دەبزوێ». بەرژەوەندی خۆ، بە دیدی فریدمان، دەکاتەوە گشت بەرژەوەند و نرخاندنێکی خەڵک مەبەستیانە گەشانەوەیان بێت. زانستکار، موژدەکار یان مرۆڤدۆست هەر یەکەیان بەرژەوەندی جودا دەیان بزوێنێ. فریدمانیش وەک Lepage بە توندی جەخت دەکات لەسەر ئەوەی گشت بەرژەوەند و نرخاندنێک دەبێ دەرفەتی دەربرین و ڕاستاندنیان هەبێ. ئەمەش لە کۆمەڵگەیەکدا باش سەردەگرێ کە کەمترین ڕێساکاری و دەست تێوەردانی دەوڵەتی تێدا بێ. بەگشتی فریدمان خۆی تەواو بێلایەن دەگرێ لە نێوان نرخاندن و بەرژەوەندی جودای کە خەڵک دەبزوێنێ.

گرنگترین یەکەی کۆمەڵگە

ناکۆکیی سەرەکی لە نێوان تاکەکەس و دەوڵەتدایە. ئازادیی ڕەفتار و ئازادیی هەڵبژاردنی تاکەکەسان دەبێ لە هەموو بارێکدا ڕێگەی بۆ ساز بکرێ. دەوڵەتی خۆشگوزەرانیی مۆدێرن، بە خۆی و بە بێرۆکراتی و ڕێساکاریی خۆیەوە، لە هەموو بارێکدا دەبێ خەباتی دژ بکرێ. نوێلیبەرالیزم مۆرکی دوژمنایەتیی سازمانگەلی هاوبەرژەوەند و کۆیەکیی دیکەی پێوەیە. سازمانگەلی هاوبەرژەوەند یەکسەر دەبرێنەوە بۆ دەوڵەتی هاوچەرخی هاوئەرکەتییانە، کە بووتە هۆی دروست بوونی چینێکی ئیمتیازدار لە سیاسەتمەدار و کارمەندانی لایەنی ڕەسمی. Lepage دەڵێ، بە زیادبوونی دەسترۆیی دەوڵەتەکی بە شێوەیەکی ئۆتۆماتیک هاوئەرکەتی زیاد دەکات. «دیاردەی دەسەڵاتی دەوڵەتیی سەردەست و بەهێز دەبێتە هۆی پەیدابوونی دۆخێکی وەها بەرژەوەندی هاوزێدان لەوەدا بێ خۆیان بەسەر دەوڵەتدا زاڵ بکەن لە بری ئەوەی هەوڵ بدەن پێوەندی خۆیان لەسەر بناخەی ئاڵوگۆڕی هاولا هەڵنێن کە زێدەنرخی بۆ گشت لا تێدایە».

میتۆدی گۆڕینی کۆمەڵگە

نوێلیبەرالیزم دەیەوێ بە پلەی یەکەم شاقانوون، دەستوور، بەکار بهێنێ بۆ ڕاهێزانی پاراستنی تاکەکەس بەرانبەر دەسەڵاتی دەوڵەت. پێڕەوی کردنی شاقانوون دەبێ بخرێتە ژێر چاودێریی دادگەیەکی دەستوورەکیی بەهێز و بێلایەنەوە. ئەوجا Milton Friedman دەیەوەێ خاڵە گرنگەکانی ئابوورەکی مەنیتاریستانە لە شاقانووندا بچەسپێنێ. «بەیانی مافی ئابوورەکی» بە ڕادەی کەتەلۆگی مافگەلی هاوزێدەتی گرنگە. لەم پێشنیازی شاقانوونی ئابوورەکیی فریدماندا هاتووە: بەرزەئاستی باج دیاری بکرێ، باج گرتنی سەرکەوتە قەدەغە بێ، باجاندن taxation ی شیرکەت قەدەغە بکرێ، سنووربەستێنی هەڵکشانی بڕی پارە (کە شاخاڵە لە باوەڕی مەنیتاریزمدا)، گومرگ و ڕێساندنی هاوردن import قەغە بکرێ، ڕێساندنی نرخ و مووچە قەدەغە بکرێ.

Lepage دەنووسێ، ئەگەر ئێمە ئێستا سیاسەتێکی لیبەرالی دروست لە فرانسەدا بڕاستێنین «ئەوا دەبێتە هۆێ یان بەرپابوونی شۆڕش یان ناچاربوونی دیکتاتۆریەتی». لەبەر ئەوە نوێلیبەرالان دەبێ ستراتیژێکی دووربینانە و بیرازخوازانەیان هەبێ. «بووژانەوەی سەرمایەدارەتی تەنها یەک ڕێگەی هەیە ئەویش فراژووتنێکی خۆرسکی بیرکردنەوە و هەڵوێستی خەڵکە». ئامانجی نوێلیبەرالان تەنها هەنگاو بە هەنگاو لە ڕێ ڕۆشن کردنەوەی سیستەمبەندەوە دێتە دی. یەکسەر گەڕانە بۆ Laissez faire کارێکی ناهەڵکەوتەکی و دژەجڤاکییە. «مەبەست ئەوەیە کاری وەها بکرێت کە کۆمەڵگە خۆی وردە وردە داخوازیی خۆی لە چارەسەر کردنی دەوڵەتی کەم بکاتەوە».

شێوازی حوکومڕانیی سیاسی

سیستەمی نوێنەرەکی لە دێمۆکراتیی ڕۆژاوادا لەسەر ئەم مۆدێلە ساکارەی خوارەوە بنیات نراوە. هەڵبژێران لە هەڵبژاردنی گشتیدا خواستگەل [تفضیلات preference] ی خۆیان دەردەبڕن، ئەم خواستگەلـەش پاشان لەلایەن نوێنەرانی گەل و لەلایەن حکومەتەوە دەکرێتە بڕیار. پاشان چاوەڕێ لە سازمانی کارگوزار دەکرێ بڕیارە سیاسییەکان وەها بەجێ بگەیەنێ کە لە باری نموونەدا ئاواتی هەڵبژێران و بەرهەمی سازمانی کارگوزار یەک بگرنەوە.

نوێلیبەرالیزم هەموو تاکە باڵێکی مۆدێلی دێمۆکراتیی نموونە دەخاتە بەر گومان و لە زۆر مەسەلەشدا سەرلەبەری مۆدێلەکەش دەخاتە بەر گومان. بەڵگەش، کە زۆربەیان سەرچاوە لە فێرگەی Public choice ـەوە دەگرن، دەڵێن بازاڕ لە سیستەمی سیاسی چاکتر دەتوانی ئاواتی تاکەکەس ڕەچاو بگرێ‹٥›. ئەو ڕەخنانەی لە دەزگەی بڕیاردانی سیاسی دەگیرێ لەم سێ خاڵەدا کۆدەبنەوە:

١- لە هەڵبژاردنی گشتیدا، هەڵبژێران هەڵوێست تەنها لە سەرلەبەری پاکەتی بڕیار (پرۆگرامی حیزبی) دەگرن. هەڵبژێران ناتوانن کار لە ناوەڕۆکی پاکەتەکە بکەن. ئەو هەڵبژێرانەی سەر بە زۆرینەی سیاسی نین خواستگەلیان ڕەچاو ناگیرێ.

٢- دەشێ باری پەرلەمانی و پرۆسەی دەنگ دانی پەرلەمانی سەر بنێن بە بڕیاری وەهاوە کە ڕێک نەکەوێت لەگەڵ ئامانجی هەڵبژێراندا (تەنانەت هی زۆرینەش). لێرەدا نوێلیبەرالیزم پەنا دەباتە بەر ڕەخنەی فێرگەی Public choice لە ڕێساگەلی ئێستای دەنگ دان و پەناش دەباتە بەر ئەوەی پێی

دەگوترێ پارادۆکس paradox ی دەنگ دان – ی Kenneth Arrow، کە دەڵێ هیچ سیستەمێک جێی دڵنیابوون نییە لەوەی بتوانێ خواستگەلی تاکەکەسان تەرجەمەی بڕیاری کۆیەکی بکات.‹٦›.

٣– بۆچوونێکی دەڵێ کارگوزاری ڕەسمی بڕیاری ئۆرگانی ڕەسمی جێبەجێ دەکەن، ناکرێتە دەراو. بەر لە هەر شتێک، لەبەر ئەوەی دایەرەکان سازمانگەلی مۆنۆپۆلدارن، بەر هاوچاوی ناکەون. فێرگەی Public choice بە پشتیوانی William Niskanenی ئابووریناسی ئەمریکایی، دەڵێ کارگوزاریش وەک هەموو سازمانگەلێکی دیکە لەلایەن بەرژەوەندی خۆیەکیی ئەندامانیەوە دەبرێ بەڕێوە. شیرکەتی نێو بازاڕ ئامانجی ئەوەیە قازانج بگەیەنێتە ژووروپەڕ دائیرەی ڕەسمیش ئامانجی ئەوەیە بودجە بگەیەنێتە ژووروپەڕ. بەرژەوەندی خۆیەکی دامەزراوان (پلەوپایە، مووچە، مەودای بەرز بوونەوە) وەها دەخوازێ سازمانەکە گەشە بکات، واتە بودجەی زیاد بکات. بەڵگەی سێیەم دەڵێ: پێشنیازی بیرازکارانە، کە دەخرێنە بەردەم هەڵبژێران دەنگیان لەسەر بدەن، لایەنی کارگوزاری داڕێژەریتی. لەبەر ئەوە زۆر چاک دەشێ بڵێین نموونە مۆدێلی دێمۆکراتی ڕێگەیەکی پێچەوانەی گرتووەتە بەر: لایەنی کارگوزاری پێشنیازی بیرازکارانە ڕەپێش دەخات، ئەم پێشنیازگەلە لە پارت و سازمانە سیاسییەکاندا ڕیشەچێن دەکرێن و پاشان ئەمان بازاڕی ئەم پێشنیازانە لای هەڵبژێران گەرم دەکەن.

هاوسەران Milton و Rose Friedman لەم بەراوردەی خوارەوەدا، لە نێوان هەڵبژێر و باری بەرهەمبەردا سیستەمی بڕیاری سیاسی ڕووبەڕووی میکانیزمی بازاڕ دەکەنەوە:

«حوکومڕانیی زۆرینە شیرازەیەکە هەم پێویست و هەم جێی تەما. بەڵام ئەمیان تەواو جودایە لەو ئازادییەی هەتە لە کاتی کڕیندا. ساڵی جارێک کە دەچیتە ژووری دەنگ دانەوە بەگشتی دەنگ بۆ پاکەتێک دەدەیت نەک بۆ مەسەلەیەکی بەرجەستەی تایبەت. ئەگەر سەر بە زۆرینە بیت ئەوا لە باشترین حاڵدا دەسکەوتت بریتیە هەم لەوەی پەسەندە بەلاتەوە و هەم لەوەی ناپەسەندە بەڵام پێت وەها بووە کەمسەنگترە. بەگشتی ئەنجامەکەی دەبێتە شتێکی جودا لەوەی پێت وابوو دەنگت بۆ داوە. خۆ ئەگەر سەر بە کەمینە بیت ئەوا ناچاری دیدی زۆرینە بسەلمێنی و چاوەڕوانی ڕۆژێک بیت بەختت تێدا سووار بێت. بەڵام لە بازاڕکاریدا ڕێک ئەوەت دەسکەوت دەبێ کە دەنگی بۆ دەدەیت، بۆ خەڵکی دیکەش هەروەهایە. سندووقی دەنگ دان وێکچوون conformity ی بێ ڕێککەوتن unanimous دەهێنێتە کایەوە. بازاڕ ڕێککەوتنی بێ وێکچوون دەهێنێتە کایەوە. هەر ئەمەشە دەبێتە هۆی ئەوەی سندووقی دەنگ دان هەتا دەکرێ دەبێ بۆ مەسەلەی وەها بخرێتە کار کە وێکچوونی تێدا پێویستە».

دەرەنجامیش لێرەدا ئەوەیە کە میکانیزمی بڕیاری سیاسی بە پلەی یەکەم دەبێ لە سنووری سێ بوارە کلاسیکەکەی دەسەڵاتی سیاسیدا بمێنێتەوە: بواری دادگەری، ئاسایش و بەرگری. لە بوارەکانی دیکەدا میکانیزمی بازاڕ بخرێتە کار لەبەر ئەوەی لەبارترن بۆ هێنانە دی خواستگەلی تاکەکەسان. ئەمەش مانای ئەوە نییە نوێلیبەرالیزم مەبەستیەتی دەوڵەتی «شەوپاسەوان» ی کۆنەلیبەراڵ تازە بکاتەوە. مەبەست ئەوەیە ئەو برە پارە ڕەسمییەی بۆ لایەنی خزمەتگوزاریی ڕەسمی تەرخان دەکرێ بگوێزرێتەوە بۆ بەرهەمبەران.

سازمانی ئابوورەکی

ئامانجی نوێلیبەرالیزم هەڵوەشاندنەوەی ڕێسادانانە، کەساندنی [ئەهلی کردنی] چالاکی ڕەسمییە و هەروەها سەپاندنی مێتۆدی بازاڕاسایە لەو بەشانەی لایەنی ڕەسمی کە دەمێنن.

هاوسەرانی Friedman، سەرچاوە لە Adam Smith ـەوە دەگرن و چوار بواری ڕەوا بۆ چالاکی دەوڵەت دیاری دەکەن. یەکەمیان ئەمانی شەخسییە لە نێو وەڵاتەکەدا و بەرگرییە لە ئاست پەلاماردانی وەڵاتی دیکە. دووەمیان سەپاندنی شیرازەی دادگەری و ڕێساگەلی سەرەکیی هەڵکردنی نێو کۆمەڵگەیە. بواری سێیەم بریتییە لەو چالاکییانەی بۆ سەرانسەری کۆمەڵگە بەسوودن بەڵام بۆ تاکەکەس سوودی بازاڕییان نییە تا بیانگرێتە ئەستۆ. بواری چوارەم پاراستنی ئەو کەسانەیە کە ناتوانن خۆیان بپارێزن، بۆ نموونە منداڵ. بە بۆچوونی هاوسەرانی فریدمان پێوانەی جودا کردنەوەی ئەرکەکانی دەوڵەت لە هی بازاڕ لێرەدا پەیدان.

باشترین نموونە بۆ سیاسەتی نوێلیبەرالانە لە یەکێک لەو بوارانەی ڕەوایە دەوڵەت بیگرێتە ئەستۆ پێشنیازەکەی Milton Friedman ـە دەربارەی کۆپۆنگی خوێندن. لە ڕێی سیستەمی کۆپۆنگی خوێندنەوە هەموو کەسێک بڕێک پارەی بۆ تەرخان دەکرێ بۆ خوێندن. ئەوجا دەکرێ ئەم کۆپۆنگانە لەو فێرگەیە ورد بکرێنەوە و بەکاربهێنرێن کە خوێندکار و دایکوباب پێیان باشە. بەم شێوەیە بە پارەی باج مەسرەفی بازاڕێکی خوێندن دەکرێ کە هاوچاوی تێدایە. هاوچاوییەکەش لێی چاوەڕێ دەکرێ ببێتە مایەی هەم بەرزکردنەوەی ئاستی چۆنیەتیی خوێندنەکە و هەم ئازادیی هەڵبژاردن بۆ بەرهەمبەران. گەر مەبەستیش ئەوە بێ لە ڕێی سیاسەتەوە جۆرە ژێرپەڕ minimum ێک دابین بکرێ ئەوا جۆرە کۆنترۆڵێکی ڕەسمی بەسەر فێرگەکانەوە دەشێ پەسەند بکرێ. لیبەرالی دیکە هەیە، بۆ بواری وەک نەخۆشخانەکاری، پێشنیازی سیستەمیان کردووە لە بابەتی کۆپۆنگ و ئەوەی پێی دەگوترێ «مافی ڕاکێشان».

پێشنیازی سێیەم، کە Lepage ئاماژەی بۆ دەکات، دروست کردنی «مافگەلی موڵکایەتی» ی نوێیە و لەویشەوە بازاڕی نوێیە، بە نموونە بۆ ژینگەپارێزی. لە بری ڕێساندن دەشێ دەوڵەت «بڕێکی کەسەکی لە هەوا پیس کردن» دابەش بکات بەسەر هەموو کەسێکدا، ئەمانەش دەکرا پاشان بێنە کڕین و فرۆشتن. ئەوجا، لە بری ئەوەی «کارمەندان یان دەستەی گوشاربەر لە پێتەخت» بڕیار بدات، هێزی بازاڕ کارێکی دەکرد چۆنیەتیی هەوای هەر ناوچەیەک بە گوێرەی خواستی خەڵکی ناوچەکە بێت.

ئوتۆپیا

میکانیزمی بازاڕ بە دیدی نوێلیبەرالیزم دەزگەیەکی تەواو بێلایەنە لە ئاست ئاواتگەلی تاکەکەسان، هەرچییەک دەبن با ببن. کەواتە بازاڕ بە چەمەرەیەکی ڕووت دادەنرێ. پڕ کردنەوەی ئەم چەمەرەیە بە ناوەڕۆک ئەرکی تاکەکەسانە. کەواتە ئوتۆپیای نوێلیبەرالیزم بەوە دێتە دی کە دەوڵەت پاشەکشە بکات و بازاڕ بە ئازادی جێ بهێڵێ.

Henri Lepage دەڵێ، سەرمایەدارەتی تاکە سیستەمە بتوانێ لە نێوان داخوازییەکانی تاکەکەساندا باشترین ڕێگە بدات بەدەستەوە. بەوەش Lepage ئوتۆپیای نوێلیبەرالیزم بە سەرمایەدارەتییەکی بیرازکراو دیاری دەکات کە دەرفەت دەڕەخسێنێ بۆ ئەوەی «ژمارەیەکی ژوورپەڕ لە خەڵک بڕێکی ژوورپەڕ لە خواستگەلیان براستێن بە ڕادەیەکی ژێرپەڕ لە مەسرەف و کاری زۆرەملێ».

Robert Nozick هەنگاوێکی دیکەش ئەم بۆچوونە سەر دەخات. «دەوڵەتی ژێرپەڕ» کە بە دیدی ئەم لەگەڵ مافگەلی تاکەکەساندا یەک دەگرنەوە، دەبا ببێتە چەمەرەیەک بۆ تەجرەبەیەکی مەزن، تەجرەبەیەک گشت ئوتۆپیا سیاسی و جڤاکییەکانی تێدا بەکردەوە تاقی بکرێنەوە. «خولیادار و خەیاڵباز، شێت و فریشتە، ڕاهب و هەوەسباز، سەرمایەدار، کۆمیونیست و سۆسیالدیمۆکرات» و گشت گروپانی دیکە دەرفەتیان بۆ بڕەخسێ خولیای خۆیان براستێن و نموونەیەکی سەرنج ڕاکێش هەڵبنێن. کۆمەڵگە بەو جۆرە دەبێتە ئەزموونگەی تاقی کردنەوە و چاک کردنی خولیای بیرە سیاسییەکان.

«بەشێکیان پشت گوێ دەخرێن، بەشێکیان بەردەوام دەکۆشن، بەشێکی دیکە دیسان لەتلەت دەبن، بەشێکیان دەگەشێنەوە، ئەندام پەیدا دەکەن و لە جێگەی دیکە کۆپی دەکرێن. هەموو کۆڕێک دەبێ پشتیوانیی خۆکارانەی ئەندامەکانی ڕابکێشێ و بپارێزێ. هیچ نەخشێک بە زۆر بە سەر کەسدا ناسەپێنرێ و ئەنجامیش دەبێتە یەک نەخشە، ئەگەر و تەنها ئەگەر، هەموو لایەک خۆکارانە ئەو گوزەرانە بسەلمێنن».

١٢- ئێكۆلۆژیزم Ecologism

ئێكۆلۆژیزم (ژینگەناسەتی) ئێستا لە ئاستی نێونەتەوەییدا زاراوەیەكە بیروڕا و بزاڤی وەها دەگرێتەوە كە بە ناوی خەباتی ژینگەپارێزانەوە داوای ڕێكخستنەوەیەكی ڕادیكالانەی كۆمەڵگەی پیشەسازی ڕۆژاوا دەكات. ئێكۆلۆژیزم خۆی پێی وایە كەنار dimension ی نوێی وەهای بە سیاسەت بەخشیوە كە لەگەڵ ڕاستەی ڕاست – چەپیی باوی هەتا ئێستا ناگونجێ. ئەم گوتەیە لەلایەن تۆژكارانی سیاسەتناسییەوە سەلمێنراوە. داخوازیی ئەم كەنارە نوێیە، بە پێچەوانەی هەوڵی كۆمەڵگەی پیشەساز كە مەبەستی گەشەندە، بە پلەی یەكەم بریتییە لە داخوازیی هاوسەنگیی ژینگەناسانە. زۆر جاریش دەگوترێ نانێوەندەكیاندن وەك كەنارێكی نوێی سیاسی زادەی ئێكۆلۆژیزمە. ئەم گوتەیەش لەوەوە هاتووە كە هەموو ئایدیۆلۆژیا سیاسییەكانی دیكە، لە چەپەوە بۆ ڕاست، ڕوویان لە پیشەسازی مەزن، گەشەندی ئابووری و دەسەڵاتی نێوەندەكیی دەوڵەتە.

ڕوانگەی سیاسەت – مێژووی بیر ئەمە بە كەنارێكی نوێ دانانێت. واچاكە بگوترێ داخوازیی هاوسەنگیی ئێكۆلۆژیستانە بووەتە شابەڵگەیەكی دیكە بۆ نانێوەندەكیاندن، دیمۆكراتیی شیركەت و خۆفەرمانی لە یەكەی جڤاكیی بچووكدا، ئەمەش داخوازییەكە زووتر لە نێو ئەناركیزم، سەندیكالیزم، سۆسیالیزمی پۆلێر guild socialism و تەنانەت لە نێو چەپی نوێشدا هەبووە.

كاریگەری چەپی نوێ لێرەدا بەرهەستە، تەنانەت بەشێكی گەورەی بەرنامەی فێمینیستانەش تێهەڵكێشی ئێكۆلۆژیزم كراوە، هەر نەبێ لەو دەمەوە كە ئەم بزووتنەوانە لە ١٩٧٠ كاندا هاتنە مەیدانی كاری پەرلەمانییەوە.

لێرەدا چەند ڕێچكە بیرێكی نوێنەرەكیی نێو ئێكۆلۆژیزم دەخرێنە بەر باس، نموونەكانیش لەلایەك لە فەیلەسووفی نەرویژی ئارنێ نێس Arne Næss و لەلایەك لە پرۆگرامی پارتی ئێكۆلۆژیستانەی ئەڵمانییەوە وەرگیراون. ئارنێ نێس سیستەمێكی فەلسەفی سەرلەبەری داڕشتووە و ناوی ناوە ئێكۆسۆفی ekosofi.

لە سوێد Per Gahrton ی جڤاتناس یەكەم هەنگاوی جیددی هەڵنا بۆ داڕشتنی ئایدیۆلۆژیایەكی حیزبییانەی ئێكۆلۆژیستانەی سوێدی‹١›.

لە نێو پارتگەلی ئێكۆلۆژیستاندا Die Grünen (كەسكەكان) ی ئەڵمانی جێی سیاسیی هەرە بەهێزیان گرتووە.

لە یەكگرتنەوەی ئەڵمانیادا، كەسكەكان، لە پەرلەماندا داهێزران، لەبەر ئەوەی ئەمان دژی یەكگرتنەوەكە وەستان و ئومێدیان وابوو بیروڕای ئێكۆلۆژیستانە لە DDR ێكی نوێدا جێی خۆی بكاتەوە.

لە فرانسا ئێستا دوو پارتی هاوچاوی ئێكۆلۆژیستانە هەیە. لە سكەندەناڤیا پارتی De gröna (كەسكەكان) ی فینلاند، لە هەمووان زووتر جێی خۆی لە پەرلەماندا كردەوە. لە نەرویژ و دانمارك پارتە چەپە سۆسیالیستەكان بەرنامەی ئێكۆلۆژیستانەیان هەڵگرتەوە.

گەیشتن بە مەیدانی پەرلەمانی بووە هۆی پەیدا بوونی گرژیی سیاسی – تاکتیکی. لە نێو Die Grünen دا دوو ڕێبازی دژ بە یەک دەکۆشن. یەکیان لای وایە پاراستنی ئەمانەتی پرنسیپ لە پێشترە و لەبەر ئەوە پێیان دەگوترێ بنەماگران *"Fundos"*. ڕێبازەکەی دیکە، کە بە خۆیان دەڵێن هەڵکەوتخوازان (واقعی) *"Realos"* سیاسەتی ئەنجامبەخش و هاوکاری لەتەک پارتەکانی دیکە دەسەلمێنن.

شانرخاندن

باوەڕی هاوسەنگیی ئێکۆلۆژیستانە بنەمای ئێکۆلۆژیزمە. ئەمیان چەمکێکی سیاسییە نەک زانستی، لە ماوەیەکی زووتری دەمی گوتوبێژی ژینگەپارێزیدا سەری هەڵدا. مەبەستیش لە هاوسەنگیی ئێکۆلۆژیستانە ئەو دۆخەیە کە لە سروشتێکدا هەیە دەست تێوەرنەدراوە. بە دیدی ئێکۆلۆژیزم ئەم کۆمەڵگە پیشەسازە مۆدێرنە تەواو ئەم هاوسەنگییەی شێواندووە. دەست تێوەردانی مرۆڤ هێند مەزن بووە شیرازەی سروشت خۆی هاتۆتە دەست. بڕوانە سامانی سروشت، کە بە دیدی ئێکۆلۆژیزم خەریکە نابوود دەبێ، بڕوانە ژینگە و بڕوانە سەرلەبەری شێوازی گوزەرانی مرۆڤ. ئەو کۆمەڵگەیەی دەبێ جێی کۆمەڵگەی پیشەساز بگرێتە ئارنێ نێس ناوی دەنێ کۆمەڵگەی هاوسەنگ. لە پرۆگرامی ئێکۆلۆژیستانی ئەڵمانیدا هاتووە: «مرۆڤ گەورەی سروشت نییە، بگرە دەبێ سەرلەنوێ خۆی بە بەشێک لە سروشت بزانێ». ڕەچاو گرتنی ژینگە و تەندروستی «ڕەچاو گرتنی ژینی گیانەوەر و ڕووەک» لە بازاڕ، شیرازەی گوزەران و بەرهەمبەریی کۆمەڵگەی ئێکۆلۆژاندا ڕەنگ دەداتەوە. ئارنێ نێس شتێکی دیکەشی دەخاتە سەر و دەنووسێ: «ڕێز گرتنی سەرلەبەری ژیان، لە ڕووی پرنیسیپەوە هاومافیی فراژووتن بۆ گشت ژینێک، هاوشانەتی egalitarianism لە دونیای ژینداراندا». مەبەستیش لێرەدا ئەوەیە کە مرۆڤ هیچ مافێکی تایبەتی نییە ببێتە گەورەی ژیانی بوونەوەر، ڕووەک و ئۆرگانیزمی دیکە.

لە بورای گوزەرانی کۆمەڵایەتیدا گوناهی تێکچوونی هاوسەنگی دەخرێتە ئەستۆی نە تەنها پیشەسازیی مەزن بگرە «ئابووریی هاوچاو» و «چڕ کردنەوەی دەسەڵاتی ئابوورەکی» یش دەگرێتەوە. لێرەدا ئیلهام لە سۆسیالیزمەوە ئاشکرایە، بە نموونە ئێکۆلۆژیستەکانی ئەڵمانیا دەڵێن دادۆشینی مرۆڤ و بەدبەکارهێنانی یەکدی لەگەڵ سیاسەتی ئێکۆلۆژیانەدا یەک ناگرنەوە.

لە سوێد، پێر گارتۆن Per Gahrton، بێژەری ئایدیۆلۆژیانەی کەسکەکانە. ئەم ئەوەشی دەخاتە سەر کە کۆمەڵگەی پیشەسازی ئەمڕۆ بێپێوەری anomy، واتە هەڵوەشانی جڤاکی، یشی بەدەمەوەیە. کۆمەڵگەیەک لە خەمی گەشەنددا بێت ناکرێ خۆی لادا لەوەی مەودای نێوان ئامانجی بەختەوەربوونی خەڵک و دەستاوێژێ بۆیان ڕەخساوە، فرەوان بێت: «ئاشکرایە کە تەژەند دەبێتە هۆی ئەوەی بەردەوام ئامانج دوورتر بخرێتەوە و لە کۆشەشی پێڕاگەییشتن بەو ئامانجانە با ناچاری خەرەندی جڤاکی، ناکامی frustration، دارزان، ناڕازیبوونی درێژخایەن و پەیدابوونی «دۆڕاوان» ی لێ دەزێتەوە. هەتا گەشەندی ماددی تیژڕۆتر بێ هەڵوەشانی جڤاکی بەرهەستتر دەبێ».

دیمانەگەلی جڤاکی دەربارەی کۆمەڵگەی پیشەساز سەرچاوەی ئەم ڕەخنانەن. ئەمانە پشتیوانی

دەکەن لەو هەوڵەی ئێکۆلۆژیزم دەیدات بۆ دروست کردنەوەی ئەو داوەستان و ئاسوودەبوونەی گۆیا لە کۆمەڵگەی بەر لە پیشەسازیدا هەبووە.

وەها باشە ئێکۆلۆژیزم بە ئایدیۆلۆژیایەکی سەر بە نرخاندنی بابەتەکی دابنرێ. چونکە لای وایە چەمکی هاوسەنگیی ئێکۆلۆژییانە ڕیشەی لە دۆخێکدا هەیە زانست سەلماندوویەتی و نایەتە گۆڕین. چەمکی هاوسەنگی دەبێ لە دۆخی هەمەجۆردا لێکبدرێتەوە و بڕاستێنرێ لەبەر ئەوە پتر خەسڵەتی دروشمی وەرگرتووە، تاڕادەیەک وەک ئەوەی «ئازادی» ی نێو لیبەرالیزم و «یەکسانی» ی نێو سۆسیالیزمی دێمۆکرات.

گرنگترین یەکەی کۆمەڵگە

ئێکۆلۆژیزم بەگشتی ئایدیۆلۆژیایەکی نێونەتەوەییە. ئەم باوەڕە دەڵێ هاوچاویی نێو بازاڕی جیهانی بۆ گەشەندی ئابوورەکیی جیهانی ڕۆژاوا جیهانی هەژاری سێیەمی کردۆتە یەکەم قوربانی. کاتێک مرۆڤ و مرۆڤایەتی بە پلەی یەکەم بە هاوژینی سروشت سەیر بکرێن ئیدی پلەی یەکەی ناسیۆن دادەبەزێ. سەختانگی ژینگە بە سەختانگێکی هەمەپۆش global و دونیاپۆش دادەنرێ. بەڵام لەلایەکی دیکەوە ئێکۆلۆژیستان بۆ چارە کردنی سەختانگی ژینگە بە توندی پشتی خۆفەرمانیی نەتەوەیی دەگرن دژ بە هێزگەلی بازاڕی جیهانی. لە نێو دەوڵەتدا دەسەڵاتی دەوڵەت دەبێتە گرنگترین ئامراز بۆ سەپاندنی قانوونی ڕژد دەربارەی ژینگە و ڕێسای ئابوورەکی وەک پەرژینێک بەرانبەر کارتێکردنی بازاڕی جیهانی.

لە ئێکۆلۆژیزمدا چەمکی چینایەتی مارکسیستانە بەکار ناهێنرێ. لە بری ئەوە پێکهاتنی دەستەی جڤاکیی سروشتکرد بە یەکەی گرنگتر دادەنرێن. هەر ئەمانەشن دەبنە بنەمای سیاسەتی ئێستای بزاڤەکە و دیدی وی دەربارەی کۆمەڵگەی دواڕۆژ. جێی کار و هاوبەندیی کار نموونەن لە یەکەی سەرەکی، ناوچە، ئاوایی (بەشەشار، گەڕەک، شارۆچکە و گوند) نموونەی دیکەن. پێر گارتۆن پەنا دەباتە بەر Émile Durkheim کە یەکێکە لە دیمانەیارانی کلاسیکی جڤاتناسی. ئەم دەیویست بە لایەنە باشەکانی وێنەیەکی مۆدێرنی کۆنە کۆمەڵگەی جووتیارەتی، بە جێگرێکی خێزانی گەورە، کۆڕی زەویداران، کاسبکاران و کۆڕی کڵێسە چارەیەکی داوەشانی نێو کۆمەڵگەی پیشەساز بکات. گارتۆن ئەم جێگرە لە «کۆمەڵگەیەکی نێوچەکیی بەهێز» دا دەبینێ. ئارنێ نێس دەنووسێ: «پێوەندی مرۆڤانەی نێزیک کە مایەی ئاسوودەیی و گەرمی بێت تەنها لە نێو دەستەی تاڕادەیەک بچووکدا پەیدایە». ئێکۆلۆژیزمی ئەڵمانی دیمانەیەکی دەربارەی «تۆڕی بچووکی جڤاکی» ی داڕشتووە و جێگەیەکی گرنگی داوەتێ لە سیاسەتی خۆیدا. ئەم پێکهێنانەی دەستەگەلی بچووکە بووەتە دەراو بۆ «دێمۆکراتیی بنەما» کە ئامانجێکی دێمۆکراتیانەی ڕادیکالی ئێکۆلۆژیزمە.

میتۆدی گۆڕینی کۆمەڵگە

ئارنێ نێس پاش هەڵسەنگاندنێکی وردی نێوان بیرازەتی reformism و شۆڕش دەگات بەوەی کە «بەدیلی واقیعی ڕێگەیەکە بە بیرازی سەرانسەریدا تێپەڕ دەبێ». دوور نییە «بیرازی سەرانسەری» ئیلهامی لە «بیرازی ساختارانە» ی کۆمیونیزمی ئەورووپی و سۆسیالیزمی چەپڕۆوە گرتبێ. نێس ئەم گریمانەیەی خوارەوەی داڕشتووە گەرچی مەبەستیشی تەنها کۆمەڵگەی خۆشگوزەرانی سکەندەناڤیایە:

«چالاکیی بیرازکارانەی هەنگاو بە هەنگاوی هەتا دێ قووڵتر و بەرینتر، کە هەموو ئامانجێکی پێکراو تێیدا هەنگاو بە هەنگاو ڕاوێژی لەسەر بکرێ، دەرفەتی لە شۆڕش زیاترە کە دامەزراو بگۆڕێ بە جێگرێکی تەواو باشتر. پێوانەی «باشتر» یش، بە کورتی، دەکاتەوە ژیانی خۆش».

هەروەها ئێکۆلۆژیستانی ئەڵمانیش لایەنی پلەدارەتی دەگرن، هەڵبەتە بەو مەرجەی گۆڕانکاریی سەرانسەریی نێو سازمانی هەم ئابوورەکی و هەم سیاسی ڕووی لە کۆمەڵگەیەک بێت لە جۆرێکی نوێ. ئەمانە بەتەماش نین بیرازەکانیان لە ڕێی ئاسایی پەرلەمانییەوە جێبەجێ بکەن. کەسکەکان وەک سەندیکالیست و چەپی نوێ لایەنگری «تەکی ڕاستەوخۆ» ن. شێوەگەلی وەهای ڕێکخستن و خەبات دەخرێنە پێش کاری پەرلەمانییەوە: دەستەی تەک، بایکۆت (مقاطعة)، پرۆژەی بەدیل، خۆسازدان و خۆیاریدەدان لە نێو «گروپانی لێقەوماو» دا، مانگرتن و شیرکەت داگیر کردن. کاری پەرلەمانانە لای کەسکەکان دەستاوێژێکە بۆ ئەوەی داخوازییەکانی دەستەگەلی تەک ببرێنە نێو پەرلەمانەوە.

ئەوجا لای کەسکەکان مەرجێکی گرنگ هەیە بۆ تەک و دەستەگەلی تەک: دەبێ پێڕەوی پرنسیپی نا-دڕی بکرێ، وەک ئەوەی لەنێو بزاڤی هاوزێدەتیی ئەمریکاییدا پێڕەوی دەکرا. ئارنێ نێس بەتایبەتی لە سیاسەتی نا-دڕیی گاندی Gandhi وردبۆتەوە کە لە خەباتی سەرخۆبوونی هیندستاندا پێڕەوی دەکرا و دەگاتە ئەوەی: «تەکی ڕاستەوخۆ ئەگەر تاڕادەیەکی بەرز نا-دڕ نەبێ ناتوانێ بۆ ماوەیەکی درێژخایەن سەرکەوتوو بێ».

شێوازی حوکومڕانیی سیاسی

«دیمۆکراتیی بنەما» ی کەسکەکان دەکاتەوە سەپاندنێکی قووڵی دیمۆکراتیی ڕاستەوخۆ لە یەکەی بچووکدا. لە سەر ئاستی نەتەوەیی دیمۆکراتیی نوێنەرەکی ڕەت ناکرێتەوە بەڵام دەبێ بە گەلپرسی تەواو بکرێ. گەلپرسی دەبێ بڕیاردەر بێ و دەبێ بە دەستپێشخەری گەل بێ، واتە ژمارەیەکی دیاری کراوی هاوزێدان بۆیان هەبێ گەلپرسی بسەپێنن. داخوازیی سێیەم دەڵێ گەل دەبێ بتوانێ هەر کاتێک بێ لە دەمی مانداتی نوێنەراندا، نوێنەری هەڵبژاردە لە نوێنەرایەتی بخات، ئەمەش هەر داخوازییەکی کلاسیکی دیمۆکراتی ڕادیکالانەیە.

سازمانی کۆمەڵگە دەبێ بگونجێنرێ لەگەڵ شێوازی بڕیارەکانیدا، بە شێوەیەکی وەها کە لە سوودی یەکەی بچووکدا بێ و ژمارەیان زیاد بکات. لەبەر ئەوە نانێوەندەکیاندن decentralization دەستاوێژێکی یەکجار گرنگی ئێکۆلۆژیزمە.

جگە لەوە ئێکۆلۆژیستانی ئەڵمانی داخوازییەکی ڕادیکالانەی فێمینیزمیش دەسەلمێنن کە دەڵێ لە

هەموو جێی کار و خوێندندا دەبێ جێی تەرخان بۆ ژن هەبێ. ژنان «دەبێ لە گشت بوار و گشت ئاستێکدا» پێشەمییان بدرێتێ هەتا ئەو دەمەی ڕێژەیان بەلای کەمەوە دەگاتە سەدی پەنجا.

سازمانی ئابوورەکی

تەنانەت بازاڕیش دەبێ سەر بۆ «دێمۆکراتیی بنەما» فروو بێنێ، کە لەم بوارەدا پێی دەگوترێ خۆکارگوزاری.

«زەوی، سامانی سروشتەکی، دەستاوێژی بەرهەم هێنان و بانکەکان دەبێ بگوێزرێنەوە بۆ شێوازی موڵکایەتیی جڤاکیی نوێ. ئێمە ئەو شێوازانەی دەوڵەتاندن کە هەتا ئێستا باوبوون ڕەت دەکەینەوە، چونکە دەرفەت نارەخسێن بۆ کۆنترۆڵی سەر بە دێمۆکراتیی بنەما. مۆدێل و بەدیلی ڕووەو مافی سەرپەرشتی کردنی خۆکارگوزارانەی ئازادی نا–دەوڵەتی تەنها لەلایەن کەسانی پێوەندیدارەوە هەڵدەنرێ».

ئێکۆلۆژیستانی ئەڵمانی بەم شێوەیەی سەرەوە بەرنامەی خۆیان بۆ داڕشتنەوەی گوزەرانی ئابوورەکی کورت دەکەنەوە. جگە لەوەش یەکەی گەورە دەبێ دابەش بکرێ بەسەر یەکەی بەرکۆنترۆڵ و دیاردا. «کەسانی پێوەندیدار» بە هاوکاریی بەرهەمبەران دەبێ بڕیاری ئەوە بدەن «چی دێتە بەرهەم، چۆن و لە کوێ دێتە بەرهەم». بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە بازاڕ تەواو ڕەش بکرێتەوە. لەگەڵ ئەوەشدا هەموو سامانێکی لە تازەکردنەوە نەیەت دەبێ لە دەست بازاڕ دەربهێنرێ. بۆ دواڕۆژی دوور، کەسکەکان، نیازیان وایە «داڕشتنی چەمەرە پلانی دێمۆکراتیانە» بسەپێنن. بە توندیش جەخت دەکەن لەسەر ئەوەی ئەمیان چ پێوەندییەکی نییە لەگەڵ ئابووریی ڕستراوی نێوەندەکیی کۆمیونیزم. ئەم پلانەیان دەبێ لە ئەنجامی ڕاوێژێکی دێمۆکراتانەی بەریندا بڕیاری بدرێ.

کەسکەکان لایان وایە بازاڕێک لە ژێر خۆکارگوزاریدا بێت و لە ساختاری هەرەمی ئازاد بێت دەبێتە دەستەبەر بۆ ڕێزگرتن لە ئامانجی جڤاکی و ئێکۆلۆژیانە.

مێتۆدێکی دیکە ئەوەیە بەستەگی بە بازاڕی جیهانییەوە کەم بکرێتەوە. بەشی هەرە زۆری تاوانی ئەو ڕێبازی بەرهەم هێنانەی بووتە هۆی شێواندنی هاوسەنگیی ئێکۆلۆژی دەخرێتە ئەستۆی هاوچاویی نێو بازاڕی جیهانییەوە. لەبەر ئەوە ئێکۆلۆژیستان داوای ئاوتارکی autarky یەکی سنووربەست دەکەن، مەبەستیش لە ئاوتارکی خۆتەیار کردنی نەتەوەییە. ئەمیان دەبێ بەلایەنی کەمەوە خۆراک و بەرهەمی سەرەکیی لەو بابەتە بگرێتەوە.

هەڵبەتە ئەم شیرازە نوێیە ڕێبازێکی نوێی بەرهەم هێنان دەگرێتەوە: هێزی ئاتۆمی دەبێ دەمودەست لە کار بخرێ، «نەرمە تەکنیک» جێی بۆ خۆش بکرێ، بەرهەمی خۆڕاگر، سوود لێ وەرگرتنەوە، دنەدانی کاری دەستی و بەرهەمی نێوچەیی.

ئێکۆلۆژیزم وشەی «چۆنایەتیی ژیان» ی کردۆتە مۆر بۆ کۆمەڵگەی دواڕۆژی خۆی. بۆ نموونە ئارنێ نێس دەنووسێ: «خۆراستاندن نێزیکە لە چۆنایەتیی ژیانەوە. ئەم دوو چەمکە ئەوە ڕەت دەکەنەوە کە ئاستی گوزەرانی ماددەکی ببێتە نیشانەی دۆخی گوزەرانی هەرە بەرز».

ئوتۆپیای ئێکۆلۆژیستانی ئەڵمانی تاڕادەیەکی بەرز لە خولیای دواڕۆژی مارکسیزم و چەپی نوێوە نێزیکە. کەسانی بەرهەمهێن لە نێو سیستەمێکی هاوسەنگی ئێکۆلۆژی و جڤاکیدا کۆنترۆڵیان هەیە بەسەر بەرهەمی کاری خۆیان و بەو شێوەیە گەورەترین بەشی کاری نامۆبەخش نامێنێ (ئەوەی دەمێنێ بە هاوپشکی بەسەر هەمووان‌دا دابەش دەکرێ). کاتی کار کردن تەواو کورت دەکرێتەوە. «لە کاتی ئازاددا دەشێ چالاکییەکی ئازادی وەها گەشە بکات کە هەر خۆیشی ئامانجە». بیرۆکەیەک هەیە زووزوو ڕەپێش دەخرێ دەڵێ بەرهەمی دروستی کاڵا دەبێ لە سنووری پێداویستییە بنەڕەتییەکاندا بمێنێتەوە، ئەوجا پێداویستیی تاکەکەسی لە دەرەوەی ئەو سنوورە لە ڕێی کاری خۆیەکییەوە دابین دەکرێ کە لە ماڵدا یان لە کارگەی گەڕەکدا ئەنجام دەدرێ. بە نموونە گوتراوە دەبێ کاتی کار بیست سەعات بێ لە حەفتەیەکدا بۆ ئەوەی دەرفەت بڕەخسێ بۆ بەرهەمی خۆیەکیی وەها خۆفراژووتنی بە دەمەوە بێ.

ئارنێ نێس لە ئێکۆسۆفی – یەکەی خۆیدا چەند ڕستەیەکی سیستەمبەند کردووە، ئەمانە وێنەیەکی پتر سەرلەبەر دەدەن دەربارەی ئوتۆپیای ئێکۆلۆژیانە. ئەمەش کورتەی ڕستەکانە:

– خۆکارگوزاریی ژووریەڕ maximum.
– خۆراستاندنی تاکەکەسی بەستەگی هەیە بە خۆراستاندنی هەموانەوە.
– خۆراستاندنی ژووریەڕ داوای هاوژینی symbiosis ی ژووریەڕ دەکات.
– فرەژماری ژووریەڕ! فرەفەرهەنگ! فرەمەیدان!
– خۆراستاندنی ژووریەڕ داوای خۆفەرمانیی ژووریەڕ دەکات.
– خۆراستاندنی ژووریەڕ داوای فرەدیویی ژووریەڕ دەکات.
– سامانی ژوورپەڕی چۆنایەتی.

١٣- فێمینیزم

فێمینیزم Feminism وەک بزاڤێکی بیرکارانە intellectual و سیاسەتکارانە لە پێناو ئازاد کردنی ژن لە ڕووی جڤاکی و سیاسییەوە، لە شێوەی جۆراوجۆردا، لە سەدەی هەژدەیەمەوە هەیە. Mary Wollstonecraft بە کتێبی: (1792) *A Vindication of the Rights of Women* بووە یەکەم نووسەری ژنی فێمینیست. ئامانجی Wollstonecraft بریتی بوو لەوەی «جوداوازیی زایەندەکی بە تەواوی لە کۆمەڵگەکەماندا ڕەش بکەرێتەوە، مەگەر لەو بارانەدا کە خۆشەویستی ڕەفتار بگێرێت». لای Wollstonecraft ئامرازی گەییشتن بە کۆمەڵگەی زایەندیەکسان بارهێنان و فێرکاریی وەک یەکی بێ بۆ کوڕ و کیژ.

لە سەدەی نۆزدەیەمدا نووسەری فێمینیستی ژن و پیاو لە هەموو ڕێبازە سیاسییەکاندا هەبووە، لە لیبەرالیزمەوە بگرە هەتا ڕووەو چەپ. لە نێو لیبەرالاندا دەبێ ئاماژەی تایبەت بە میلل John Stuart Mill بکرێ. بەرهەمەکەی میلل (1869) *The Subjection of Women* ئێستایش جێی خۆی هەیە. میلل وەها باس لە دۆخی ئەو دەمە دەکات: «لە کۆمەڵگەی نارۆشناکدا ڕەنگی پێست، ڕەگەز، دین، یان لە وەڵاتی ژێردەستەدا سەر بە نەتەوە بوون چی دەگەیەنێت ژن بوون هەمان شت دەگەیەنێت بۆ هەموو ژنان: ”هەتاهەتایە دوورخستنەوە لە هەموو پیشەیەکی بەرز”». وێڕای بێدادیی دژ بە ژن و کۆسپ خستنە ڕێی فراژووتنی کەسایەتییانەوە، ئەم داگرتنی پلەوپایەیەی ژنان دەبێتە هۆی زیانێکی گەورە لە سەرلەبەری کۆمەڵگە. لە سیاسەتدا کۆمەڵگە چەندین بەهرەداری لە کیس دەچێ وێڕای کاریگەریی ئەو خێرخوازییەی بەرهەمی خەسڵەتگەلی تایبەتی ژنانە. کەواتە میلل وەک سوودخوازێک دەیویست بەڵگەی مافگەلی سیاسیی ژنان لەوەدا پێشان بدات کە سوودی هەیە بۆ کۆمەڵگە: کۆمەڵگە سەدی پەنجای ئەو توانایەی خۆی لە کیس دەچێ کە دەشیا بۆ چاک کردنی کۆمەڵگە بخرێتە کار.

خەبات لە پێناوی مافی دەنگ دانی ژنان لە ئەورووپای ڕۆژاوا و کۆوەڵاتی ئەمەریکا USA بە خەسڵەتگەلی لیبەرالانەوە پیادە کرا. هەڵبەتە سوفراگێت Suffragette ـەکان: ئەندامە چالاکە دەستوەشێنەکان، ناچاربوون پەنا بەرنە بەر مێتۆدی پەرلەمانبەدەر بۆ سەرخستنی کەمپانیاکەی خۆیان. سوفراگێتەکان بەڵگەی میلل - یان توندتر دەکرد و دەیان گوت ژنان خاوەنی خەسڵەتی ئاکارەکیی بەرزترن. ئەم خەسڵەتانە، پاش پیادە کردنی مافی دەنگ دانی ژنان، دەبنە هۆی گۆڕینی کۆمەڵگە. Elizabeth Stanton دیمانەیاری هەرە گرنگی بزاڤی سوفراگێت بوو، دەیگوت هۆی بەڵای ئەم دونیایە لەوەدایە هەتا ئێستا لە بواری سیاسەت و کۆمەڵگەدا پیاو سەردەستە:

«ڕیشاڵی پیاوانە هێزێکی ڕووخێنەرە، توندە، خۆپەرست و پەلهاوێژە. حەزی بە شەڕ، دڕی، داگیر کردن و ڕمانە. هەم لە دونیای ماددی و هەم لە دونیای ئاکارەکیدا ناتەبایی، نارێکی، نەخۆشی و مەرگ... ی لێ دەزێتەوە. ئەوەی لەم دونیایەدا پێویستە بریتی نییە لە ناوچە، کانی زێڕ، ئاسنەڕێ و زرەی پارە بەڵکوو بەرزەپەیامی نوێی ژنانەیە کە پاکی، پاکژی، ئاکار، دینی دروست بەرز دەنرخێنێ و پیاو بڵند دەکاتەوە ڕووەو دونیای بەرزی بیر و کردەوە».

له بەرەی سۆسیالیست و کۆمیونیست Friedrich Engels و August Bebel (سەرۆک پارتی سۆسیال دیمۆکراتی ئەڵمانیا هەتا شەڕی جیهانی یەکەم) و Alexandra Kollontay ی شۆڕشگێڕی رووس بە نووسەری هەرە لەپێش دادەنرێن. هاوبەش لای ئەمانە لەوەدایە کە دەڵێ پلەوپایەی وەپشت خراوی ژنان زادەی سەرمایەدارەتییە، شۆڕشی سۆسیالیستانە دەرفەت بۆ ژنان دەڕەخسێنێ بەشداری بەرهەم هێنان بن و بەوەش بنەمای ئابوورەکییان دەبێ بۆ هاوشانیی تەواو. ئەنگیلز پەرە دەدا بە بیرۆکەی هەڵوەشانی خێزانی نەریتەکی و دەڵێ، کاتێک کۆمەڵگە بەرپرسایەتیی بارهێنان و خوێندنی منداڵ بگرێتە ئەستۆ ئیدی خێزان هەڵدەوەشێتەوە، بەڵام نەک بە مانای ئەوەی مارەبڕین نامێنێ، بەڵکوو ئەو دەمە دەبێتە یەک گرتنێکی خۆخواستانەی وەها بنەماکەی تەنها خۆشەویستی بێ.

Simone de Beauvoir یش بە نووسەرێکی ئەم نەریتە دەناسرێ، بەرهەمەکەی *Le deuxième sexe* (1949) بە یەکێک لە بەرهەمە بنەڕەتییەکانی فێمینیزمی مۆدێرن دادەنرێ.

پاشان فێمینیزم لە کۆتای ١٩٦٠ ـەکاندا سەری هەڵدا، ئەمیان پێوەندی هەبوو بە بیروڕای شۆڕشگێڕانەی خوێندکاران و چەپی نوێوە. لە ١٩٧٠ کاندا فێمینیزم خرایە قاڵبی لاوێنەیەکی تاڕادەیەک تایبەتی ڕادیکالیزمی نوێ. بەرهەمی فێمینیستانە وێنەیەکی تەواو نایەکگرتوو دەدات بە دەستەوە. وێڕای ئەوەش ئێستا دەشێ فێمینیزمی ڕادیکال بە ئایدیۆلۆژیایەکی سیاسیی تەواو دابنرێ. دیمانە داڕشتن هەوڵی دامەزراندنی سازمانی سیاسی بە دوادا هات. لە کۆوەڵاتی ئەمەریکا بە پلەی یەکەم بووە خەبات لە پێناوی *Equal Rights Amendment*، کە پاشکۆیەکە دەربارەی هاوشانی دەخرێتە سەر شادەستووری ئەمەریکا. لەوە دەچێ ئەم هەوڵە هەتا ئێستا بێبەر بووبێ. ساڵی ١٩٨٣ بزاڤی ژنانی ئەورووپا لە بواری سیاسەتی پارتایەتیدا سەرکەوتنێکی وەدەست هێنا. لە ئیسلاند لیستەی ژنان *Kvennalistinn*، یەکەم ماندانی خۆی لە پەرلەمان *alltinget* دا گرت. ئەمەش یەکەم جار بوو پارتێکی تەواو ژنانە بێتە نێو کاری پەرلەمانییەوە. ئەم پارتە لەو دەمەوە جێی خۆی لە سیاسەتی ئیسلاندیدا پاراستووە و توند کردووە. لە دانمارک و سوێدیش نەمامی پارتی ژنانەی لەو بابەتەی ئیسلاند هەیە. بەڵام پارتی ژنانی رووسی، کە لە هەڵبژاردنی ١٩٩٣ دا ماندانی لە دومانی وەڵاتدا گرت، پارتێکی فێمینیستانە نییە. ئەمیان لە پارتی کۆمیونیستی بیرازکراوەوە نێزیکە و داوای نۆرەیەکی خێزانبەندی نەریتەکی بۆ ژنان دەکات.

بیروڕای ڕادیکالی فێمینیستانە جێگەیەکی بەهێزی لە نێو بزاڤی کەسکی ئێکۆلۆژیستانەدا گرتووە. ئەم دیاردەیە لە ئەڵمانیا تەواو ئاشکرایە، Die Grünen لە چەندین هەرێم تەنها کاندیداتی ژن لە لیستەیاندا هەبووە.

لەم بەشەدا ڕاگواستەی چەند نووسەرێکی هەرە ناوداری ڕادیکالی فێمینیست دەهێنینەوە:

Kate Millett, Sexual Politics (1977).

لێرەدا نووسەر دیمانەی باوکسالاری داڕشت.

Germaine Greer, The Female Eunuch (1970).

Shulamith Firestone, The Dialectic of Sex (1970).

Juliet Mitchell نووسەری کتێبێکە دەربارەی شیکاریی دەروونناسی و فێمینیزم (١٩٧٤)(١).

لێرەدا دوو بەرهەمی لیستی ژنانی ئیسلاندی دەکەینە نموونەی سیاسەتاندنی فێمینیزم. درەنگەکەیان هی کاتی هەڵبژاردنی ١٩٩١ ـە. پارتی ئیسالاندی، بۆ ڕاستاندنی باوەڕی فێمینیستانەی خۆی، ڕێبازی بیرازخوازانە و پەرلەمانەتییانەی گرتە بەر.

شانرخاندن

داخوازیی ئازادبوون و یەکسانی بناخەی فێمینیزمن. لەلاشەوە بۆچوونێک هەیە دەڵێ لەبەر ئەوەی ژنان خاوەنی خەسڵەتی تایبەت بە خۆیانن دەبێ وەک گروپ سەیر بکرێن. لەبەر ئەوەش پێویست ناکات باس لەوە بکەین ئایە ڕیشەی ئەم خەسڵەتانە دەگەڕێنەوە بۆ جینی زگماگ (واتە سروشت) یان بۆ دەوروبەر (واتە: بارهێنان، فێرکاری). لە نێو فێمینیستانە ڕای باو دەڵێ دەوروبەرە سەرچاوەی نۆرەی زایەندەکی. وێڕای ئەوەش خەسڵەتگەلی بایۆلۆژییانەی ژنانە بە گرنگ دادەنرێن. ئەمانەن دەبنە بناخەی هەم ڕەخنە لە جڤاتی پیاوسالار و هەم داخوازیی گۆڕانکاری. لێرەدا وێکچوونی ئاشکرا هەیە لەگەڵ بۆچوونەکانی Elizabeth Stantons ی کۆتای سەدەی نۆزدەیەم.

لە دیمانەی فێمینیستانەدا، بەتایبەتی لە کۆوەڵاتی ئەمەریکا، باس لە «ڕێنیسانسی دایکایەتی» دەکرێ. «ئێکۆفێمینیزم» دەڵێ هەڕەشەی هەژەندی ئێکۆلۆژیانە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەستیی نرخاندنی پیاوانە. ئەمان دەڵێن دایکایەتی و منداڵ بارهێنان نرخاندنی ژنانەی تایبەتیان لێ دەزێ دژ بە خۆپەرستی، هاوچاوەتی و شەڕخوازیی پیاو. Andrée Collard ی ئێکۆفێمینیست دەڵێ: «لەبەر ئەوەیە خەباتی دژ بە چەوساندنەوەی ژن دەبێتە خەباتیش دژ بە "چەوساندنەوەی سروشت"».

پارتی ژنانی ئیسلاندی شابیری خۆی ناوناوە «ئازادیی ژنان»، مەبەستیش لێی ئەوەیە «ژن مافی هەبێ لە دەراوی هەلومەرجی خۆیەوە و بە هاوشانیی پیاو بنرخێنرێ» لە پرۆگرامی پارتەکەدا هاتووە کە «ئەزموون و فەرهەنگی هاوکۆی هەموو ژنان، کە دارشتەی سەدان ساڵە و ڕەنگدانەوەی بە نموونە نۆرەی بایۆلۆژیان و ناسنامەیانە» دەبێتە بنەمای ئامانجی پارتەکە.

«ئێمە ئەو ڕامانە ڕەت دەکەینەوە کە دەربارەی هاوشانییە و دەڵێ ژن مافی هەیە وەک پیاو بێت. نۆرەی منداڵ خستنەوە و بەخێو کردنیان مۆرکێکی ژنانە. ئێمە خۆمان بە جۆرێکی دیکەی کارەوە خەریک دەکەین و بووینەتە خاوەن شارەزاییەکی جودا لەوەی پیاو هەیەتی. شارەزایی ژنان دیدی نرخاندن و نرخاندنی سەر بە ژیانی وەهای لێ دەزێتەوە جودا لەوەی لە دونیای پیاواندا زاڵە».

لیستەی ژنان نرخاندنی ژنانەی خۆی وەردەگێڕێتە پێشنیازی دیاری کراو، بەتایبەتی بۆ بواری ژینگە و ئابووری. ئەم بۆچوونە دەڵێ ژن لە پیاو ئاشتیخوازترە، پتر خەمخۆری خەڵکی دیکەیە، پتر ئامادەی هاوکارییە و لەبەر ئەوەش، لەچاو پیاودا، کەمتر شەڕانی و کەمتر دەسەڵاتخوازە. مەبەستیش ئەوەیە ئەم خەسڵەتانە کۆمەڵگە و سیاسەتی دوارۆژ ڕەنگرێژ بکەن.

مرۆڤنۆڕی

لە دێڕەکانی سەرەوەدا ئاشکرا بوو کە نۆڕینی فێمینیستانەی ڕادیکال بەرانبەر مرۆڤ دوو لایەنە. بناخەی دابەشینەکەش زایەندە. پیاو بە درێژایی مێژووی مرۆڤایەتی، لە بواری سیاسەت، ئابووری و ژیانی کەسەکیشدا زاڵ بوون بەسەر ژندا. Kate Millett لە ١٩٧٠ کاندا ئەم شیرازەیەی ناونا باوکسالاری *patriarchate*. ئەم چەمکە لەو دەمەوە لە دیمانەی فێمینیستی ڕادیکالدا بەگشتی سەلمێنراوە. باوکسالاری دەچێتەوە سەر وێکچوونی هەرە کۆنی نێوان خێزان و دەوڵەت. دەسەڵاتی پاشا لە دەوڵەتدا ڕیشەی دەبرایەوە سەر دەسەڵاتی باوکی، پاتریاکی، نێو خێزان و هەر بەویش بەراورد دەکرا. ئەم وێکچوونە کۆنە بۆ دیمانەی باوکسالاریی فێمینیستانە تەواو لەبار بوو چونکە ئەمیش ئاماژەی بۆ جووتە پێوەندیی دەسەڵاتی دەوڵەت – کۆمەڵگە و خێزان دەکرد.

بەشێکی دیمانەیاران دەڵێن باوکسالاری بنەمای قووڵی دەگەڕێتەوە سەر دڕی و بەتایبەتی پەلاماردانی زایەندەکی. لە باسی چۆنیەتیی پاراستنی باوکسالاریدا ئاماژە بە چەند ساختارێکی شاراوە و نارەسمیی دەسەڵات دەکرێ: زمان و چەمکەکانی ئامرازی دەسەڵاتن و لە خزمەت باوکسالاریدان. زمان سەردەستیی پیاو هەم دەچەسپێنێ و هەم دەشارێتەوە. ئینگلیزی و فرانسی بۆ «مرۆڤ» و «پیاو» یەک وشەیان هەیە. لە زماندا پیاو و پیاوانە پێوەری نەدرکێنراون. هەر زووش لە شیکاریی Simone de Beauvoir دا ئەمەیان بووە شاخاڵ. ئەوەی پیاوانەیە پێوەرە، ئەوەی ژنانەیە ڕیزپەڕە، «ئەوەی دیکەیە».

هەر وەک چەپی نوێ، ئەمانیش دەڵێن جڤاتاندن socialisation ئامرازێکە بۆ پاراستن و هێشتنەوەی ستەمی دامەزراو. بە دیدی Millett پێوەرگەلی باوکسالاری لە ڕێی جڤاتاندنی نێو خێزان دەگوێزرێتەوە بۆ منداڵ. پاشان لەلایەن مەکتەب، ئەدەب و دینەوە دێنە ڕاهێزان هەتا لە پیاو و ژنیشدا «دەروونچێن internalization» دەکرێن. سیستەمی پێوەرەکە دەبێتە بەشێک لە کەسایەتی، بەشێکی ئاشکرا بەڵام ئاگابەدەر. ئەوەی ڕوو دەدات «کۆلۆنیاندنێکی نێوەکی» یە. دەگاتە ئەوەی ژنان فرووەدەستی inferiority ی خۆیان بە «سروشتەکی» بزانن. لەبەر ئەوەیە کە ڕاوێژی «ئافراندنی هۆشیاری» بووەتە دەستاوێژێکی گرنگ لە نێو گروپانی فێمینیستی ژناندا.

گرنگترین یەکەی کۆمەڵگە

بە دیدی Kate Millett باوکسالاری دوو شاپرنسیپی هەیە. «پیاو دەبێ زاڵ بێ بەسەر ژندا» و «پیاوی تەمەندار دەبێ زاڵ بێ بەسەر پیاوی لاودا». هەڵبەتە فێمینیستان لە خەمی پرنسیپی یەکەمدان.

نایەکسانی نێو باوکسالاری هێندە مەزنە کە بە دیدی Millett دابەشینی زایەندەکی بووەتە گرنگترین دابەشینی چینایەتیی کۆمەڵگە. نیشانەی فێمینیزمیش هەر لەوەدایە ژنگەل بە چینی چەوساوە دادەنێ. هەموو دابەشینێکی دیکەی چینایەتی بە لاوەکی دادەنرێ. ئەمەیشە سنووری نێوان فێمینیزمی ڕادیکال و فێمینیزمی سۆسیالیستانە (ی سەر بە مارکسیزم) ڕادەکێشێ.

ئەم شیکارییە دەگات بەوەی لە هەنگاوی دووەمدا دەڵێ، ژنان، لە دیدی فێمینیزمی ڕادیکالدا، یەکەیەک پێک دێنن هاوسەنگی چینێکی کۆمەڵایەتی بێ. چینێک لە نموونەی پرۆلیتاریای نێو دیمانەی مارکسیستانە. کەواتە واباشە ژنان بە کۆڕێکی وەها دابنرێن خاوەن بەرژەوەندی هاوکۆ. ئەمەش خاڵێکی دابڕە لە ستراتیژی سیاسیی فێمینیزمدا.

شیکاریی پارتی ژنانی ئیسلاندیش هەر لەو بابەتەیە بەڵام ئاماژەش دەکات بۆ ئەوەی کە ژنان لە نێو خۆشیاندا خاوەن هەلومەرج و تەجرەبەی یەکجار جۆراوجۆرن. لیستەی ژنان لە پرۆگرامەکەیدا دەڵێ ڕێزگرتن لەم فرەڕەنگییە سەرەتایەکی بنەڕەتییە بۆ بزاڤی ئازادیی ژنان.

خێزانی نێوەکی وەک یەکەیەکی جڤاکی دەکەوێتە بەر هێرشی هەرە توندی فێمینیزمی ڕادیکال و بە شائامرازی ستەمی کۆمەڵگەی باوکسالار دادەنرێ. خێزانە نۆرەی جڤاکی و نۆرەی زایەندەکی لە منداڵدا دەچێنێ. لە خێزاندایە جودا کردنەوەی ئەرکی ژن و پیاو دەست پێ دەکات و دەپارێزرێ.

کەواتە خێزان، پاش زایەند، یەکەی هەرە گرنگە لە دیمانەی فێمینیستانەدا و بە سەنگەری دەسەڵاتی باوکسالاری دادەنرێ. هەڵوەشانی خێزانی ناوەکی بووەتە مەرج بۆ ئازاد کردنی ژنان. یەکێک لە دەستاوێژەکانی ئەم ئازاد کردنە ئەوەیە بارهێنانی منداڵ بدرێتە دەست لایەنی ڕەسمی. ئەمەش وەک باسمان کرد بیرۆکەیەک بوو زوو لای ئەنگێلز Friedrich Engels سەری هەڵدا.

گەورەخێزان کە بریتییە لە چەندین نەوە، بە بەدیلی خێزانی نێوەکی دادەنرێ. ئەمیان زۆر ڕۆشناتر دادەنرێ و زۆر کەسیش، بە نموونە Germaine Greer، بە شێوازێکی هەمواری دادەنێن بۆ گوزەرانی خێزانەکیی دواڕۆژ. بەڵگەش لێرەدا ئەوەیە کە دەڵێ لە چەمەرەی گەورەخێزاندا دەکرێ هاوبەندیی ژنانە و «خوشکایەتی» ی یاریدەرانە بێتە فراژووتن.

مێتۆدی گۆڕانکاریی کۆمەڵگە

وشەی «شۆڕش» لە نووسینی فێمینیستانەدا دەگمەن نییە. لای ئەو فێمینیستانەی سەر بە سۆسیالیزمی شۆڕشگێڕ یان چەپی نوێ بوون وشەی «شۆڕش» مانایەکی کۆنکرێت، مانایەکی سیاسی هەبوو. شۆڕشی سۆسیالیستانە هەر خۆی شۆڕشی فێمینیستانەیش بوو. ئەمەی دووەمیان بە پرۆسەیەکی هاوتەریب، یان وەک Juliet Mitchell دەڵێ، بە شۆڕشێکی فەرهەنگی دادەنرێ. ئەم چەمکەیان تەواو گرێدراوی دیمانەی شۆڕشی چەپی نوێیە. هەڵبەتە گریمانەیەکی گرنگ لەم دیمانەیەدا ئەوەیە کە بیر (واتە دونیای ئایدیۆلۆژیا) ئۆتۆنۆمییەکی نیسبی هەیە و لەبەر ئەوە ڕەنگدانەوەیەکی ڕاستەوخۆی پەیوەستگەلی ئابوورەکی نییە. لەبەر ئەوە شۆڕشی ئابوورەکی دەبێ شۆڕشی ئایدیۆلۆژی بەدوادا بێت. Mitchell پێی وابوو، چۆن کرێکاران و خوێندکاران دەبا ڕێبەرایەتی شۆڕشی سۆسیالیستانە بکەن هەروەها ژنانیش دەبا ڕێبەرایەتی شۆڕشی فەرهەنگی بکەن.

جگە لەوە ستراتیژێکی تەواو جوداخوازانەش هەیە کە بە ئاشکرا بەرتاوی ئەنارکیزمە. ئەمیان دەڵێ ژنان دەبێ تەواو خۆیان دابڕن لەو کۆمەڵگەیەی پیاو تێیدا سەردەستە، لە دامودەزگە و سازمانگەلی ئەو کۆمەڵگەیە. ئەم ستراتیژە فێمینیستە ڕادیکالە دابڕانی هەموو پێوەندییەکی هێترۆزایەندەکی

heterosexual یش دەگرێتەوە. ژنان دەبێ ناسنامەی خۆیان بدۆزنەوە و پشتیوانیی تایبەت بە خۆیان هەڵبەستن. دەبێ فەرهەنگێکی نوێی ژنانە پێک بێنن، بە بنگە، شیرکەت و سازمانگەلی خۆیانەوە، ئەمیش دەبێتە هۆی دروست بوونی دونیایەکی بەدیلی ژنانە کە هێزێکە هێندە ڕووخێنەر و شۆڕشگێڕانەیە باوکسالاری هەڵدەتەکێنێ و دەیڕمێنێ.

شۆڕش لای فێمینیستی دیکە دەکاتە گۆڕینی ڕادیکالانەی ساختاری دەسەڵاتی دامەزراو، واتە پرۆسەیەکی وەها کە زۆر چاک دەشێ هەنگاو بە هەنگاو بێ و مێتۆدی بیرازخوازانەش بگرێت یان نەگرێتە بەر. لای Kate Millett ئامانج بریتییە لە ڕمانی ئایدیۆلۆژیایەکی داوای باڵادەستیی پیاوان بکات و ڕمانی ئەو دەستاوێژەیش کە لە نێوان وەچەکاندا ئەم ئایدیۆلۆژیایە دەگوێزێتەوە، واتە خێزان. کەواتە شۆڕش بە پلەی یەکەم گۆڕانکارییەکی ئایدیۆلۆژیانەیە، گۆڕانکارییەکە لە ئاگای مرۆڤایەتیدا. لە دیمانەی باوکسالاریدا وردەکاریی وەها هەیە دەرفەت دەدات ڕێگە بۆ ستراتیژێکی ڕادیکالی بیرازخوازانە خۆش بکرێ. پێویست ناکات دەسەڵاتی دامەزراوی دەوڵەت بە دەستاوێژێکی چەسپیو و نەگۆڕی ستەم دابنرێ. Valerie Bryson ی سیاسەتناس دەڵێ دەشێ دەوڵەت بە «مەیدانێکی وەهای ناکۆکی دابنرێ کە بە شێوەیەکی سیستەمبەندی لایەنگرە دژ بە ژن بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەکرێ سەرکەوتنی سیاسی تێدا وەدەست بهێنرێ». گەر دەوڵەت بەم شێوە پڕ وردەکارییە سەیر نەکرێ جوداخوازی دەبێتە چارەیەکی لۆژیکانە‹٢›.

فێمینیستی ڕادیکال بە توندی دژ بە سیاسەتی هاوشاناندنی ڕەسمیی ڕۆژاوان. شارەخنەیەک لە سیاسەتی هاوشاناندن بگیرێ ئەوەیە دەڵێ سیاسەتێکە پێوەری پیاوانەی کردووەتە دەراو. پارتی ژنانی ئیسلاندی دەڵێ، ژنان ناچار دەکرێن «بە مەرجی پیاوان» هاوشان بن. بەڵگەی دووەم دەڵێ سیاسەتی هاوشاناندن ژنان وەک تاکەکەس دەسەلمێنێ بەڵام نایسەلمێنێ وەک کۆیەک مامەڵەتیان لەگەڵ بکرێ.

پارتی ژنانی ئیسلاندی، کە هەڵگری ڕێبازی بیرازخوازانەیە، بە مێتۆدی سیاسیی نەرێتەکی داکۆکی لە پرۆگرامی خۆی دەکات. پارتە سیاسییە ئاساییەکان لە ئاست دۆزی ژناندا پەیمانشکێن بوون. «بۆ ئەوەی گۆڕانێک لەمەدا بکرێ تەنها یەک چارە هەیە ئەویش لەوەدایە ئەو ژنانەی لە نێو خۆیاندا کۆکن خۆیان ناودێری پەرلەمان بکەن و لە یەک گرووپیشدا خۆیان بگرنەوە».

ئامانجی خەباتی سیاسی لە پرۆگرامە ئیسلاندییەکەدا بە پیتی گەورە چاپ کراوە بۆ ئەوەی هێزی پتر بێ: «شۆڕشێکی عەقلییەتمان دەوێ». تاڕادەیەکیش هەر ئەو ئامانجەیە Kate Millett باسی لێ دەکات. دەبێ بشلێین ئەم شۆڕشی عەقلییەتە هەموو ڕووکارێکی گوزەرانی کۆمەڵایەتی دەگرێتەوە. لە پرۆگرامی پارتی ژنانی ئیسلاندیدا هاتووە: «گشت دۆزێک دۆزی ژنانەیە. ئێمە دەمانەوێ دونیا لە ڕوانگەی هەلومەرجی خۆمانەوە تێبگەین و بناسێنین».

شێوازی حوکومڕانیی سیاسی

دیمانەی باوکسالاری بەهێزترین لایەنە لەو شیکارییەی فێمینیزم دەیکات دەربارەی پێوەندیی دەسەڵات لە کۆمەڵگەدا. پەیوەستگەلی نێوان ژن و پیاو بە پەیوەستگەلی دەسەڵات دەناسرێن. لەگەڵ

ئەوەشدا هەتا ئێستا دیمانەیەکی روون دەربارەی شێوازی حوکومڕانیی سیاسیی دوارۆژ لە ئارادا نییە. هەوڵدانی سەرەتایی جۆراوجۆر هەیە کە تاڕادەیەکی بەرز خەتوخاڵی وەک یەکیان هەیە.

بە بۆچوونی دیمانەی باوکسالاری دەسەڵاتی دەوڵەت بەرهەمێکی پیاوکردە، دەربڕینێکە لە سەردەستی و دەسەڵاتخوازیی پیاوانە. فێمینیستان هەوڵیان داوە پێشانی بدەن کە شێوەگەلی سازمانیش دیسان زایەندبەندە. دەبێ شێوەگەلی سازمانی تایبەت بە ژنان پەیدا بێ. بەگشتی وەک جوداوازیی نێوان سازمانی هەرەمی و «تۆڕ» باسیان لێ دەکرێ. تەنانەت پارتی ژنانی ئیسلاندیش پێی وایە سازمانەکەی خۆی «بە شێوەی سیستەمی دەسەڵاتی پیاوانەی نەرێتەکی» هەڵنەبەستراوە. لە بری ئەوە بنیات نراوە لە سەر «گریمانەی ژنانە»، دەسەڵات دابەشین و دابەشینی بەرپرسایەتی بەسەر زۆر کەساندا.

فێمینیزمی نوێ ڕیشەی لە شۆڕشی دژەسالارپەرستی antiauthoritarian ی ١٩٦٠ ـەکاندا هەیە. لەبەر ئەوەیشە لایەنی هاوکۆ زۆرە لە نێوان فێمینیزمی ڕادیکال و چەپی نوێ و بزاڤی ئێکۆلۆژیستانەدا. فێمینیستانی ڕادیکال یەکەی بچووکی خۆفەرمان دەسەلمێنن دژ بە نێوەندەکیەتی centralism، بیرۆکراتی و نیشانەکانی دیکەی دەسەڵاتی دەوڵەتی مۆدێرن.

پارتی ژنان لە ئیسلاند لەلای خۆیەوە داوای کەم کردنەوەی تەواوی فەرمانڕەوایی نێوەندەکی دەکات و بەوەش دژ دەوەستێ بەرانبەر ئەوەی سیاسەتی حیزبایەتی لە لایەنە هەمەجۆرەکانی کۆمەڵگەدا فەرمانڕەوا بێ. لە هەموو بنگەکانی دەوڵەتدا کۆڕ و کۆمیتەی سەر بە سیاسەتی حیزبی زاڵە «کەچی فەرمانبەران، بەکارهێنەران، کلایەنت client ان لە بڕیاری گرنگدا دەستیان ناڕوا». لێرەدا ئەو بیرە ڕەپێش دەخرێ کە دەڵێ ئۆرگانی سەر بە سیاسەتی حیزبایەتی نابنە نوێنەری خواستی گەل لەبەر ئەوە خۆزیاران و بەکارهێنەران خۆیان، لەتەک فەرمانبەراندا، دەبێ ببنە خاوەن بڕیار. لە بواری فێرکاری، فەرهەنگ، تەندروستی و هەروەها سیاسەتی جڤاکیدا وەها باشە «یەکەی بچووکی خۆفەرمان» بێتە هەڵبەستن بۆ ئەوەی «هەر هەموو دەرفەتیان هەبێ دەسترۆ بن» لە بڕیارداندا.

لە کۆڕی سیاسەتدا، فێمینیستان، بەشی تەرخان، بە تەکنیکێکی ئاسایی دەزانن بۆ هاوسەنگاندنی پەیوەستگەلی دەسەڵات. فێمینیستانی نێو پارتی Die Grünen ی ئەڵمانی تەکنیکێکی تازەیان لە بواری بەشی تەرخاندا دۆزیوەتەوە: ژنان لە لیستەی پاڵێوراندا هەموو ژمارە «تاک» ـەکان بگرن. واتە یەکەم جێ هەردەم دەبێ بۆ ژن تەرخان بێ. لە بەرهەمی نووسراوی فێمینیستانەی ڕادیکالی ١٩٧٠ کاندا دیمانەی دایکسالاری matriarchy (واتە ژن لە کۆمەڵگەدا سەردەست بێ) نۆرەیەکی گرنگی هەیە. ئەم بۆچوونە دەڵێ دایکسالاری دۆخی سەرەتا بووە، باوکسالاری جێی گرتووە. کەواتە کاری لۆژیکانە ئەوەیە دامەزراندنەوەی دایکسالاری بکرێتە ئامانجێکی سیاسی، بەو ڕەنگەی مارکسیزم، لە دیکتارتۆریەتیی پرۆلیتاریادا، پرۆلیتاریا سەر دەخات بەرەو چینێکی فەرمانڕەوا.

ئەم بۆچوونە لای هیچ دیمانەیارێکی فێمینیستی ئەمریکایی ناودار بەدیار نییە. بەڵام لەلایەن فێمینیستانی ڕادیکالی ئەڵمانییەوە هاتۆتە ئاراوە. Per Gahrton ی ئایدیۆلۆژیستی کەسکەکانی سوێد هەمان بۆچوون بەم ڕستەیە دەدرکێنێ: «لەوانەیە نەکرێ هاوسەنگیی جڤاکی و ئێکۆلۆژیانە دابین بکەین

بێ ئەوەی بۆ ماوەیەک ژن ببێتە تاکە دیکتاتۆر وەک پارسەنگێک بۆ ئەو هەزاران ساڵەی دیکتاتۆریەتیی پیاو».

سازمانی ئابوورەکی

لە بورای ئابووریشدا فێمینیزمی ڕادیکال تاڕادەیەک نێزیکی چەپی نوێ و ئێکۆلۆژیزم دەبێتەوە. Shulamith Firestone کە لە نێو فێمینیستانی ١٩٧٠ کاندا لە هەمووان خولیادارتر بوو، لە کۆمەڵگەیەک دەدوا سۆسیالیستانە بێ و تەکنیکی نوێ تێیدا مۆرکی فێمینیزمی پێوە بێ و مرۆڤ لە کار کردن ڕزگار بکات. لە کۆمەڵگەی وەهادا گەورەخێزان و خێزانی کۆیەکی نۆرەیەکی گرنگیان هەیە.

لە ڕاوێژی سەر بە ئابووری باس باسی شیکاریی باری ژنانە لە کۆمەڵگەدا. Valerie Bryson ی سیاسەتناس لە ڕاپۆرتێکی دەوڵەتگەلی یەکگرتوو UN ئەم ڕاگواستەیە دەهێنێتەوە:

«ژنان نیوەی دانیشتوانی جیهان پێک دێنن. نێزیکەی دوو لە سێ بەشی کاتی کار لای ئەوانە. یەک لە دە بەشی داهاتی جیهانیان بەر دەکەوێ و کەمتر لە یەک لە سەد بەشی سامانی جیهان موڵکی ژنانە».

کاری بێمزەی نێوماڵ لایەکی گەورەی ئەو دوو لە سێ بەشەی کاتی کار دەگرێتەوە کە ڕاپۆرتەکەی UN باسی دەکات. فێمینیستانی فرانسی لەسەر ئەم بناخەیە دەڵێن کاری نێوماڵ بنەمای ئابوورەکیی ڕاستینەی باوکسالارییە. پارتی ژنانی ئیسلاندی ئاماژە دەکات بەوەی بەشێکی گەورەی بەرهەمی دەستی ژنان لە ئاماری ئابوورەکیدا دیار نییە.

پارتی ژنانی ئیسلاندی لە هەمووان ڕوونتر دژایەتی پیشەسازیی مەزن دەکات. لای ئەمان شیرکەتی بچووک و بەتایبەتی شیرکەتی هەرەوەزی cooperative بەدیلە بۆ پیشەسازیی مەزن.

بەڵگەی ئێکۆلۆژیستانە نۆرەی گەورەیان هەیە. لێرەدا مەبەست گەییشتنە بە هاوسەنگیی نێوان مرۆڤ و سروشت، بەتایبەت لە بواری ماسیستان، ڕووەک، گەرمی زەوی و تاقگە. ڕیشاڵی بنەڕەتی لە پرۆگرامی ئابوورەکیی فێمینیستانەدا بریتییە لە «پرنسیپی کەیبانووی ماڵداریزان» کە دەکاتەوە ئەوەی هەتا مومکینە بە بەرهەمی خۆ بژی و نێزیک لە پێشتر بێ وەک لە دوور. مەسرف و داهات دەبێ هاوسەنگ بن. کاتێک پارتی ژنان دەڵێ ئیسلاندیگەل دەبێ هەتا دەکرێ بە بەرهەمی خۆیان بژین مەبەستیان خۆتەیار کردنی نەتەوەییە، ئەم داخوازییە لای ئێکۆلۆژیستانی کەسکیش هەیە.

ئوتۆپیا

لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا Elizabeth Stanton ی سوفراگێت دەیگوت هەم دونیا و هەم پیاویش، تەواو چاکتر دەبن گەر پێوەرگەلی ئاکارەکیی بەرزی ژنان لە سیاسەتدا ڕەنگ بداتەوە. هەمان بڕوا لە ئوتۆپیاگەلی فێمینیستی ئەم سەردەمەشدا هەیە.

Beatrice Halsaa ی دیمانەیاری نۆروێژی دەنووسێ ئوتۆپیای فێمینیستانە دەبێ تەرازووی

نرخاندنی ژنانە بکاتە بناخەی خۆی. خولیای دواڕۆژی ئەم دەست دەدەن بنە کۆکردنەوەیەکی بیرۆکەگەلی فێمینیستی ڕادیکال:

«زگوزا و بارهێنانی منداڵ، خۆ ئامادە کردن لە ئاست زاین و مەرگ، بنیات نانی ژیان لە دەوروبەری پرۆسەگەلێکی کۆنکرێتی ژیان، بناخەی ئەم تەرازووی نرخاندنەن. نرخێکی لە جوداوازیی نێوان ژن و پیاودا هەیە بۆتە بناخەی ئەم تەرازووە... لە جێی ئەوەی تەرازووی نرخاندنی پیاوانە بۆ ژنان «ئاواڵە» بێ، کە ستراتیژی سیاسەتی هاوشانانەنە، فێمینیزم باس لەوە دەکات پێشەمی بدرێ بە تەرازووی نرخاندنی ژنانە و لە ڕووی پیاواندا ئاواڵە بێ».

A Feminist Utopia, SPS 1988

Halsaa جگە لەوەی بڕوای بە نرخاندنی تایبەتی ژنانە هەیە بڕوای بە شێوە بیرکردنەوەیەکی ژنانەش هەیە. ئەم خەون بە دونیایەکەوە دەبینێ «نە تەنها ئاوەز بەڵکوو سۆسە intuition یش وەک بنەمایەک بۆ زانین و ڕەفتاری کردەکی بسەلمێنرێ».

Halsaa دەڵێ یەکەم خاڵی تەرازووی نرخاندنی فێمینیستانە بریتییە لە «بەرهەم هێنانەوە reproduction» وەک پرنسیپێکی نوێی ئاکارەکی. ئەمیان لە بورای ئابووریدا دەکاتەوە «کۆمەڵگەیەکی پارێزەر»، کە تێیدا بەرهەم هێنانەوە پێش بەرهەم هێنان دەکەوێتەوە. لە بورای جڤاکیدا دەکاتەوە ئەوەی پێداویستیی منداڵ دەبێتە ڕێبەر، ئەمیش بە دیدی Halsaa، دونیای کار، کاری نێوماڵ و بەخێو کردنی منداڵ، دەگۆڕێ. Halsaa دەیەوێت هۆشەکیەتیی سوودخوازانەی پیاوانە، کە سوود و ژمێرکاری کردووەتە بنەما، بگۆڕێ بە هۆشەکیەتیی خەمخۆرانە، کە هەستی سۆسەکرد intuitive و پەرۆشداریی ئاکارەکی و خۆشەویستی کردووەتە بنەما.

کەناری سێیەم لە ئوتۆپیای Halsaa کەناری جوانناسییە. ئەم دەیەوێ چەمکی ئێستای کات بگۆڕێ بە کاتژمێرێکی «سروشتەکی» کە لە سەر بناخەی وەرزەکانی ساڵ و تەمەن هەڵنرابێ. دەیەوێ دەرفەت برەخسێنێ بۆ بەخۆدا چوونەوە و ئافراندن بەوەی کە دوو ڕۆژی هەفتە لە تەلەڤیزیۆن و ڕادیۆ و «و تەنانەت لە ڕۆژنامەش» دوور بکەوینەوە. هەر نەبێ یەک ڕۆژیش ئۆتۆمۆبێلی کەسەکی تێیدا نەگەڕێ. هەر نەبێ دوو ڕۆژ لە مانگێکدا کارەبا بێتە برین بۆ ئەوەی چاومان لە ئەستێرە بێ و لە دەوری ئاگر کۆ ببینەوە. «دوور نییە ئەو دەمە هەستی ونبووی داستانخوێنی لامان زیندوو ببێتەوە».

لە ئوتۆپیای Shulamith Firestone دا نرخاندنێکی تەواو جودا هەیە دەربارەی ئەوەی تەکنیک هێزی پێشکەوتن بێ. ئەمیان خەونێکە بەوەی لە ڕێی تەکنیکەوە بتوانین مرۆڤ و بەتایبەتی ژنان ڕزگار بکەین. تەکنیکی لوولەی ئەزموونگە ژنان هەم لە زگوزا و هەم لەو کار دابەشینە لەشبەندەی نێوان ژن و پیاو ڕزگار دەکات. «ئەو دەمە دەکرێ نۆرەی زگوزا و بارهێنانی منداڵ دابەشی سەرلەبەری کۆمەڵگە بێ، هەم ژن و هەم پیاو».

لە ئوتۆپیای دیکەی فێمینیستانەدا دەگوترێ کە سڕینەوەی باوکسالاری هاوئاهەنگیی جڤاکیی نێوان ژن و پیاوی لێ دەزێتەوە، ئەمیش دەبێتە مایەی ڕزگاربوونی ژن و پیاو.

بۆچوونێکیش هەیە، دەگەڕێتەوە بۆ Marcuse، دەڵێ کەناری ئێرۆتیکانە لە ژیاندا ڕادەهێزرێ و خۆشەویستیش بەڕاستی ئازاد دەبێت. نووسەری فێمینیست هەیە دەڵێن مرۆڤ لە ڕووی دەروونییەوە، پاش ئەوەی لە چنگ نۆرەی زایەندەکی ڕزگار دەبێ، دەبێتە دووزایەند، نێرامێ androgyne.

١٤- ئیسلامەتی

بەلایەنی کەمەوە ئێستا هەشت سەد ملیۆن موسڵمان لە جیهاندا هەیە و ژمارەشیان تیژڕۆیانە زیاد دەکات. موژدەکاری mission ی ئیسلام بەتایبەتی لە ئەفەریقا سەرکەوتنی گەورەی وەدەست هێناوە، ئێستا نێزیکەی نیوەی دانیشتوانی موسوڵمانن. لە ئەورووپاش، لە ڕێی کۆچەوە، ئیسلام بڵاوبۆتەوە و ئێستا دووەم گەورە دینی ئەورووپایە.

ئیسلامیش وەک مەسیحایەتی دەشێ بە مەبەستی سیاسیی جۆراوجۆر ڕوون بکرێتەوە و بەکار بهێنرێ. لە میسر ناسیۆنالیزمی عارەبیی جەمال عەبدولناسر ئایدیۆلۆژیایەکی شۆڕشگێڕ بوو داوای دەوڵەتی عیلمانی، سۆسیالیزمی دەوڵەتی، سیستەمی تاکپارتایەتی و مۆدێرناندنی دەکرد. سەرەڕای ئەوەش ناسر لافی ئەوەی لێ دەدا گۆیا ئایدیۆلۆژیاکەی خۆی ئیسلامەتی دەڕاستێنێ. بە کردەوە دین خرایە ژێر کۆنترۆڵی حکومەتی شۆڕشگێڕەوە. لە عیراق و سووریاش هەر هەمان باسە. ئەم دوو دەوڵەتەش لەمێژە لەلایەن حیزبی سۆسیالستی - عارەبی (حیزبی بەعس) دەبرێن بەڕێوە.

موعەممەر ئەلقەززافی لە کتێبی کەسک دا (ئاشکرایە کە کەسک ڕەنگێکی پیرۆزە لای ئیسلام) لاوێنەیەکی تەواو تایبەتی لە ئایدیۆلۆژیای ئیسلامی هێناوەتە پێش. قەززافی پێی وایە ئیسلامەتییەک دەڕاستێنێ کە پەیامێکی نوێیە بۆ گشت مرۆڤایەتی. شابیری ئەم لەوەدایە کە «ئاپۆرە» لە ڕێی کۆمیتەگەلی شۆڕشگێڕەوە ڕاستەوخۆ بازاڕی دەوڵەتێنراو ببات بەڕێوە. قەززافی لە کتێبی کەسک دا تێزێکی هەیە دەڵێ زەویوزار نابێ ببێتە موڵکی کەسەکی. ئەم تێزە بووە هۆی ناکۆکی لەتەک ڕێبەرانی ئیندا. بەڵام قەززافی لەودەمەوە شەریعەتی لە لیبیا سەپاندووە، مەبەست لە شەریعەت شیرازەیەکی دادپەروەرییە سەرچاوە لە قورئانەوە دەگرێ.

ئیسلامەتیی شۆڕشگێڕ دیاردەیەکی تەواو جودایە. ئەمیان بزاڤێکی سیاسی و شۆڕشگێڕە لەسەر بناخەی لێکدانەوەیەکی تایبەتی قورئان هەڵنراوە. ئامانجیشی دامەزراندنی دەوڵەتێکە بناخەکەی تەواو ئیسلامی بێ. ١٩٧٩ شۆڕشی ئیسلامی لە ئێران بە یەکەم ئامانج گەییشت. ئەمیش شێوازێکی حوکومڕانیی نوێی دینسالاری theocratic پێکهێنا. بە دیمانە خودا، لە ڕێی نوێنەرانییەوە کە «ڕێبەر» ی دینەکی و فەقیهانن، حوکومڕانە.

لە سەرەتادا بەم ئایدیۆلۆژیایە نوێیە دەگوترا «بنەماگەری fundamentalism ی ئیسلامی» لەبەر ئەوەی دەگەڕایەوە بۆ لێکدانەوەیەکی پیتەکیی (حەرفی literal) ئەوەی قورئان دەیڵێ دەربارەی حوکومڕانیی دەوڵەت. بەڵام لەوەتەی ئایدیۆلۆژیاکە جگە لە ئێران لە وەڵاتانی دیکەش بڵاوبۆتەوە ناوی «ئیسلامەتی islamism» ی بەسەردا براوە.

خورساد ئەحمەد Khursad Ahmad ی جڤاتناس و ئیسلامخوازی پاکستانی بووژانەوەی سیاسیی ئیسلامخوازانەی وەڵاتان بەم جۆرە لێک دەداتەوە: بەر لە هەر شتێک بەرتەکە بەرانبەر ئەو فەرهەنگە

عیلمانییەی ڕۆژاوا کە وەڵاتانی موسڵمانی گرتۆتەوە، تەنانەت ئەو وەڵاتانەش کە ڕژێمی مۆدێرنیان پەنا دەباتە بەر ئیسلام.

بواری فێرکاریی عیلمانی کۆمەڵگەی دوو لەت کردووە: سەرتەڵی مۆدێرنی ڕۆژاوایانە لەلایەک و سەرتەڵی نەریتەکیی دینەکی لەلایەک. مۆدێلی کۆمەڵگەی ڕۆژاوایانە بەر لە هەر شتێک سەختانگێکی قووڵی ئاکارەکی لە وەڵاتانی موسوڵماندا بەرپا کردووە. کاتێک نرخاندنی دینەکیی نەریتەکی وەلا دەنرێن، داڕزانی سیاسی، خۆجەختاندن self-assertion و دادۆشینی بێبەزەییانە دەبێتە بەشێک لە گوزەران. بزاڤی ئیسلامی لە بنەڕەتدا بووژانەوەیەکی دینەکییە دژ بە فەرهەنگی عیلمانی و مەتێریالیستانەی ڕۆژاوا‹١›.

لەم بەشەدا باس لە ئیسلامەتیی شۆڕشگێڕی ئێران دەکەین، بەتایبەتی لەو شێوەیەی ڕێبەری بێهاوچاوی شۆڕشەکە، ئایەتوڵڵا خومەینی، دەری دەبڕێ. لە نێو بزاڤەکانی دیکەی ئیسلامدا دەبێ ناوی «الاخوان المسلمين» ی میسر بێنین کە پەیوەستێکی نهێنیی دینەکی - سیاسییە. لە میسر ئیسلامخوازەکان، بە چالاکیی ژێرزەمینی و تەکی تێرۆر، دژایەتی ڕژێم دەکەن. لە پاکستان، کە لەم ساڵانەی دواییەدا چەندین هەنگاوی ڕووەو ئیسلامەتی هەڵناوە، «جەماعەتی ئیسلامی» وەک پارتێکی سیاسی ئیسلامی کار دەکات.

لە جەزائیر چەند جارێک نێزیک بوو ئیسلامخوازان حوکوم بگرنە دەست. لە یەکەم هەڵبژاردنی ئازادی ناوچەییدا ئیسلامخوازان زۆرینەیان هێنا. نێزیک بوو لە هەڵبژاردنی پەرلەمانی ١٩٩٢ دا ئیسلامخوازان سەر بکەون، بەڵام کودەتایەک ڕێی لە حوکومڕانیی چاوەڕوانکراوی ئەوان گرت. لەو دەمەوە ئیسلامخوازان لە بەرەی ڕزگاریخوازی ئیسلامی FIS دا خەباتی چەکدارییان بەرانبەر ڕژێم بەرپا کردووە.

هەروەها لە تورکیای عیلمانیشدا ئیسلامخوازان لە هەڵبژاردندا سەرکەوتنیان وەدەست هێنا. لە ئەندەنووسیا، کە بە ژمارەی دانیشتووان گەورەترین دەوڵەتی موسڵمانە، پارتی مەسجومی Masjumi و جێگرانی گرێدراوی ئیسلامەتین.

بەشێک لە تایبەتمەندیی شۆڕشی ئێران بەندە بەوەی ڕێبازی شیعەگەری لە ئێراندا زاڵە. لە وەڵاتانی دیکە ڕێبازی سوننەگەری زاڵە. لە شیعەگەریدا «عولەما»، مەلایانی فەقیه، پلەیان بەرزترە.

شانرخاندن

گشت شارەزایان جەخت دەکەن لەسەر ئەوەی ناشێ ئیسلام بە مانای ڕۆژاوایانەی «دین» تێبگەین، واتە دینێک کە بە پلەی یەکەم بەند بێ بە ژیانی کەسەکی و ئاکارەکی تاکەوە. ئیسلام باوەڕێکە هەمەپۆشە، چەند لە تاک دەدوێ ئەوەندەش لە سازمانی جڤاکی، دادپەروەری و سەرلەبەری شێوە ژیانی مرۆڤ دەدوێ. ئەم خاڵەش لەلایەن ئیسلامخوازەکانی ئێرانەوە بەردەوام ڕەپێش دەخرێن. ئامانجیشیان ئەوەیە کە سەرلەبەری کۆمەڵگە: شیرازەی داد، شێوازی حوکومڕانی، گوزەرانی ئابوورەکی، گوزەرانی

خێزان، بارهێنان و فەرهەنگ، بگۆڕدرێ بە شێوەیەک کە تەواو لەگەڵ فەرمانی نێو قورئانی خودا بگونجێ.

مەسەلەی ئەوەی ئیسلام هەمەپۆشە و لە گشت سەروکارێکی گوزەرانی مرۆڤدا، لە کۆمەڵگە و دەوڵەتدا، فەرماندەرە مەسەلەیەکە خومەینی هەر زوو لە یەکەم بەرهەمی سیاسی – دینەکیی خۆیدا، ١٩٤٤، بە بەڵگە دەیهێنێتەوە. خومەینی هێرش دەکاتە سەر سیاسەتی عیلمانیی ئەو دەمەی شا:

«ئەوەی دەستووری ڕێ نیشاندەرە لە هەموو بوارێکدا، لە بچووکترین گرفتی هەموو وەڵاتانەوە هەتا وردەکاریی نێو گوزەرانی خێزان، لە گوزەرانی جڤاکیی سەرلەبەری مرۆڤایەتییەوە هەتا ژیانی کەسەکیی ئەو مرۆڤەی بە تەنیا لە ئەشکەوتێکدا دەژی، لە دەمی بەر لە پەیدابوونی مرۆڤ لە پزداندا هەتا پاش ناشتنی لە گۆڕدا – تەنها دەستووری خودایە، ئیسلامە. ئێمە بەڵگەی گومانبەدەر دەهێنینەوە کە دەستووری ئیسلام بێ کەموکوورییە. لە حوکومڕانیی دەوڵەت، باج گرتن، قانوونی مەدەنی و قانوونی سزا، لە هەموو سەروکارێکی حوکومڕانیی دەوڵەتدا هەر لە ئەرتەشسازییەوە هەتا دانانی وەزیران»<٢>.

کەواتە ئیسلامەتی نموونەیەکی ڕوون و زیندووە لە نرخاندنی بابەتەکییانە. ڕێ نیشاندەر ویستی خودایە بەو شێوەیەی لە شیرازەی جیهانیدا، لە دەستوورگەلی سروشتەکیدا، لە ویستی خویای خودادا و لە دەستووری خوداکرددا دێتە دەربرین. لەو باس کردنە سالارخوازانەی خومەینی دەربارەی پرنسیپەکانی شێوازی حوکومڕانیی ئیسلامی جێی هیچ ڕیزپەڕییەکی زاتەکی نابێتەوە:

«حوکومڕانیی ئیسلامی ناکرێ حوکومڕانییەکی تۆتالیتار و تاکفەرمان بێ بەڵکوو دەبێ دەستوورەکی و دێمۆکرات بێ. بەڵام لەم دێمۆکراتییەدا قانوون بە گوێرەی ویستی گەل دانانرێن بەڵکوو تەنها بە گوێرەی قورئان و سوننەتی پێغەمبەر. دەراوی شادەستوور، قانوونی مەدەنی و قانوونی سزا تەنها قانوونگەلی ئیسلامییە کە لە قورئاندا هەیە و پێغەمبەر نێشانی داون. حوکومڕانیی ئیسلامی حوکومڕانییەکە لە میهرەبانی و دەستوورەکانی خوداوە، نە دێنە گۆڕین، نە دەستکاری دەکرێن و نە دەکەونە بەر گومان».

Sayings of the Ayatollah Khomeini, 1980

لە شادەستووری کۆماری ئیسلامیی ئێرانی ١٩٨٠دا هاتووە کە مەبەستی ئیسلام هەمەکی universal یە و دواڕۆژ هەموو مرۆڤایەتی دەگرێتەوە. «میللەت ئێستا سەرگەرمی دامەزراندنی کۆمەڵگەیەکی نموونەیە بە گوێرەی پرنسیپەکانی ئیسلام. لەسەر بنەمای ئەم پرنسیپانە ئامانجی شادەستوور دەبێتە ڕوون کردنەوەی بناخەی ئایدیۆلۆژیای بزاڤەکان و دروست کردنی ئەو هەلومەرجانەی تێیدا مرۆڤایەتی لە ڕێی نرخاندنی بەرز و هەمەکیی ئیسلامەوە دێتە فراژووتن» ئەوپەڕی ئاواتیش دامەزراندنی «هاوبەندییەکی جیهانپۆشی یەکگرتووە».

مرۆڤنۆڕی

ئەگەرچی هەموو ئادەمیزاد بەشێوەیەکی ئەبستراکت لەبەر دەست خودادا یەکسانن، وشەی «یەکسانی» لە نووسراوەی ئیسلامخوازانی ئێرانیدا بەکار ناهێنرێ.

لە ڕووی سیاسییەوە جوداوازییەکی توند هەیە لە نێوان فەقیهان، کە سەرتەڵی ئایدیۆلۆژی پێک دەهێنن، لەلایەک و موسڵمانانی دیکە لەلایەک. هەڵبەت ئەمەش تەواو ڕێک دێت لەگەڵ ئەو ڕامانەی دەڵێ شائەرک بریتییە لە سەپاندنی ویستی خودا، بەو شێوەیەی لە قورئان و سوننەتی کردەوەکانی پێغەمبەر داوای دەکەن. کەواتە ئەرکی لێکدانەوەی فەرمانەکانی خودا دەبێ بخرێنە ئەستۆی شارەزا لەپێشەکانی قورئان و ئەو دەستوورەی سەرچاوەی لە قورئانەوە گرتووە.

دەستووری شۆڕشی ئێران بە ڕاشکاوی دەڵێ: حوکمڕانی دەبێ بدرێتە دەست «ئەوانەی پاکژ و کارامەن». «چاودێرییەکی ورد و قووڵ لەلایەن شارەزایانی ئیسلامەوە» هەم پێویستە و هەم بەسوودە. ئایەتوڵڵا خومەینی هەروا بە ڕاشکاوی دەربارەی توانای سیاسیی گەل و ڕێبەران دەنووسێ:

«لە مەسەلەی کارکرد و پلەدا هیچ جیاوازییەک نییە لە نێوان گەورەی منداڵ و گەورەی سەرلەبەری گەل. ڕێبەرایەتیی دەوڵەت یان بەگشتی بوون بە خاوەن هەر کارێکی ڕەسمی بۆ ئیمام و ئەوانەی ئیمام ناودێریان دەکات وەک ئەوەیە بەرپرسایەتیی منداڵ بگرێتە ئەستۆ».

ڕێبازی ئیسلامی هەن داوا دەکەن نۆرەی چاودێری بدرێ بە عولەما، بە فەقیهان. بەڵام شادەستووری ئێرانی چەند هەنگاوێک لەوەشی تێپەڕاندووە و دەڵێ یەکێک لە ئەندامانی «عولەمای دروست» دەبێتە تاکە ڕێبەر و چاودێری باڵا. ئەو کەسە لە زۆر شوێنی شادەستووردا بە «ڕێبەر» ناو دەبرێ. هەڵبەتە لە سەرەتادا ئایەتوڵڵا خومەینی هەر خۆی ڕێبەر بوو. پاش مردنی،ساڵی ١٩٨٩، عەلی خامەنەئی کرایە جێگری وی، بەڵام ئەم کارە بێ ملانێی نێوخۆ نەبوو.

ئاشکرایە کە ئایدیۆلۆژیای شۆڕشی ئێران سەرتەڵایەتی پێوە دیارە. ئەمیش وەک ئایدیۆلۆژیا دیکتاتۆرییەکانی دیکە مرۆڤپەرستییەک لە دەوری مرۆڤ دەچنێ.

لایەنێکی دیکەی زۆر باس کراوی مرۆڤنۆڕیی ئیسلامی دۆزی ژنە. بە گوێرەی دیدی ئاشکرای شەرعی ئیسلام کە قورئان بناخەیەتی، لە مارە بڕیندا ژن پلەی لە ژێر پلەی پیاوەوە دێ. تەڵاق تەنها بەدەست پێشخەری پیاو دەبێ. لە میراتدا پیاو بەشێکی بەردەکەوێ ژن نیو بەش. ئەم بڕیارانە لە هەموو دەستوورێکدا، قورئان بناخەی بێ، دەبێ جێیان بکرێتەوە.

هەموو دەزانین کە شۆڕشی ئێران بە توندی وەستا بەرانبەر سەرفرازیی ژنان، بەو مانایەی ڕۆژاوا باسی لێ دەکات. بەردەوام جەخت دەکرێ لەسەر ئەوەی شائەرکی ژن لە نێو خێزاندایە. «بە دامەزراندنەوەی ئەرکی بەرز و ڕێزداری دایکایەتی، کە بارهێنانی پیاوی خاوەن ئایدیۆلۆژیایە، ژن دەچێتە ڕیزی پێشەوە و بەڕاستی دەبێتە هەڤاڵی پیاو لە هەموو بوارەکانی ژیانی چالاکدا. بەوەش ژنان بەرپرسایەتییەکی گەورەتریان بەردەکەوێ و لە ڕوانگەی ئیسلامییەوە ڕێزێکی بەرزیان دەبێ».

گرنگترین یەکەی کۆمەڵگە

شۆڕشی ئیسلامی بە ڕاشکاوی چین و خەباتی چینایەتی، وەک بناخەیەک بۆ دابەشینی کۆمەڵگە، ڕەت دەکاتەوە. تەنانەت نەتەوەش یەکەیەکی لەپێش نییە لای ئیسلامەتیی ئێران. کاتێ وشەی «میللەت» بەکار دێت مەبەست لێی موسڵمانانی هاوبڕوایە. وەک باسمان کرد دامەزراندنی کۆماری ئێرانی بە هەنگاوێک دادەنرێ ڕووەو هاوبەندییەکی فرەوانتری جیهانپۆش. دژەتەوەر و دژەهێز بریتین لە پەیڕەوانی شەیتان و ئامرازەکانیان. لە پێش هەمووانەوە ئیمپێریالیزمە، بەڵام کۆمیونیزمیش هەر یەکێکە لەوان و هەروەها چەندین حکومەتی بەناو ئیسلامیش.

لە ئاستی ژێرەوە خێزان بە «یەکەی بنەڕەتیی جڤاکی و یەکەم بنگەی فراژووتن و گەشەندی مرۆڤایەتی» دادەنرێ. جگە لەوەش ئامانج بووەتە ئەوەی خێزانی وەها دروست بکرێ کە «ببێتە بناخەی ڕووەو کەماڵی ڕێی مرۆڤایەتی». ئاشکرایە کە مەبەست لە نموونادندن idealization ی خێزان بەرز کردنەوە و دنەدانی ئایدیۆلۆژیانەی پلەی دوورەپەرێزانەی ژنانە لە کۆمەڵگەدا.

مێتۆدی گۆڕینی کۆمەڵگە

لە خوداناسیی ئیسلامیدا شەڕی پیرۆز: «جیهاد»، پلەوپایەی تایبەتی هەیە. ئەوەی خەباتی چەکداری لە پێناوی فرەواندنی باوەڕەکە بکات دەمودەست جێگەیەک بۆ خۆی لە بەهەشتدا دەگرێ. ئەم جیهادە بووەتە بناخەیەکی ئایدیۆلۆژی بۆ شۆڕشی ئێران، کە شۆڕش و خەباتی چەکداری دژ بە هێزگەلی شەیتان بە یەکەم دەستاوێژی گۆڕینی کۆمەڵگە دادەنێ. ئەم مەبەستە هەڵمەتکارە تاڕادەیەک بە ڕوونی دیارە لەوەدا کە شادەستوور باس لە ئەرکی ئەرتەش و ئەنجومەنی شۆڕش دەکات. ئەرکی ئەمانە هەر ئەوە نییە سنووری وەڵات بپارێزن بەڵکوو خاوەن پەیامێکی ئایدیۆلۆژیایشن، کە دەکاتەوە جیهاد لەپێناوی خودادا « و خەبات کردن بۆ فرەواندنی ڕێگەی سەرەوەریی گوتەی خودا بەسەر گشت جیهاندا ».

ئایەتوڵڵا خومەینی هەر زوو بەر لەوەی حوکوم بگرێ بەیانی کردووە کە جیهاد دەکاتەوە: «گرتنی هەموو ناوچەیەکی نائیسلامی». ئەم جەنگە «پاش ئەوەی فەرمانڕواییەکی ئیسلامیی وەها کە شایانی ئەم ناوە بێ لە ژێر سایەی یان بە فەرمانی ئیمام دامەزرا » هەڵدەگیرسێ. دوا ئامانجیش ئەوەیە دەستووری قورئان «لەم سەری دونیاوە هەتا ئەوسەری دونیا » سەروەر بێ.

لەگەڵ ئەوەشدا خومەینی ڕوونی دەکاتەوە کە داگیر کردنەکانی ئەمجارەی ئیسلامەتی لە هەموو داگیر کردنەکانی دیکەی پێشووتر جودا دەبێ، ئەوانەی «ناڕەوا و ستەمکارانە بوون و ڕێزیان لە پرنسیپە ئاکارەکی و ژیارییەکانی ئیسلام نەدەگرت».

شێوازی حوکومڕانی سیاسی

بەر لە هاتنە سەر حوکوم ئایەتوڵڵا خومەینی شێوازی حوکومڕانیی دینسالاری بەیان کرد:
«کەواتە فەرمانڕەوایانی دروست فەقیهان خۆیانن و لەبەر ئەوە کاری ڕەوا لەوەدایە فەرمانڕەوایی

بدرێ بە مرۆڤی فەقیە نەک بەوانەی لەبەر ئەوەی شارەزای دەستوورنین دەبێ پێڕەوی ڕێزانیی فەقیە بکەن». خومەینی لە کتێبی ویلایەتی فەقیە، کە دەربارەی دەوڵەتی ئیسلامییە، دەنووسێ: فەقیهان (عولەما) دەبێ «سەرلەبەری کاری حکومەت، دۆزی بەڕێوەبەرایەتی و پلان دانان، بخەنە ژێر چاودێرییەوە».

خومەینی بە وشەی «چاودێری» پرنسیپی سەرەکی دەردەبڕێ. ئێران دەستەیەکی تەواوی لە بنگە سیاسییەکان هەیە: پەرلەمان، حکومەت بە سەرەک وەزیرانەوە و سەرکۆمار کە سەرۆکی دەوڵەتە. بەڵام لە ژوور ئەوانەوە چەند ئۆرگانێکی بەهێزی چاودێری باڵایان کێشاوە و لە ژوور ئەمانیشەوە ڕێبەر هەیە. هەر ڕێبەریشە ئەندامانی ئۆرگانگەلی چاودێری دەست نیشان دەکات. ئۆرگانی چاودێریی هەرە لە پێش پێی دەگوترێ ئەنجومەنی پاسداران. ئەرکی سەرەکی ئەمیان چاودێریی پەرلەمانە نەکا بڕیارێک دەرکات دژ بە پرنسیپەکانی ئیسلام و شادەستوور بێ. ئەم ئەنجومەنە بریتییە لە شەش مەلا و شەش قانووناس. ئەنجومەنی پاسداران دەبێ یەکە یەکەی بڕیارەکانی پەرلەمان پەسەند بکات دەنا پەرلەمان هیچ دەسەڵاتێکی دەستوور دانانی نامێنێ.

ڕێبەر تەواو دەسترۆیە. ئەم نەک تەنها ئەندامانی ئەنجومەنی پاسداران بەڵکوو دادپرس (قازی) ی باڵا، سەرلەشکر و سەرۆکایەتیی سیاسیی جەنگیش دەست نیشان دەکات. ڕێبەر بۆی هەیە فەرمانی هەڵگیرسانی شەڕ بدات. سەلماندنی و لابردنی سەرکۆماریش هەر بە دەست ئەمە.

پرۆسەی دیاری کردنی ڕێبەری نوێ زۆر سەرنج ڕاکێشە. بە پلەی یەکەم «نموونە و ڕێبەر» دەبێ هەر لە خۆوە هەڵ بکەوێت و لێی بسەلمێنرێ. دەنا ئەنجومەنی شارەزایان کۆ دەبنەوە، ئەمانیش بە گوێرەی ڕێساگەلێکی تایبەت دیاری دەکرێن و ڕێبەری کارا دوا بڕیاریان دەدا. ئەم ئەنجومەنی شارەزایانە کاری ئەوەیە لە خەسڵەتەکانی ئەو کەسانە وردبێتەوە کە دەشێ بۆ ڕێبەرایەتی دەست بدەن. «هەر ئەوەندەی ناودێرێک بدۆزنەوە خاوەن خەسڵەتی بەرزیی ڕێبەرایەتی بێ دەبێ بە ڕێبەری گەلی دابنێن. دەنا سێ تا پێنج ناودێر کە مەرجی ڕێبەرایەتییان تێدابێ دەکرێنە ئەندامی ئەنجومەنی ڕێبەران و لای گەل ئاشکرا دەکرێن».

ئەم بڕیارانە پێشانی دەدەن کە ئیسلامخوازانی ئێران مەبەستیانە ڕێبەرایەتییەکی خاوەن کاریزما charismatic دروست بکەن. لە نێو کۆڕی فەقیهاندا لە کاتی پێویستدا دەبێ کەسایەتییەکی ڕێبەرانەی ئاشکرا بێتە پێش و ببێتە ڕێبەر. ئەگەر ئەو ڕێبەرە ئاشکرایە پەیدا نەبوو، پرۆسەی ئەنجومەنی شارەزایان دەبێتە چارەی ناچاری، بەمەش ئاشکرا دەبێ کە نە گەل نە پەرلەمان پشکیان لە دیاری کردنی ڕێبەردا نییە.

شادەستووری ئێرانی مافگەلی هاوزێدەتی بەرفرەوان بۆ دانیشتوان دەستەبەر دەکات، بەڵام بە لێ داشکانێکی وەها کە ناوەڕۆکی ئەو مافگەلە تەواو دەخاتە گومانەوە. بە نموونە ئازادیی دەربڕین و بڵاوکردنەوە «بە گوێرەی پرنسیپەکانی ئیسلام» بۆ ماسمێدیا mass media ‹دەزگەگەلی ڕاگەیاندن› دەستەبەر کراوە. لە سەرەتای شادەستوورەکەدا ئەم پرنسیپانە ڕوون دەکرێنەوە. ماسمێدیا بۆ گەشە کردنی و لەویشەوە بۆ «یاریدە دانی شۆڕشی ئیسلامی لەو ڕێگەیەی گرتوویەتی ڕووە کەماڵ» بەکار

دەهێنرێ. پارت و سازمانگەل ڕێیان پێ دەدرێ بەو مەرجەی دژ نەوەستن بەرانبەر «پرنسیپەکانی ئیسلام و کۆماری ئیسلامی».

بەر لە شۆڕش خومەینی لە نووسینەکانیدا نەیاریی خۆی بەرانبەر دەزگەی بیرۆکراتییانە دەربڕیوە. تەنانەت لە شادەستووریشدا «سیستەمی بیرۆکراتی» ڕەت دەکرێتەوە بە بیانووی ئەوەی «ئافرێنراوی هێزی بەدە». لەگەڵ ئەوەشدا هەتا ئێستا باس لەوە نەکراوە دەزگەی کارگوزاریی ئیسلامی دەبێ چۆن هەڵبەسترێ.

سازمانی ئابوورەکی

پرۆگرامی ئابوورەکیی شۆڕشی ئێران ڕەنگی نەرێتەکی پێوە دیارە. لە زۆر ڕووەوە لەو ڕێبازانە دەکات کە لە وەڵاتانی ناپیشەسازدا هەیە. سەنگی هەرە گەورە دەدرێ بەوەی وەڵاتەکە لە ڕووی ئابوورییەوە سەربەخۆ بێ. ئابووری دەبێ، بە شێوەیەکی کە تەواو ورد نەکراوەتەوە، لەلایەن دەوڵەتەوە پلانرێژ بکرێ. نەفرەت لە هەردوو سیستەمی سەرمایەدارانە و کۆمیونیستانە دەکرێ. سیستەمی ئابوورەکیی ئێران دەبێ ڕێگە بگرێ لەوەی سامان لای تاک یان دەستە چڕبێتەوە. لە هەمان کاتدا دەوڵەت نابێ بکرێتە «کاربەخش employer یکی مۆنۆپۆلدار».. سامانی سروشت، بانک و دەزگەی دانوستان communication دەبێ موڵکی دەوڵەت بن. شێوە موڵکایەتیی پەسەند شێوەی هەرەوەزیی بەرهەم هێنەرانە. هەم لە شار و هەم لە گوند «بە گوێرەی پرنسیپەکانی ئیسلام» دەبێ ڕێ بۆ ئەم شێوەی موڵکایەتییە خۆش بکرێ. لابەشی کەسەکی لەوە دەچێ بە بچووکترین لابەش و بە تەواوکەری لابەشی چالاکیی دەوڵەتی و هەرەوەزانە دابنرێ.

ڕژێمی ئێران هەتا ئێستا فورمول formula یکی نەدۆزیوەتەوە بۆ ڕەش کردنەوەی فایزی پارە لە سیستەمی ئابوورەکیدا. قورئان فایز، یان بەپێی لێکدانەوەی دیکە: سەرانە، ی قەدەغە کردووە. شاخاڵێکی ئیسلامخوازی دیکە ڕاستاندنی ئەم فەرمانەی قورئانە. ڕێساکانی میرات لە شەرعدا بە هۆکارێکی ڕێکخستنی سامان دادەنرێ. مافی میرات دەبێتە هۆی دابەشبوونی سامانی مەزن بەسەر چەندین کەسدا.

زەکات هۆکارێکی سێیەمی تایبەت بە ئیسلامە، ئەمیان باجێکی خێرخوازانەیە لە قورئاندا فەرمانی هاتووە و دەبێ بۆ دەستکورت و هەژاران بخرێتە کار. زەکات دەچێ بۆ کۆڕی موسڵمانان نەک بۆ دەوڵەت. زۆر جار دەگوترێ گۆیا زەکات مێتۆدی ئیسلامە بۆ چارە کردنی گرفتی جڤاکی. بڕی ئەم زەکاتە چەندە لە قورئاندا نەنووسراوە بەڵام ڕژێمی ئیسلامخوازی پاکستان بە لە سەدا دوو و نیو هەتا پێنجی داهاتی داناوە.

بێگەردی، کەماڵ وەک باسکرا چەمکێکی ئاساین لە باسی ئەو ئامانجەی شۆڕشی ئێرانی ڕەچاوی گرتوون بۆ ئەو «کۆمەڵگە نموونە» یەی دەبێ بنیات بنرێ. هەڵبەت ئەوپەڕی بێگەردی لەوەدایە کە ئەو شیرازەیەی خودا فەرمانی داوە و ئەو شێوە گوزەرانەی خودا پێشانی داوە زۆر بە وردی پەیڕەوی بکرێ. ئەم بۆچوونە دەڵێ بە ڕاستاندنی وردە وردەی شیرازەی خوداکرد هەر کۆمەڵگەی بێچینی لێ دەزێتەوە. لەگەڵ ئەوەشدا بە گوێرەی ڕێبازی شیعەگەری، کە دینی ڕەسمیی ئێرانە، بێگەردیی دروست تەنها ئەو دەمە پەیدا دەبێ کە ئەلمەهدی، ڕێبەری بێگەردی دینەکی، دەگەڕێتەوە سەر زەوی. ئەم ڕێبەرە دەبێ زادەی نەوەی دروستی پێغەمبەر بێ. ئەلمەهدی بە گوێرەی خوداناسیی شیعەگەری ژیانێکی دونیابەدەر «لە دونیای شاراوەدا» دەباتە سەر، بەڵام ڕۆژێک دێت دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی دەوڵەتی خودا لەسەر زەوی دابمەزرێنێ. لە شادەستووری ئێراندا هاتووە کە ئەم شیرازەیەی ئێستا تەنها چاوەڕوانییە لەو چرکە مەزنەی «صاحب الزمان» تێیدا دەردەکەوێ. لە کۆپلەی پێنجەمی شادەستووردا دۆعایەک بەرز دەبێتەوە دەڵێ: «خودایە پەلە لە گەڕانەوەی بکە».

١٥- ناسیۆنالیزم

به ڕمانی کۆمیونیزم له سۆڤیەت و ئەورووپای ڕۆژهەڵات بۆشاییەکی ئایدیۆلۆژی پەیدا بوو. له سەرەتادا به لیبەرالیزمێکی هاوردەی ڕۆژاوا پڕ کرایەوه که دوو خاڵی مەبەست بوو: ئازادیی سیاسی و ئابووریی بازاڕ. بەڵام ناسیۆنالیزم به هێزێکی زۆرترەوه خۆی ڕەپێش خست، ئەم ناسیۆنالیزمه له زۆربەی وەڵاتان له نێوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەمەوه وەک ئایدیۆلۆژیایەکی داڕێژراو هەبوو.

داوای نەتەوەکی که دەیان ساڵ بوو خەفێنرابوو دەرپەڕییه پێشار [پێشەوە]. یەکیەتیی سۆڤیەتی فرەنەتەوه بەسەر پازده دەوڵەتی نوێدا دابەش کرا. چەکوسلۆڤاکیا بوو به چەکستان و سلۆڤاکیا. یوگۆسلاڤیا شەڕێکی نێوخۆی تێدا هەڵگیرسا کۆتای دیار نییه. هەر نەبێ شەش نەتەوەی گەورە، که سنووری نێوچەیی نێوانیان تەواو دیار نییه، تەمایان وایه دەوڵەتی خۆیان دروست بکەن. ڕەگەز پاک کردنەوه بووه دەربڕینێکی سەرپەڕانه له پرنسیپی ناسیۆنالیستانه. به بەکار هێنانی دڕی و تێرۆر لایەکیان گەلی «بیانی» دەردەکرد بۆ ئەوەی ناوچەی خۆی فرەوان بکات و دانیشتوانی له ڕووی ڕەچەڵەکەوه «پاک» بێت. ئەم سیاسەتەی سەرب و کروات دەگەڕێتەوه بۆ بیرگەلی «سەربیای مەزن» و «کرواتیای مەزن» ی سەدەی نۆزدەیەم‹١›.

له جێیەکی ئابووریی بازاڕ دووچاری سەختیی بووبێت ناسیۆنالیزم لەوێ بووەته هێزێکی سیاسیی دژەلیبەرال. ناسیۆنالیزم خرایه خزمەت حکومەتی سالارپەرستی نوێ و دژ به ئایدیۆلۆژیای ئابووریی بازاڕ. ناسیۆنالیزم بووه چەک، له دەرەوه دژ به دەوڵەتانی دەراوسێ، له نێوخۆدا دژ به کەمینەی ناسیۆنالای ڕیزپەڕ.

هەڵوەشانی دوا ئیمپراتۆریی مەزن، یەکیەتیی سۆڤیەت، و دەوڵەتانی سەتەلایت satellite state – واته دەوڵەتانی ئەورووپای ڕۆژهەڵات – بییەوه نەدەبا لای کەس ڕووداوێکی سەیر بێ. ئیمپراتۆرییەکانی دیکەش له سەدەی بیستەمدا وەهایان بەسەر هات. پاش شەڕی جیهانیی یەکەم ئیمپراتۆریی عوسمانی – تورکی و ئیمپراتۆریی نەمسا (ئوتریش) – هەنگاریا پارچەپارچه کران و چەندین دەوڵەتی ناسیۆنالیان لێ زا. پاش شەڕی جیهانیی دووەم ئیمپراتۆریی بریتانی و فرانسی هەڵوەشێنرانەوە. دەشێ بڵێین ناسیۆنالیزم له دوو سەدەی ڕابوردوودا بەهێزترین وزەی سیاسی بووه له جیهاندا.

ناسیۆنالیزم وەک بزاڤ و ئایدیۆلۆژیای سیاسی له سەرەتای سەدەی نۆزدەیەم، له ئەورووپا زا. ئەوجا خزمایەتیشی هەبوو لەگەڵ شۆڕشی فرانسی و بیروڕاکانی شۆڕشەکه دەربارەی سەروەریی گەل له مەسەلەی بڕیار دانی شێوازی حوکمڕانیی خۆی. فەیلەسووفی شۆڕشەکه ژان ژاک ڕوسۆ Jean-Jacques Rousseau پێشنیازی هەبوو دەربارەی دروست کردنی دەوڵەتێکی ناسیۆنال له پۆلۆنیا (لەهستان) ی لەتلەتکراو، بەوەش بووه یەکێک له پێشەنگەکانی ئەم باسە. له ڕێی بارهێنان و داکردنی دروشم و هێماگەلی وروژێنەری نەتەوەییەوه دەبا گەل بەرەو هاوهۆگری و یەکبوون و هەستی نەتەوەیی ببرێ. دیدی ڕوسۆ بەرانبەر دێمۆکراتیش دیدێک بوو زۆر چاک لەتەک ئایدیۆلۆژیای ناسیۆنالیستانه

دەگونجا. ڕوسۆ پێی وەها بوو کە سەرلەبەری هاوزێدان لە دۆزە گرنگەکانی کۆمەڵگەدا هاوبەرژەوەندن. بەم بەرژەوەندەی دەگوت «ویستی گشتی». لەبەر ئەوە یەکگرتن و سەرلەبەربوون لای ڕوسۆ باری نموونە بوو. فرەبەرەکی، لەتلەتبوون و پارتگەلی سیاسی لای ئەم نیشانەی دابەزین و ڕمانی دەوڵەتە. ئەگەر ویستی گشتی بە ویستی هاوکۆی ناسیۆنەکە دیاری بکرێ دەبێتە هۆی داخوازیی کۆبوونەوە لە دەوری ئامانجگەلی نەتەوەیی.

ڕووداوی هەرە گرنگ لە مێژووی ناسیۆنالیزمدا ئەوەیە کە ئەڵمانیا و ئیتالیا لە دەوڵەتی ناسیۆنالدا خۆیان گرتەوە و بوونە زلهێزی ئەورووپی. یەکگرتنی ئیتالیا ساڵی ١٨٦١ بەیان کرا. پاش دە ساڵ، ١٨٧١، قەیسەرنشینیی ئەڵمانیا جاڕی درا. بیرگەلی ناسیۆنالیستانە لە خەباتی دروست کردنی ئەم دوو دەوڵەتەدا زان. بیریارە گرنگەکانی ناسیۆنالیزم لەم چەند لاپەڕەیەدا باس دەکرێن. Johann Gottfried von Herder ی فەیلەسووفی ئەڵمانیی پێشەنگ یەکێک بوو لە کەسایەتییە مەزنەکانی ڕۆمانتیک (ساڵی ١٨٠٣ مرد). چەمکی سەر بە ناسیۆنالیزم دەگەڕێنە بۆ ئەم. شێوەی سیاسییانەی ناسیۆنالیزمی زووی ئەورووپی لەلایەن ئەڵمانییەک و ئیتالیاییەکەوە داڕێژراوە. فیختە Johann Gottlieb Fichte ی فەیلەسووف (ساڵی ١٨١٤ مرد) و ماتزینی Giuseppe Mazzini (ساڵی ١٨٧٢) ی شۆڕشگێڕ بوون. بیروڕاکانیان ناونراون Risorgimento-nationalism ڕیسۆرگیمێنتۆ-ناسیۆنالیزم. مەبەستی ئەم بۆچوونانە دامەزراندنی دەوڵەتی ناسیۆنالە. *Risorgimento*، «بووژانەوە» ناوی بزاڤی یەکگرتنەوەی ئیتالیا بوو‹٢›.

ناسیۆنالیزمی شۆڕشگێڕ

بناخەی دەوڵەت دەبێ نەتەوە بێ. ئەمە لە گشت دیدێکی ناسیۆنالیستانەدا شابیرە. لەبەر ئەوە پێوانەی دابڕ بۆ ئایدیۆلۆژیای ناسیۆنالیستانە لەوەدایە نەتەوە (ناسیۆن) بە یەکەیەکی سیاسیی بنەڕەتی و بە نرخی هەرە بەرز و ڕەها دابنێ.

ناسیۆنالیزم هەم زادەی ڕۆمانتیکی سیاسییە، لێرەدا ژان ژاک ڕوسۆ باوکییەتی، و هەم زادەی فەلسەفەی مێژووی ئایدیالیستانەی ئەڵمانییە. مێژوو بە دیدی ئایدیالیزم ڕاستاندنی پلانێکە هێزی باڵا دایناوە بە مەبەستی گەییشتن بە دۆخێکی بێگەرد لە جیهاندا. نموونەیەکی ناودار لێرەدا خشتە ئایدیالیستانەکەی هێگل Hegel ـە دەربارە ئەوەی چۆن لە مێژوودا «گیانی جیهان» (خودا) هەنگاو بە هەنگاو لە ڕێی پەیامی گەلە جۆراوجۆرەکانەوە پلانی خۆی دەڕاستێنێ. ناسیۆنالیزمی ڕۆمانتیک و گەلێر مۆرکی دینەکی تەواو پێوە دیارە و بۆ خۆیشی تاڕادەیەک وەک دینێکی نوێ خۆی ڕەپێش دەخات.

نەتەوە بە یەکەیەکی کۆیەکیی باڵا دادەنرێ. نەتەوە بە تاکەکەسێکی مێژووکردی خاوەن خەسڵەتی ناسیۆنالانەی تایبەت بە خۆ دادەنرێ‹٣›. ئەم خەسڵەتە، یان «گیانی گەل» ـە، بە بۆچوونی Herder ی فەیلەسووف لە «گەل» دا دێتە دەربڕین، لە زماندا، لە ئەدەبی گەلدا، لە فەرهەنگی سەرەتایی گەلدا. هەر ئەمیشە هۆی ئەو بایەخە بەرزەی ڕابوونی ناسیۆنالانەی سەدەی نۆزدەیەم دەیدا بە تۆژینەوەی زمان و ئەدەبی گەلان‹٤›.

کەواتە لای هێردەر Herder و پەیڕەوانی وی گەل هەڵگری خەسڵەتگەلی ناسیۆنالانەیە. لەبەر ئەوەی خەسڵەتگەلی ناسیۆنالانە هەمە جۆرن دەبێ هەر نەتەوەیەک دەوڵەتی خۆی دروست بکات. دەوڵەتی نەتەوەکی خەسڵەتی نەتەوەکی و پەیامی ئەو نەتەوەیە لە مێژوودا بەرجەستە دەکات.

هێردەر، فیختە و ماتزینی لە خاڵێکی دابڕدا لە ناسیۆنالیستانی سالارپەرستی درەنگتردا جودا دەکرێنەوە. ڕاستە نەتەوەی خۆیان بە گوتەی هەرە شکۆمەند پەسن دەدەن، ئەڵمانیا لای فیختە و ئیتالیا لای ماتزینی ڕێبەری مرۆڤایەتین ڕووەو دۆخی بێگەرد، بەڵام ئەمە مانای وا نییە نەتەوەی دیکەیان بە نزم دانابێ. هەموو نەتەوەیەک دەبێ سەرگەرمی فراژووتنی نەتەوەیی خۆی بێ. هەر گەلێک خەلاتێکی تایبەتی هەیە بیبەخشێ بە مرۆڤایەتی. هەموو گەلێک مافی دروست کردنی دەوڵەتی خۆی هەیە.

بە نموونە هێردەر بە شێوەیەک باس لە گەلانی سلاڤیی ئەورووپای ڕۆژهەلاتی کردووە بووەتە مایەی ناڕەزاییەکی توند لای ئەڵمانەکانی هاوزەمانی خۆی. بە بۆچوونی هێردەر ئەڵمان سەدان ساڵ گەلانی سلاڤییان چەوساندۆتەوە و ڕێی فراژووتنی لێ بەستوون، گەلانی سلاڤی دەبا خۆیان لە ژێردەستیی ئەڵمان ڕزگار بکەن. مێژوونووسان دەڵێن گوتەکانی هێردەر بوونە «پەیام» لای چەندین ناسیۆنالیستی سلاڤیی سەدەی نۆزدەیەم.

ناسیۆنالیزم ئایدیۆلۆژیایەکی شۆڕشگێڕ بوو. دوژمنی هەم دەرەکی و هەم نێوەکیی هەبوو خەباتیان دژ بکات. فیختە بە گوتەی ئاگرین داوای یەکیەتیی نەتەوەیی و خەباتی دژ بە لەشکری ناپۆلیۆنی داگیرکەر دەکرد‹٥›. ماتزینی نەمسا (ئوتریش) ی بە دوژمنی دەرەکی دادەنا، ئەو دەمە نەمسا باکووری ئیتالیای داگیر کردبوو. بەڵام گەورەترین کۆسپی ڕێگەی یەکگرتن پاشا و میری خۆماڵی بوون. دروشمی دێمۆکراتییانە و شۆڕشگێڕانە ئاڕاستەی ئەوان دەکرا. لای ماتزینی جەنگی گەلێر، جەنگی پارتیزانی، لە خەباتی نەتەوەییدا یەکەم چەکە. هەم لای ماتزینی و هەم لای فیختە بۆچوونێک هەیە دەیگوت گەل لە ڕێی شەڕەوە، شەڕی ڕزگاریخوازیی نەتەوەییەوە، لە یەکیەتیی نەتەوەییدا دێتە تێکچڕژان.

فیختە و ماتزینی خۆیان بە پەیڕەوانی دێمۆکراتی دەزانی. ئەمەش بۆچوونێکی تەواو لۆژیکانە بوو چونکە بە دیدی ئەوان گەل هەڵگری نرخاندنی نەتەوەییە. ئازادیی نەتەوە دەیکردەوە ئازادیی گەل. دەوڵەتی نەتەوەیی دەبا دەوڵەتێکی دێمۆکرات بێ. هەم فیختە و هەم ماتزینی پەیڕەوی باوەڕی «سەروەری گەل» – ی ڕوسۆ بوون، کە دەیگوت لە دەوڵەتدا گەل سەرچاوەی دەسەلاتە. بەڵام ڕوسۆ باوەڕی بە دیدێکی کۆیەکییانە collectivistic بوو دەربارەی دێمۆکراتی، ئەمان لەوەشدا هەر پەیڕەوی ڕوسۆ بوون. تاکەکەس نا بەڵکوو نەتەوە وەک کۆیەک، یەکەی لەپێشی جڤاکیی پێک دەهێنا. یەکەم ئەرکی هاوزێدان لەوەدا بوو کە ببنە بەشێک لە کۆیەکی نەتەوەیی و سەر فرووی بن. فیختە ئەم شیرازەیەی ناونابوو «ئازادیی ئایەتی». تاکەکەس تەنها بەوە «ئازاد» دەبێ کە خەریکی ئامانجی بەرز بێ: خزمەتی گەل و دەوڵەتی نەتەوەیی بکات‹٦›. ماتزینی – یش لەسەر هەمان ڕێباز دەیگوت تاکەکەس لە دەرەوەی کۆیەکیی نەتەوەیی بوونێکی ڕێزداری نییە: تاکەکەس دەبێ لەلایەن «هێزێکی کۆیەکییەوە کە کردەی دەستی چەندین ملیۆن کەسی خاوەن یەک مەیل، نەریت و زمانن» پشتیوانی لێ بکرێ، دەنا تاکەکەس لە خۆویستی و خۆپەرستیدا دەخنکێ.

ئەم تێگەیشتنە لە دیمۆکراتی نەدەگونجا لەگەڵ دیدی تاکەکیخوازانە individualistic لە دیمۆکراتی کە لە لیبەرالیزمدا هەبوو. مازینی دەیگوت: تاکەکیەتیی لیبەرالانە کاتی بەسەر چووە، ئێستا سەردەمی هاوبەندیی «زیندەڵ» بەرێوەیە. ماتزینی و فیختە هیچ پێوەندییەکیان بە لیبەرالیزمی ئابوورەکیشەوە نەبوو. پتر دەشیا بە سۆسیالیستی نامارکسیست وەسف بکرێن. دەوڵەتی ناسیۆنال لای ئەوان دەبا بەهێز و چالاک بێ، دەبا بازاڕ هەڵسووڕێنێ و خەریکی دابەشینەوەی داهات بێ. فیختە داوای دەکرد دەوڵەت ببێتە دەستەبەری مافی کار و بەخێو کردنی هاوزێدان. دەوڵەت دەبا بڕیاری نرخی نێو بازاڕ بدات و ببێتە پارێزەر بەرانبەر هاوچاویی، بەتایبەتی هاوچاویی بیانی. شاخاڵێکی ماتزینی لەوەدا بوو کە پیشەسازەتی نابێ پرۆلیتاریای لێ پەیدا ببێ. لەبەر ئەوە بەرهەم دەبا لەلایەن کۆمەڵەی هەرەوەزییەوە ببرێن بەرێوە، ئەم کۆمەڵانەش دەوڵەت پشتگیرییان دەکات و کرێکاران بۆ خۆیان دەیبەن بەرێوە.

زمان و سنوورگەلی سروشتەکی

پرسیاری گرنگ ئەوە بوو «نەتەوەگەری» [سەر بە نەتەوە بوون] چۆن بناسێنرێ و دەوڵەتی ناسیۆنال چۆن سنووررێژ بکرێ. فیختە و ماتزینی دوو کێشانە بەکار دێنن: زمان و «سنوورگەلی سروشتەکی». مەبەستیش لە سنوورگەلی سروشتەکی سنووری جیۆگرافیی وەک ڕووبار، زەریا و زنجیرەچیایە. بەڵام ئەو چەمکە ئەوەیشی دەگرتەوە کە دەوڵەت دەبا سنووری وەهای هەبێ کە لە ڕووی ئابوورییەوە خۆتەیار بێ self-sufficiency. لێرەدا بە ئاشکرا دەردەکەوێ کە کێشانەکان نادیار و لەتەک یەکیشدا ناکۆک بوون. مەیدانێکی فرەوانی بۆ لێکدانەوەی هەمەجۆر و لەویشەوە بۆ داواکردنی ناوچەی دەوڵەتانی دیکە ئاواڵە کرد. کاتێ هیچ چارەیەکی دیکە نەما ئەوا دەبێ بە جەنگ ناوچەی پێویست داگیر بکرێ.

ماتزینی پێی وەها بوو خودا بە زەریا و زنجیرەچیا سنووری سروشتەکیی ئیتالیای کێشاوە، بەڵام هاوکات دەشیگوت هەر جێیەک زمانی ئیتالی تێدا بەکار بێت ئەوە ئیتالیایە. لەبەر ئەوە ئیتالیای یەکگرتوو دەبێ کۆرسیکا و ناوچەی دیکەی باشووری فرانسە بگرێتەوە<٧>. لەلایەکی دیکەوە دەکرا مەسەلەی زمان وەها لێک بدرێتەوە کەوا ناوچەی ئەڵمانیزمانی باشووری ئەڵپەکان بخرێنە سەر ئوتریش (نەمسا) یان ئەڵمانیا. لە بری ئەوە ماتزینی داوای دەکرد دانیشتوانی ئەڵمانیزمان «بکرێنە ئیتالی». بەم شێوەیە پرنسیپی زمان، «یەک زمان - یەک دەوڵەت»، دەکرا بەرەواژ بکرێتەوە بۆ داخوازی «یەک دەوڵەت - یەک زمان». ئەوەی بە زمانی دەوڵەت نایەتە گۆ دەبێ بتوێنرێتەوە و زمان بگۆڕێ<٨>.

سەیر ئەوەیە فیختە خۆی لە باس کردنی ئەم دۆزە بواردووە بەڵام بە ڕوونی پێشبینی ئەوەی کردووە کە داخوازیی سنوورگەلی سروشتەکی دەبێتە هۆی هەڵگیرسانی شەڕ، بەڵام شەڕێک کە بە بۆچوونی ئەو دەبووە دوا شەڕ. فیختە بەمەی نەدەگوت شەڕ بەڵکوو ناوی نابوو «داگیر کردن». چونکە دەوڵەتی نوێ هاوکات لەگەڵ ئەوەی گشت ناوچەی نێو سنوورگەلی سروشتەکیی خۆی «داگیر دەکات» ئاشکرایشی دەکات کە چی دیکە، هەتاهەتایە، نێزیکی شەڕ ناکەوێ. کاتێک کە گشت دەوڵەتان سنووری سروشتەکیی خۆیان دابین کرد شەڕ نامێنێ.

فیختە و ماتزینی پێیان وەها بوو پرنسیپی نەتەوایەتی دونیایەکی ئاشتیخوازانە و هاوئاهەنگی لێ دەزێ. بەڵام ڕێگەیان بۆ ئەو مەبەستە تەواو لەیەک جودا بوو. بۆچوونی فیختە وەها بوو کە دەوڵەتان دەبێ خۆیان تەواو لە یەکتر دابڕن. هەرچی ماتزینییە کۆشەشی بۆ شێوەیەکی بەرزی هاوکاریی نێوان دەوڵەتانی ناسیۆنال بوو.

پێشنیازی فیختە ئەوە بوو دەوڵەتی خۆتەیار بەرانبەر وەڵاتانی دەرەوە پەرژینبەست بکرێ. سەفەر بۆ دەرەوەی وەڵات، بازرگانی و بەگشتی هەڵسوکەوت لەگەڵ بیانیدا نەک هەر ناپێویستە بگرە بەرانبەر خەسڵەتگەلی نەتەوەیی زیانبەخشیشە<٩>. فیختە دەنووسێ، لە نێو چەمەرەی هاوبەندیی نەتەوەیی سنووربەستدا، کە ئەندامانی تەنها لەگەڵ یەک دەژین و یەکجار بە دەگمەن تووشی بیانی دێن: «زۆر زوو شکۆی نەتەوەیی و خەسڵەتی تایبەتی نەتەوەیی دروست دەبێ». نەتەنها ئەڵمانیا دەبێ خۆی لە دونیای دەرەوە جودا بکاتەوە، بەڵکوو گشت نەتەوەکان دەبا پەرە بە ڕیشاڵی نەتەوەیی خۆیان بدەن. ئاشتی و هاوئاهەنگی لە جیهاندا بەوە دێتە دی کە گشت دەوڵەتان خۆتەیار بن و دوورەپەرێز لە نێو چەمەرەی سنوورگەلی سروشتەکیی خۆیاندا بژین<١٠>.

ماتزینی بڕوای بە ناسیۆنالیزمی دوورەپەرێزانەی فیختە نەبوو. دەوڵەتانی ناسیۆنالی ئازاد دەبا، لەسەر ئاستێکی بەرز کە ناوی نابوو «ئاستی مرۆڤایەتی»، هاوکاری یەک بن (بەڵام نەک یەک بگرن). بە پلەی یەکەم کاری بۆ ئەورووپایەکی نوێ دەکرد، کە دەبا بریتی بێ لە دەوڵەتگەلی ناسیۆنالی دێمۆکراتی هاوکاری یەک. «وەک چۆن بڕوامان بە ئازادی، یەکسانی، برایەتی و هاوکاری هەیە بۆ تاکەکەسانی نێو دەوڵەت، هەر وەهایش بڕوامان هەیە بە ئازادی، یەکسانی، برایەتی و هاوکاریی نەتەوەکان». ماتزینی خەونی بەوەشەوە دەبینی کە ڕۆم ببێتە بارەگای ئەنجومەنی جیهانیی دەوڵەتانی ناسیۆنال.

ناسیۆنالیزمی پاش ١٨٤٨

ساڵی ١٨٤٨ ی شۆڕشگرتوو ساڵی شکانێکی مەزن بوو بۆ ناسیۆنالیزمی شۆڕشگێڕ. هەوڵدان بۆ یەکگرتنی ئەڵمانیا لە ڕێی شۆڕشەوە تەواو ژێرکەوتوو ما. لە هەنگاریا بە یاریدەی لەشکری ڕووس ڕاپەڕینی ناسیۆنالیستانەی Lajos Kossuth شکێنرا. پاش ئەو دەمە هێزی سیاسیی دیکە جڵەویان گرتە دەست. لە ئەڵمانیا و لە ئیتالیا پرۆسەی یەکبوون ڕێگەی فیختە و ماتزینی – یان نەگرتە بەر. یەکگرتن لەم دوو دەوڵەتەدا «لە سەرەوە»، بە دەستاوێژی دیپلۆماسی و ئەرتەشی، جێبەجێ کرا. لە ئەڵمانیا دەوڵەتگێڕی کۆنەوار بیسمارک Bismarck و لە ئیتالیا دەوڵەتگێڕی لیبەڕال Cavour لە پشت پرۆسەی یەکگرتن بوون.

لە سەدەی بیستەمدا ئەوجا لاوێنەی نوێ لە ناسیۆنالیزمی شۆڕشگێڕ سەری هەڵدا. بزاڤی زایۆنیزم (سەهیۆنەتی) نموونەیەکی ساڵانی زووی ئەم سەدەیە و مەبەستی دامەزراندنی دەوڵەتێکی ناسیۆنال بوو بۆ جوو. تیۆدۆر هێرتزل Theodor Herzl بە کتێبی *Der Judenstaat,* 1896 بووە دیمانەیاری زایۆنیزم.

بزاڤی ناسیۆنالیستانەی ئیرلاندی نموونەیەکی دیکەیە. نموونەی سێیەم هەموو بزاڤگەلی

ڕزگاریخوازی نەتەوەیی پاش ١٩٤٥ ی سەرلەبەری جیهان دەگرێتەوە کە دەکرێ بە بەردەوامبوونێکی ناسیۆنالیزمی شۆڕشگێڕی ئەورووپی دابنرێ. ئەوەی لەمەدا نوێکاری بوو سیستەمی تاکپارتایەتیی جیهانی سێیەم بوو. بزاڤگەلی ڕزگاریخوازی جیهانی سێیەم، پاش سەرکەوتن، خۆیان کردە شاپارتی یەکبوون. سیستەمی تاکپارتایەتی کرایە دەربڕینێک لە «ویستی گەل» لەم تازەدوڵەتانەدا‹١١›.

دەوروبەری سەرەتای سەدەی بیستەم لە زۆر جێ پارتی نەرێتەکی پرنسیپی نەتەوایەتی تێهەڵکێشی ئایدیۆلۆژیای خۆی کرد. داخوازیی سەروەریی نەتەوەیی بووە داوایەکی لیبەرال، کۆنەوار و سۆسیالیستەکان. ئیدی جێ پێ بۆ پارتی تایبەت ناسیۆنال نەمایەوە. نەرویژ، فنلاند و ئیسلاند نموونەی نێزیکی سکەندەناڤین. بەڵام لە ئەڵمانیا، فرانسە و ڕووسیا لە سەرپەڕی سیاسیی ڕاست بزاڤی ناسیۆنالیستانەی بەهێز و ئایدیۆلۆژیای ناسیۆنالیستانەی سالارپەرستی نوێ پەیدا بوون.

ناسیۆنالیزمی سالارپەرست

یەکێک لە نیشانەکانی ناسیۆنالیزمی نوێی سالارپەرست دژوەستان بوو بەرانبەر دێمۆکراتی و لیبەرالیزم. لەبەر ئەوەیشە کاڵایەکی فیکریی زۆری لە کۆنەوارەتیی سالارپەرستی سەرەتای سەدەی نۆزدەیەم وەرگرتووە، بۆ نموونە: ئەو ڕامانەی دەڵێ دەوڵەت هەڵگری پەیامێکی مێژووکردە. نموونەیەکی دیکە ئەوەیە دەوڵەت بە زیندەڵ ڕادەنوێنێ، پاشا تێیدا نوێنەری ویستی دەوڵەتە. لە بەرهەمی زانستکارانەدا ناوی «ناسیۆنالیزمی دەوڵەتی» و ناسیۆنالیزمی «تێهەڵکێش integral» ی لێ نراوە، لێرەشدا «integral» بە واتای ئەوەی تاکەکەس و گروپ دەبێ تەواو سەر فرووی بەرژەوەندی نەتەوەیی بن. ئەم بەرژەوەندەش لەلایەن گەلەوە نایەتە دەربڕین وەک فیختە و ماتزینی دەیانگوت، بەڵکوو دەوڵەتە کە دەبێتە نوێنەری پەیامی مێژووکردی نەتەوە. دەوڵەت دەبێ ڕووەو ناخ حوکومڕانییەکی بەهێز و سالارپەرست بێ، ڕووەو دەر دەبێ بەهێز، دەسەڵاتدار و پەلهاوێژ بێ. لە پەرەستاندندا ئیمپیریالیزمی لێ دەزێ. ئەمیان ناسیۆنالیزمێکە هیچ سنوورێک بۆ پەلهاویشتنی دەوڵەتەکی خۆی ناسەلمێنێ.

ناسیۆنالیزمی سالارپەرست، لە دەوروبەری دەستپێکی سەدەی بیستەم، لە ئەڵمانیا، فرانسە و ڕووسیا داڕێژرا. دیمانەیارانی پێشەنگ لە ئەڵمانیا بریتی بوون لە: Heinrich von Treitschke ی مێژوونووس (١٩٣٦ مرد)، Oswald Spengler ی فەیلەسووف (١٩٣٦ مرد) و Carl Schmitt ی سیاسەتناس (١٩٨٥ مرد). لە فرانسە نووسەران: Maurice Barrès (١٩٢٤ مرد) و Charles Maurras (١٩٥٣ مرد) ناسیۆنالیزمی نوێیان دامەزراند. Maurras ڕێبەری بیرکاری بزاڤی شاخوازانەی Action française ‹١٢› بوو.

ناسیۆنالیزم دژی دێمۆکراتی و پەرلەمانەتی بوو چونکە ئەم سیستەمە لەسەر فرەبەرەکی، ڕێک نەکەوتن و دژایەتیی حیزبایەتی هەڵنرابوو. ئەمەش دەبووە کۆسپ لە ڕێی دەربڕینی ویستی نەتەوەیی بەرز. ڕامانی «کۆمەڵگەی زیندەڵ» کرایە پارسەنگی یەکسانیی سیاسیی نێو سیستەمی دێمۆکراتی. کۆمەڵگە بە هەرەمێکی سروشتکرد دادەنرا کە بریتییە لە گروپی ژێروژوور. بەرژەوەندی دەوڵەت دەبێ

لەلایەن پاشایەک – یان Barrès و Carl Schmitt گوتەنی: ڕێبەرێکی هەڵبژاردەی گەل – ی بێلایەن نوێنەرایەتی بکات. پەرلەمان دەبا لایەنێک بێ تەنها ئامۆژگار.

Treitschke بیرۆکەی «دەوڵەتی دەسەڵات» ی داڕشت کە دەڵێ ماکی ئەم دەوڵەتە لەوەدایە لە ناوەوە بەهێز و سەربەخۆ بێ و لە دەرەوە دەسەڵاتدار بێ. جەنگ و ئەرتەش دەربڕینێکن لە ماکی دەسەڵات. Treitschke پێی وەهابوو تەنها دەوڵەتی مەزن، دەسەڵاتی مەزن، ماکی ژیانیان پێوەیە. دروست کردنی دەسەڵاتی کۆلۆنیال دەربڕینێک بوو لەم هێزە. جگە لەوەش دەربڕینێک بوو لە سەردەستیی گەلانی سپیپێست بەسەر گەلانی دیکەدا.

جوو تاکە ڕیزپەڕی نێو گەلانی سپیپێست بوون. Treitschke دەیگوت جوو لە ئازایەتی، زێدپەرستی و بەهرەی سیاسی بێبەشن. جوونەیاری (ئەنتیسەمیتیزم anti-Semitism) لەگەڵ بەسووک دانانی «بیانی» ی ڕەچەڵەک جودا، جووت دەهاتن. ناسیۆنالیزمی فرانسی لە ناوەوە دژ بە «بیانی» دەوەستا، کە جووشی دەگرتەوە، و لە دەرەوە دژ بە ئەڵمانیای کۆنەدوژمن بوو.

ناسیۆنالیزمی دەوڵەتیی سالارپەرست، هەم لە فرانسەی نێوان دوو شەڕی جیهانی و هەم لە کۆماری Weimar ی ئەڵمانی بزاڤێکی سیاسیی جودا بوون، ناشێ لەگەڵ ناسیۆنالیزم و فاشیزمدا تێکەڵ بکرێن. وێڕای هەڵوێستی جوونەیاریی ئاشکرایان ناسیۆنالیزمەکەیان لەسەر دیمانەیەکی سەر بە ڕەگەز دانەمەزرابوون. پەیڕەوانی ناسیۆنالیزمی دەوڵەتی داوای دەسەڵاتێکی دەوڵەتیی بەهێز و سالارپەرستیان دەکرد، بەڵام داوای نەدەکرد دەوڵەتێک دامەزرێ تۆتالیتار و دیکتاتۆرانە بێت و «ڕێبەر» ێک بیبات بەڕێوە. بیرۆکەیەکی گرنگ هەم لە فرانسە و هەم لە ئەڵمانیا ئەوە بوو دەیگوت دەسەڵاتی نێوەندەکیی دەوڵەت دەبێ تەنها لە سنووری کارکردی دەسەڵاتدا بمێنێتەوە. لایەنەکانی دیکە بۆ هەرێمی خۆفەرمان و سازمانی هاوئەرک (کۆرپۆراسیۆن) دەمێننەوە.

لە حکومەتی سالارپەرستی مارشالفەرمانی Pétain ی ڕۆژگاری شەڕی جیهانی، بەشێکی فرەوانی ئیدیالی ناسیۆنالیستی فرانسی، مەسەلەی پاشایەتی لێ دەرچێ، ڕاستێنرا. ناسیۆنالیستانی ئەڵمانایا لە پشت Hindenburg ی سەرکۆمار کۆبوونەوە. ئەمانە ساڵی ١٩٣٣ بە هاوپەیمانیی نازیستەکان حکومەتیان دامەزراند و بەوەش ڕێی دەسەڵاتیان بۆ هیتلەر خۆش کرد و ئەمەیش بووە هۆی هەڵوەشانەوەی گشت سازمانەکانیان.

ناسیۆنالیزم لە ڕووسیای تسارنشیندا

هاوکات لەگەڵ بەشەکانی دیکەی ئەورووپا، ڕووسیاش ئاشنای بیرگەلی ناسیۆنالیستانە بوو. شەڕی ١٨١٢ ی دژ بە ناپۆلیۆن دنەی بەهێزی بەدەمەوە بوو. هەر زوو دوو شارێباز لە ڕاوێژی جڤاکیی ڕووسیدا سەریان هەڵدا و هەتا ئێستایش هەر ماون. یەکیان سلاڤۆفیل slavophil (سلاڤپەرست) و ئەوەی دیکە *zapadniki* ی ڕۆژاواخواز. بیرگەلی ڕۆژاواخواز لە ڕووی سیاسییەوە لیبەراڵ بوون و دەیانویست گۆڕینی ڕووسیا جێ پێی ئەورووپای ڕۆژاوا هەڵگرێتەوە. سلاڤۆفیلان بڕوایان بە پەیامی مێژووکردی

تایبەت و جودای ڕووسیا هەبوو. ڕووسیا دەبا مرۆڤایەتی بخاتە سەر ڕێگەیەکی فراژووتنی جودا لەوەی ڕۆژاوا‹١٣›.

لە نێو سلاڤۆفیلاندا هەم ڕێبازی شۆڕشگێڕانە و هەم ڕێبازی پاراستنی نرخاندنی نەریتەکیی «ڕووسیای پیرۆز» هەبوون. شۆڕشگێڕان خۆیان ناونابوو «نارۆدنیک narodnics»، سۆسیالیستانی گەلێر. بەرنامەی ئەمان دەیگوت ڕووسیا، لەبەر تایبەتمەندی و دواکەوتوویی خۆی، دەتوانێ شێوەیەکی خۆماڵی لە سۆسیالیزم داڕێژێ. ئەمانە بۆچوونیان وەها بوو کە سیستەمی موڵکایەتیی هاوکۆی زەوی لە کۆمەڵگەی کشتوکاڵی ڕووسیا بۆتە هۆی دروست بوونی مەیلێکی «غەریزەکرد» ڕووەو کۆیەکیخوازای و سۆسیالیستی لای گەلی ڕووس‹١٤›. تەنانەت کارل مارکس – یش بڕوای وا بوو ڕووسیا دەبا ڕێگەیەکی تایبەت بگرێتە بەر.

سلاڤۆفیلانی ناشۆڕشگێڕ

لە بەرەی ناشۆڕشگێڕدا ناوی وەک Alexej Chomjakov و Konstantin Aksakov دێنە پێش. لە نووسەرانی گەورەی ڕووسیاش دۆستۆیەڤیسکی Dostojevskij یان لەگەڵە. ئەمانە تایبەتمەندیی ڕووسیایان لە ڕۆشنایی تیشکێکی دیکەدا دەدی. گرنگ لایان ئەوە بوو ژیاری ئەورووپای ڕۆژاوا دزە بۆ نێو ڕووسیا نەکات. کۆمەڵگەی ڕۆژاوا لە ژێر ڕکێفی هۆشەکی، بێخودایی atheism، تاکەکیەتی و خۆپەرستی egoism دایە. ئەنارکی جڤاکیی تێدا بڵاوە. سلاڤۆفیل ئاماژە بە لایەنی ترسێنەری ڕۆژاوا دەکەن: موڵکایەتی کەسەکی، لیبەرالیزمی ئابوورەکی، پرۆلیتاریای پیشەسازی، ناکۆکیی جڤاکی، فرەبەرەکیی حیزبایەتی و پەرلەمانەتی. وەک پارسەنگێکی ئەم لایەنانە، سلاڤۆفیل سێ کۆچەی هاوئاهەنگی ڕووسییان دەهێنایەوە کە بریتی بوون لە: مەسیحایەتیی ئۆرتۆدۆکس، ئۆتۆکراتی (تاکفەرمانی) autocracy و خەسڵەتی گەلێری تایبەتی ڕووس.

سلاڤۆفیلانی سەرەتا، بەرانبەر تساری ئەو زەمانە، نۆکەرێکی ناسەربەخۆی ئایدیۆلۆژی نەبوون. بەڵکوو دەگەڕانەوە بۆ ڕووسیای «کۆن» ی بەر لە سەردەمی بیرازی ڕۆژاواخوازانەی پێتەری مەزن، ئەو سەردەمەیان کردبۆوە سەرچاوەی بیری خۆیان. ئەو دەمە کڵێسەی ئۆرتۆدۆکسیش بەرانبەر دەوڵەت سەروەریی خۆی هەبوو، پەرلەمانێکی ئامۆژگاریش هەبوو: *Zemskij sobor*. بە گوێرەی دیمانەی سلاڤۆفیلان، گەل لە ڕێی پەرلەمانەوە خوویستانە دەسەڵاتی بۆ قەیسەر بەجێ هێشتبوو. کەواتە گوتەی «پاشا خەڵاتی خودایە» نەدەسەلمێنرا. کڵێسە و دین دەبا ببنە لایەنێکی ڕێزان و چاودێر بەسەر قەیسەرەوە. سلاڤۆفیلان داوایان دەکرد پەرلەمانی ئامۆژگار بێتەوە دامەزراندن و تەواو دوژمنی کۆمەڵگەی ڕەشەجووتیار villein بوون.

سلاڤۆفیل، هاوکات لەگەڵ ڕەت کردنەوەی ئازادیی سیاسیی ڕۆژاوا، داوای ئازادیی «دەروونی» و «گیانەکی» یان دەکرد. مەبەستیشیان ئەوە بوو ئازادیی چاپەمەنی هەبێ و لە پەرلەمانی ئامۆژگار *Zemskij sobor* دا دۆزگەلی جڤاکی بخرێنە بەر باس. ئەمەیش بووەتە هۆی شین بوونی چەمکێکی

ناسیۆنالیستانەی رووسی: سۆبۆرنۆست Sobornost، گیانی هاوبەندی. ئەوەی پێی دەگوترا تایبەتمەندیی ناوازی نێو خەسڵەتی گەلێری ڕووس دەبا لە پەرلەماندا ببێتە هۆی دروست بوونی بڕیاری هەمووسەلمێن لە نێوان فەرمانڕەوا و گەلدا.

ناسیۆنالیزمی دەوڵەتیی ڕەسمی

دەمەو کۆتای سەدەی نۆزدەیەم ناسیۆنالیزمێکی دەوڵەتیی پتر ڕەسمی هاتە دارشتن. ئەمیان شێوەیەکی یەکجار درشتێنراوی دیمانەی سلاڤۆفیلان بوو. Konstantin Leontiev ئایدیۆلۆژیستی ڕێبەر بوو. لەمیاندا تاکفەرمانی و تاکسەروەریی قەیسەرانەی خەلاتی خودا پەسن دەکرا. بەرانبەر «پاشانشینی» ـی دیمۆکراتی ئەورووپای ڕۆژاوا هەرەمی نەریتەکیی جڤاکیی رووسی ڕاست کرایەوە. پانسلاڤیزم Panslavism، واتە یەکگرتنی گەلانی سلاڤی لەژێر سەروەریی رووسدا، بووە دەستاوێژێک بۆ فرەواندنی ڕووەو ڕۆژاوای ئیمپراتۆریەکەیان‹١٥›. ئەوجا بە توندی جەخت دەکرا لەسەر ئەوەی ئەو ئیمپراتۆرییە وەلاتی رووسە. سیاسەتی رووساندنی هەموو گەلانی ناڕووس خرایە گەڕ. هەتا دەهات جوونەیاری ئاشکراتر دەبوو. دۆکیومێنتی هەرە ناوداری جوونەیارانە، «پرۆتۆکۆلی زانایانی سەهیۆن»، ساختەنامەیەک بوو پۆلیسی نهێنیی رووسی داڕشتبوو. گۆیا ئەم پرۆتۆکۆلە پیلانی ماسۆنی و جوو بۆ داگیر کردنی دونیا، دەخاتە ڕوو.

پاش شۆڕشی ١٩٠٥ ی ڕووسیا یەکەم پەرلەمانی دەوڵەتی، دوما، دامەزرا. هەتا شۆڕشی دووەم، ١٩١٧، دوو پارتی بەهێزی ناسیۆنالیست لە دومادا هەبوون. سەرپەڕەکەیان سەرگەرمی تێرۆر بوو دژ بە شۆڕشگێران و جوو، لای ئەمانە ئەو دوو لایەنە یەک شت بوون. ئەم پارتە دومای بە پەرلەمان نەدەناسی. داوایان دەکرد دوما داشکێنرێ بۆ *Zemskij sobor* ێکی ئامۆژگار.

پارتە ناسیۆنالیستە میانڕەو moderate ەکەیان پانسلاڤیزمی ڕەت دەکردەوە و دژ بە تێرۆر بوو. ئەمانە داوایان دەکرد ڕێ ببەسترێ لەوەی «بیانی» ی ناڕووس و خەڵکی دەرەوەی وەلات ببنە خاوەن شیرکەت لە وەلاتەکەدا. لەگەڵ ئەوەشدا لە نێو ئەم ناسیۆنالیستە میانڕەوانەدا نیشانەی فراژووتنی دیمۆکراتانە هەبوو. تەنانەت لە بیرازی وەهادا هاوکارییان دەکرد کە دەبوونە مایەی هەرەشە لە دەزگەی «رووسیی ڕەسەن». بۆ نموونە ئەمانە بیرازی زەویی Stolypin ی سەرەکوەزیرانیان سەلماند کە مەبەست لێی دروست کردنی چینێکی جووتیاری زەویدار بوو لە ڕووسیا. بەوەش دەبا کۆمیونی جووتیارانی کۆن ڕەش بکرێنەوە.

ئەم جوداوازییەی نێوان بزاڤە ناسیۆنالیستەکانی ڕووسیا لە ڕمانی یەکیەتیی سۆڤیەتیشدا دیسان سەری هەڵدایەوە. لە نێوەڕاستی ١٩٨٠ کانەوە باڵێکی ناسیۆنالیستی پەرگیر سەرلەنوێ پەیدا بۆوە، لەنێو ئەمانەدا گرووپی وەها هەبوون لە سنووری فاشیزمەوە نێزیک دەبوونەوە. جگە لەوان، لە ڕووسیا، ناسیۆنالیزمی وەهایش پەیدا بوو لە ڕووی بیرکارییەوە گەشە کردوو، هەولّی داوە بیرگەلی سلاڤۆفیل لەگەڵ ڕووسیایەکی پۆست – سۆڤیەتانە بگونجێنێ. ئەلیکساندەر سۆلژەنیتسین Alexander

Solzjenitsyn ی نووسەر یەکێک بوو لە هەرە ناودارەکانی ئەم ڕێبازە. سۆلژەنیتسین ساڵی ١٩٩٤، پاش ساڵانێکی دوورودرێژ لە هەندەران، گەڕایەوە ڕووسیا.

ناسیۆنالیزم لە ڕووسیای نوێ

گروپی سیاسی و ڕێبازی ئایدیۆلۆژیانە هەتا ئێستاش یەکجار بەرگۆڕ و شلە. هەم لە ڕووسیا وەهایە و هەم لە دەوڵەتە تازەکانی وەک ئوکراینا. بەردەوام گروپ و پارتی نوێ دروست دەبن و هەر زووش بەشبەش دەبن و هاوپەیمانی نوێ بۆخۆیان پەیدا دەکەن. پارتی «لیبەرال دیمۆکرات» ی ژرینۆڤسکی Zjirinovskij نموونەیەکی ئەم بارەیە. ئەم پارتە بە گوێرەی پرۆگرامی خۆی دەیەوێ دەوڵەتێکی قانوون دامەزرێنێ دیمۆکرات بێ و سیستەمی فرەپارتایەتی هەبێ. بەڵام هاوکات سەرۆکی پارتەکە خەڵکی هاندەدات بۆ کودەتا و دیکتاتۆری لە پێناوی پاراستنی کۆنە ئیمپراتۆریی سۆڤیەت. جاری وەها هەیە داوای فرەواندنی سنوور دەکات هەتا دەگاتەوە کۆنە سنووری ئیمپراتۆریی قەیسەری، کە پۆلۆنیا و فینلاندیشی دەگرتەوە.

بەگشتی لەم باسە سەرانسەرییەدا مەودای باس بەرتەسک دەکەینەوە و تەنها دوو شادەستەی بیرکاری پەندیار بەسەر دەکەینەوە، سۆلژەنیتسین دەبێتە نوێنەری ناسیۆنالیزمی میانڕەو، کە نەریتی بیری سلاڤۆفیل دەکاتە بناخە. چەندین ئادگاریشی لە کۆنەوارەتیی فەرهەنگییەوە وەرگرتووە. دەستەی دووەم دەستەی ناسیۆنالیزمی دەوڵەتیی سالارپەرستە. ئەمیان بە ئاشکرا خزمایەتی هەم لەگەڵ ناسیۆنالیزمی دەوڵەتیی ڕەسمیی ڕووسیی سەرەتای سەدەی بیستەم و هەم لەگەڵ ناسیۆنالیزمی سالارپەرستی ئەڵمانیا و فرانسەی هەیە.

کەسانی سەر بە ناسیۆنالیزمی دەوڵەتی زۆر جار خۆیان ناودەنێن «نیشتمانپەروەری نەتەوەیی». بەشێکیان خۆیان بە پەیرەوی ئەو ڕێبازە دادەنێن کە پێی دەگوترێ بۆلشەڤیزمی نەتەوەیی. ئەمیان مەیلێکە لە سەرەتای ١٩٨٠ کانەوە پەیدا بووە<١٦>. بۆلشەڤیزمی نەتەوەیی بۆ داکۆکی لە ئیمپراتۆری و لە دەوڵەتی بەهێزی سالارپەرست ناچێ پەنا بەرێتە بەر بەڵگەی مارکسیستانەی – لێنینستانە، بەڵکوو ئەمیش و هەروەها دژایەتی ڕۆژاواش بە دەربڕینێک دەزانێ لە نەریتی نەتەوەیی ڕووسی.

شانرخاندن

ساڵی ١٩٧٣، هێشتا ڕمانی سیستەمی سۆڤیەت دوورەدەست بوو، سۆلژەنیتسین مانیفێستێکی ئاڕاستەی ڕێبەرانی وەڵات کرد. تێیدا پەنای بردە بەر نیشتمانپەروەریی ڕووسانەیان و هەستیان بە ڕەگ و ڕیشەی خۆیان، بە «باب، باوەگەورە، باپیران و بە نیشتمان». ئەم نووسەرە ناودارە دەنووسێ: سیاسەتی ڕووسیا دەبێ لە خزمەتی بەرژەوەندی گەلانی ڕووسیا و ئوکرایینادا بێت نەک ژێردەستەی ڕوانگەی ئایدیۆلۆژیانەی نامۆ. بۆ ئەوەی مرۆڤ بتوانێ ڕێبەرایەتی وەڵاتێکی وەک ڕووسیا بکات «دەبێ

ڕێچکەیەکی نەتەوەیی هەبێت و بەردەوام سەرلەبەری ئەو هەزار و سەد ساڵەی مێژووی ڕووسیا ڕەچاو بگرێ نەک تەنها پەنجاوپێنج ساڵ، کە دەکاتەوە سەدی پێنجی ئەو مێژووە».

ڕێبەرانی سۆڤیەت گوێبیستی سۆلژەنیتسین نەبوون و ساڵی ١٩٧٤ وەلاتبەدەریان کرد. ساڵی ١٩٩٠ گەڕایەوە و دەربارەی چۆنیەتیی دروست کردنەوەی ڕووسیا خاوەن بیروڕا بوو‹١٧›. ئەمجارەشیان «بەرژەوەندی نەتەوەیی» لەتەک کڵێسەی ئۆرتۆدۆکسدا بوونە بناخەی پاک کردنەوەی گیانەکی. ڕامانی تایبەتمەندیی ڕووسیاش هاتەوە پێش: «ئێمە دەبێ بۆ ڕێگەیەک بگەڕێین تایبەت بێ بە خۆمان».

ئەم بۆچوونە لە لایەن ناسیۆنالیستی مەسیحی Viktor Aksiutjits یشەوە پەرەی پێ درا. ئەم سەرلەنوێ ملانێی نێوان سلاڤۆفیل و ڕۆژاواخوازان دەهێنێتەوە بەر باس. Aksiutjits ڕێگەی ڕۆژاواخوازان ناسەلمێنێ: «ڕێگەی ڕووەو باپیران»، «ڕێگەی بنیات نانەوەی فەرهەنگی ئۆرتۆدۆکسی و لەسەر بناخەی ئەو فەرهەنگەش بنیات نانی ئاگایەکی جڤاکی، سیستەمێکی ئابووری و دەوڵەتێکی زیندەڵ لەتەک ئەم فەرهەنگە هەزار ساڵەیە»، «ڕێگەیەکی ڕووەو پاش نییە، ڕووەو پێشە»‹١٨›.

ناسیۆنالیستانی میانڕەو پێیان وایە ڕووسیا، بۆ دروست کردنەوەی ئەوەی لە سەردەمی کۆمیونیزمدا بە زیان چوو دەبێ ڕوو لە «ناخ» بکاتەوە. ئەمانە بیری ئیمپراتۆری و لاوێنەی نوێ لێی، کە دەکاتەوە خەونی بوون بە زلهێز، ڕەت دەکەنەوە. بەڵام لای پەیڕەوانی ناسیۆنالیزمی دەوڵەتی پاراستنی ئیمپراتۆرییەکە شامەبەستە. ئەمان یەکیەتیی سۆڤیەتیش هەر بە نەریتی نەتەوەیی ڕووسی دەژمێرن. ئەمان لە مانیفێستێکی ناسیۆنالیستانەدا خەڵک هان دەدەن بۆ خەبات و شۆڕش لە پێناوی پاراستنی «یەکیەتی و نەبەشیی نیشتمان». دوازدە ناسیۆنالیستی ناوداری هەمەڕێباز لە پشت ئەم مانیفێستە بوون، لەمانە نووسەرانی وەک Valentin Rasputin و Alexander Prochanov. لەبەر ئەوەی پرۆچانۆڤ ڕۆمانسییانە باس لە شەڕ دەکات، ڕەخنەگران ناویان ناوە «بولبولەکەی سوپاسالار».

لیمۆنۆڤ Eduard Limonov لە هەمووان ڕوونتر و یەکنەوازتر نوێنەرایەتی ناسیۆنالیزمی دەوڵەتی دەکات. ئەمیان نووسەری «مانیفێستی ناسیۆنالیزمی ڕووسانە» یە کە ساڵی ١٩٩٢ بڵاوکرایەوە و سەرنجێکی زۆری ڕاکێشاوە‹١٩›. لیمۆنۆڤ دەنووسێ، مەبەستی مرۆڤی ناسیۆنالیستی ڕووس ئەوەیە: «دەوڵەتێکی بەهێزی یەککگرتوو لە چەمەرەی ژیاری ڕووسیدا» بێتە دامەزراندن. بە دیدی ئەم ڕووسیا و یەکیەتیی سۆڤیەت دەوڵەتی کۆلۆنیالیست نەبوون. ئەم ئیمپراتۆرییە لە ڕێی شەڕەوە پێک نەهێنراوە بەڵکوو بەرهەمی «ژیاری ڕووسی» یە. لیمۆنۆڤ بەم شێوەیەی خوارەوە باوەڕی ناسیۆنالیزمی دەوڵەتی دەردەبڕێ:

«هەرچی بۆ دەوڵەتەکەم باش بێ بۆ منیش باشە. هەرچی هەیە لە نێو دەوڵەتدا هەیە، هیچ شتێک لە دەرەوەی دەوڵەت نییە».

لیمۆنۆڤ دەڵێ سنووری ئێستای ڕووسیا لەتەک «سنووری سروشتەکی» ی ژیاری ڕووسی یەک ناگرنەوە. لەبەر ئەوە سنوورە کۆمیونیستانە کۆنەکان دەبێ «یەکجێ دەستکاری بکرێن». تەنانەت سۆلژەنیتسین - یش دەڵێ ئەو هەرێمانەی زۆرینەیەکی زۆری ڕووسییان هەیە دەبێ بخرێنە سەر ڕووسیا. بەڵام ئەم کارە دەبێ لە ئەنجامی گەلپرسی و ڕێککەوتنی دەوڵەتانی بەرباس بێ.

گرنگترین یەکەی کۆمەڵگە

لای سلاڤۆفیلی میانڕۆ، دەوڵەت نا، نەتەوەی ڕووس گرنگترین یەکەیە. دەیسا نەتەوەی ڕووس چی دەگرێتەوە؟ سۆلژەنیتسین دەڵێ ڕووس، ئوکراینی و ڕووسی سپی دەگرێتەوە. ئەمانە هاوبەندییەکی مێژووکرد و زمانەکی پێک دێن. گشت کۆمارە جوداکانی دیکە، هەر لە بالتیکەوە هەتا قەفقاس و نێوەندی ئاسیا، تەنانەت ئەگەر بۆخۆیشیان دوودڵ بن، دەبێ دەست بەجێ ئازاد بکرێن («جودا بکرێنەوە»). لەوەش بترازێ ئەگەر ئوکراینا و ڕووسیای سپیش، سوور بوون لەسەر سەرخۆبوون، بێ گفتوگۆ دەبێ لێیان بسەلمێنرێ.

کەواتە ڕووسیا یەک لایەنانە دەبا «جودا بێتەوە». تەنانەت لەو کۆمارانەش کە لەوانەیە بیانەوێ لە یەکیەتییەکەدا بمێننەوە. ڕووسیا دەسەڵاتی ئابوورەکی و گیانەکیی زیادەی نییە بۆ وەڵاتانی دەراوسێی سەرف بکات. دەوڵەتکارێکی سەرەتای سەدەی بیستەم گوتبوی ئیمپراتۆریەکە «ناخی نەتەوەیی ڕووس سیس دەکات». هاودەنگ لەگەڵ ئەمدا سۆلژەنیتسین دەڵێ: «ئێمە دەروەستی ئیمپراتۆری نادێین». کەواتە بەڵگەی ناسیۆنالیستانە هەیە دژ بە بیری ئیمپراتۆری. کە باس هاتە سەر داخوازیی سیاسی ئەم بۆچوونە دەڵێ ڕووسیا، بۆ بەرژەوەندی خۆی، دەبێ لە یەکیەتی سۆڤیەت دەرچێ.

یەکەی بنەڕەتیی دووەم خێزانە. سۆلژەنیتسین دەڵێ خێزان «ئاڵقەی هەرە گرنگە بۆ ڕزگار کردنی دواڕۆژمان»، لە ڕووسیا خێزانی «ئاسایی» تاڕادەیەک ڕوو لە نەمانە. سۆلژەنیتسین وەک کۆنەوارێکی خاس دەڵێ ژن دەبێ دەرفەتی بۆ بڕەخسێ لە ماڵ دانیشێ بۆ منداڵ بەخێو کردن. وەها نەبێ خێزانی ژێر دروست نابێ.

پەیڕەوانی ئیمپراتۆری ناچارن نەتەوایەتی بە شێوەیەکی جودا لەوەی سۆلژەنیتسین سەیر بکەن. ئەمان جەخت لەسەر لایەنی فرەنەتەوەیی وەڵاتەکە دەکەن نەک لەسەر لایەنی ڕووسیی ڕەسەن. گەلی ئەم دەوڵەتە بە «ڕووسیایی» ناو دەبەن نەک «ڕووسی». (بەراوردی بکە لەگەڵ «فینلاندی» و «فینی»).

ئیمپراتۆریخوازان پەنا دەبەنە بەر کڵێسەی ئۆرتۆدۆکس، هاوکات هانا بۆ «موسڵمان، بودایی و پرۆتێستانت» ی وەڵاتیش دەبەن. ئەمان نایانەوێ ڕووسیا بە وەڵاتێکی ئەورووپی دابنێن. هەر وەک لیمۆنمۆڤ، ئەمانیش دەڵێن ڕووسیا وەڵاتێکی «یوراسیا eurasia» یە و بەژەوەندی نەتەوەیی ڕووسیا پتر دەکەوێتە ئاسیاوە. ئەم باوەڕە هێندە بڵاوە ناوی «یوراسیزم eurasism» ی جێ خستووە. ئەمە لاوێنەیەکە لە ناسیۆنالیزمی دەوڵەتیی سەرەتای سەدەی بیستەم. تایبەتمەندیی ڕووسیا، تاکفەرمانی (ئۆتۆکراتی) و پەیامی مێژووکردی ڕووسیا دەبێ لە ئیمپراتۆرییەکی «یوراسیایی» دا بڕاستێنرێ و بەرانبەر «ئیمپراتۆری ئەتلانتی» ی کۆوەڵاتی ئەمەریکا بوەستێ.

کەواتە دوژمن لە «ڕۆژاوا» یە. ڕۆژاوایە خەریکە وەڵاتەکە، لە ڕووی ئابووری و فەرهەنگییەوە، دەکاتە کۆیلە. ڕۆژاوایە دەیەوێ ئیمپراتۆرییە کۆنەکە لەتلەت بکات بۆ ئەوەی بەسەریدا زاڵ بێت. تاوانکاری و فەرهەنگی گەلێری نزم زادەی بازاڕی ئازادی هاوردەی ڕۆژاوایە.

گەر دوژمن لە ڕۆژاوا بێ ئەدی دۆست لە کوێیە؟ پشتیوانیی ناسیۆنالیستانی ڕووس لە سەربیا بیری

کۆنی پانسلاڤیزمی بووژانەوە. سەرب هەم سلاڤی و هەم ئۆرتۆدۆکسن. لیمۆنۆڤ هێڵێکی دیکە دادەڕێژێ: ڕووسیا دەبێ لەگەڵ جیهانی موسڵماندا هاوپەیمان بێ. (خۆ پەڕاندنەوە لە شەڕی نێوان سەرب و موسڵمانانی بۆسنە، بۆ لیمۆنۆڤ کۆسپێکی گەورەیە). دەبێ لە ئاسیا، «لە زێدی دێرینمان»، بۆ دۆست بگەڕێین. «ئەوا هەزار ساڵە» هەم کلێسەی ئۆرتۆدۆکس و هەم ئیسلام دووچاری پەلاماردانی ڕۆژاوان. لەبەر ئەوە وەڵاتانی موسڵمان هاوپەیمانی سروشتەکیی ڕووسیان. تومەز لیمۆنۆڤ بڕوای بەو گوتە کۆنە هەیە کە دەڵێ: «دوژمنی دوژمنم دۆستمە».

جوونەیاریی ئاشکرا و شەڕانی پتر لە نێو چەندین وردەدەستەی ناسیۆنالیستی پەرگیردا گەشە دەکات. «پرۆتۆکۆلی زانایانی سەهیۆن» سەرلەنوێ بۆ هاندان ڕەپێش دەخرێ. لە نێو بێژەرانی بیرکاردا پتر بە شێوەیەکی تیان پەلاماری جوو دەدرێ. تاوانی دڕندەکاریی ڕژێمی کۆمیونیستانە دەخرێتە ئەستۆی هەموو ئەو ڕێبەرە جووانەی بۆلشەڤیک. مەبەستیش گەردەن ئازاد کردنی ڕووسە لەو تاوانانە. تاوانی سیاسەتی «هەرەس هێنان بە وەڵات» دەخرێتە ئەستۆی خەڵکی بیرکار و «دێمۆکرات». مەبەستیش لەمانە هەر ئەو هەموو نووسەر و سیاسەتمەدارەیە کە بە ڕیشە جوون.

هەڵبەتە ئەرتەش جێگەیەکی تایبەتی هەیە لەو کۆمەڵگەیەی لە خولیای ناسیۆنالیستاندا هەیە. پرۆچانۆڤ لە پەسنی ئەرتەشدا دەڵێ: «دوا ساختارێکی نێوەندەکییە کە مابێتەوە بۆ پاراستنی ئیدیالی نەتەوەیی». لیمۆنۆڤ دەڵێ: «ئامرازێکی شکۆمەندە، یەکەم پێوانەی ژیارمەندیی نەتەوەییە». هەڵبەتە خەیاڵ هەر لای زلهێزیی ڕووسیایە. جگە لەوە ئەرتەش دەستاوێژێکە بۆ «پاراستنی» هەموو ئەو چەندین ملیۆن ڕووسەی گۆیا لە تازەدەوڵەتانی دەراوسێ مامەڵەجوداییان لەگەڵ دەکرێ.

مرۆڤنۆڕی

سۆلژەنیتسین دەڵێ، کۆمەڵگە ڕێک بەوە دەژی کە جوداوازیی تێدایە. یەکسانیی تەواو کە بەرپرسیی کەسەکی تێدا نامێنێ سەر دەنێ بە ئێنترۆپی entropy – ی کۆمەڵگەوە، بە «کوژانەوەی وزە» ی کۆمەڵگەوە. (سۆلژەنیتسین چەمکێک بەکار دەهێنێ کە لە جڤاتناسیدا بۆ داوەستان stagnation ی زادەی کەمیی وزەی گۆڕانکاری، بەکار دەبرێ).

ڕێچکەکانی ئەم بیرە سەر دەنێن بە لاوێنەیەکی مۆدێرن و تاڕادەیەک نەرمتری کۆمەڵگەی بەرەداری «زیندەڵ» ی ناسیۆنالیزمی سالارپەرست. ئەو سەرتەڵەی سۆلژەنیتسین ئاماژەی بۆ دەکات بریتییە لە کەسانی هەرە بلیمەتی دەستە هەمەجۆرەکانی کار و پیشە. تەنانەت زاراوەی «بەرە» زیندوو دەکاتەوە بۆ دەستەی هەمەجۆری پیشە و جڤات. لە نێو هەموو دەستەیەکدا، ئەوانەی لە هەمووان پتر لێهاتوو، کارامە و ڕێزدارن دەبێ لە کۆمەڵگەدا پلەوپایەی تایبەتیان خەلات بێ. سۆلژەنیتسین داوا دەکات لە پەرلەماندا «خانەی سێیەم» یان بۆ تەرخان بکرێ و نۆرەیەکی ئامۆژگارانەیان بدرێتێ. کەواتە مەبەست نوێنەرایەتییەکی هاوئەرکانەیە. نوێنەرایەتیی سەر بە پیشە (و کارزانی) دەبێتە تەواوکەری نوێنەرایەتیی سیاسیی ئاسایی. سۆلژەنیتسین بە دڵگەرمییەوە ڕاگواستە لە سلاڤۆفیلێکی سەرەتای سەدەی

بیستەمەوە دەهێنێتەوە: «کۆمەڵگە هەتا باشتر بەسەر دەستەی جڤاکیدا ڕێکخرابێ، هێزی ئافراندن تێیدا ڕوونتر خۆی ڕەپێش دەخات».

لە مانیفێستی ئێدوارد لیمۆنۆڤدا یەک وشەی کورتی تێدایە: «هاوئەرکەتی corporatism». دیارە سازمانگەلی هاوبەرژەوەند و کۆمەڵگەی هاوپیشە دەبێ نۆرەیەکی بڕیاردەرانەیان بدرێتێ. لەوە زیاتر هیچ ڕوون ناکاتەوە بەڵام ڕێچکەی بیرەکەی ئاشکرایە و لەتەک ناسیۆنالیزمی سالارپەرستی وەڵاتانی دیکەدا تەواو هاوڕێیە.

میتۆدی گۆڕینی کۆمەڵگە

سۆلژەنیتسین لە بەرهەمی Gulagarkipelag دا سەرنجی دونیای بۆ کۆتێرۆری سیستەمی تۆتالیتاری سۆڤیەت ڕاکێشا. کاتێک دەکەوێتە شی کردنەوەی چۆنیەتیی پەیدا بوونی ئەم سیستەمە، هەستە قووڵەکانی ئەم کۆنە زیندانییەی ئۆردوگا ئاشکرا دەبن. هەر زوو، ئەو دەمەی سیستەمی سۆڤیەت توند و تۆڵ دیار بوو، سۆلژەنیتسین دژی ئەوە بوو، لە خەباتی دژ بەم سیستەمە، میتۆدی شۆڕشگێڕانە بەکار بهێنرێ. مێژوو فێری کردبوو دژ ڕاوەستێ بەرانبەر «گشت شۆڕش و گۆڕانکاریی چەکدارانە، تەنانەت ئەوانەی لە داهاتووشدا ڕوو دەدەن». ڕژێمی کۆمیونیست بەردەوام بێ، بەڵام نەرمتر، لای باشتر بوو نەک هەمدیس شۆڕشێکی دیکە. لەسەر ئەم بۆچوونەی چەندین ڕەخنەی لێ گیرا لەلایەن بزاڤی بەرهەڵستی لیبەراڵەوە.

سۆلژەنیتسین پێشنیازی پلەدارەتی gradualism یەکی یەکنەواز دەکات بۆ ڕووسیا کە گۆڕانکاریی هەنگاو بە هەنگاوی تێدا بێت. دەیەوێ دێمۆکراتی لە ژێرەوە بنیات بنرێ و بە هەنگاوی وردورد لە ماوەی چەندین ساڵدا ئەنجام بدرێ. ڕووسیا دەبێ بە کردەوە خۆی فێری پرۆسەگەلی دێمۆکراتانە بکات. دەبێ لەسەر ئاستی کۆمیون و هەرێم دەست پێ بکات. هەتا ماوەیەکیش دەبێ هەڵبژاردن لەو ئاستانەدا تیان بێ.

لە بواری دیکەدا سۆلژەنیتسین هەوڵی داوە بیسەلمێنێ کە هەموو ڕژێمانی تۆتالیتار زادەی دێمۆکراتین نەک زادەی ڕژێمی سالارپەرستی پێش خۆیان. (ئەم دیمانەیە لە سەرەتادا J. L. Talmon ی ئیسرائیلی، کە زانای مێژووی بیر بوو، داڕشت). ئەوجا سۆلژەنیتسین ترسی لەوە هەیە دیکتاتۆرییەکی نوێ لەم بارە ئاژاوڵەی ڕووسیادا شین ببێ. ئەم بارەی ناوناوە «ئاپۆرەسالاری» (ئۆکلۆکراتی) ochlocracy، ئەم چەمکەشی لە ئەریستۆی فەیلەسووفی یۆنانستانەوە خواستووە، مەبەستیش لێی «ئاپۆرەفەرمانییەکە ڕووی لە ستەمکاری بێت». کەواتە بە بۆچوونی سۆلژەنیتسین، دێمۆکراتی لە ماوەی شۆڕش و نامەندیدا ئەوپەڕی مەترسی شین بوونی دیکتاتۆری بەدەمەوەیە. بە دیدی ئەم، باری ئێستای ڕووسیا لە زۆر ڕووەوە لە باری ماوەی پاش شۆڕشی فێبریوەری (شوبات) ی ١٩١٧ دەکات. ڕێک نۆ مانگ پاش فێبریوەری ١٩١٧، کودەتاکەی بۆلشەڤیک ڕووی دا و پاشان شەڕی براکوژی بەرپا بوو.

بزاڤی سەر بە سۆسیالیزمی دەوڵەتی هەتا ئێستا دوو جار لە هەوڵی کودەتادا تێوە گلاوە. لە مانیفێستێکیاندا هاتووە: «لە نێو ڕووسیاییگەلدا دەوڵەتکار هەن ئامادەن وەلاتەکە بەرەو سەروەری بەرن، دوور لە سەرشۆڕی»، «بیریار و مرۆڤی داهێنەریش هەن پەی بە ئیدیالێک بەرن سەرلەبەر نەتەوەیی بێ».

بێگومان ئێدوارد لیمۆنۆڤ خۆی بە یەکێک لەو بیریارانە دەزانێ. خەڵکی هان دەدا بۆ شۆڕشی نەتەوەیی. گۆڕانکارییەکانی سەردەمی گۆرباچۆڤ Gorbachev و یەلتسین Jeltsin ی سەرکۆمار لای ئەم «کودەتان لەسەرەوە» و ڕەوایەتیی دێمۆکراتیانەیان نییە. ئەم بە پلەی یەکەم داوای هەڵبژاردنێکی نوێ دەکات کە ناسیۆنالیستان بگەیەنێتە دەسەلات. بەڵام بێگومان مەبەستی دروستی ئەم کودەتا و تەکی شۆڕشگێڕانەیە بۆ دامەزراندنی ڕژێمێکی ناسیۆنالیستانە. نەک هەر مرۆڤی «دێمۆکرات» ی دزێنراو، بگرە کۆنە ئەندامانی زنجیرەناوی nomenclature ی کۆمیونیستی کۆن کە پاش هەڵگەڕانەوەکەش هەر مان، دەبێ لە دەسەلات دوور بخرێنەوە. «چینێکی بێبەهرە و بێتوانا جێ چۆڵ دەکات بۆ ڕێبەری ڕاستەقینەی گەلێر و نەتەوەیی ڕووس».

شێوازی حوکومڕانیی سیاسی

لەوە دەچێ سۆلژەنیتسین لە ١٩٧٣ دا کە نامەکەی پێشکەش بە ڕێبەرانی سۆڤیەت کرد هێشتا لە نێوان دێمۆکراتی لە لایەک و نەرێتی سالارپەرستی ڕووسی لە لایەک ڕاڕا بووبێ. لەو دەمەدا ئاماژەی بەوە کردووە کە ڕووسیاش نەرێتی دێمۆکراتانەی هەبووە. لە شار و کۆمیونی جووتیارانی سەردەمی ناڤین medieval دا هەبوە. لە لایەکی دیکەوە سیستەمی سالارپەرستی سەدان ساڵ تەمەنی هەبووە. سۆلژەنیتسین دەنووسێ: «دەڵێی دڵی خۆم بەوە دەدەمەوە کە ڕووسیا لە ماوەی هەزار ساڵدا لەژێر سیستەمی سالارپەرستیدا بووە و گەل تێیدا بە ڕادەیەکی بەرز وزەی لەشەکی و بیرکارانەی خۆی هەتا سەدەی بیستەم پاشەکەوت کردووە». سۆلژەنیتسین خۆی بەوە ئارام دەکاتەوە کە سیستەمی سالارپەرست، تەنانەت گەر بە ڕێبەرایەتی کۆمیونیستانەش بێت، بسەلمێنرێ. مەرجیشی لێرەدا ئەوە بوو: دابەشینی دەسەلات دەستوورەکی بێت، فەرمانڕەوایی قانوونبەند بێت، ئازادیی دەربڕین و تاڕادەیەکیش ئازادیی چاپەمەنی و هەروەها نوێنەرایەتییەکی گەلێری ئامۆژگارانە ڕێی ئازاد بێ.

بەرهەڵستکارانی دێمۆکرات لە سۆڤیەت ئەم بۆچوونانەی سۆلژەنیتسین –یان دایە بەر ڕەخنەی توند. ناودارترینیان ئەندرێ ساخارۆڤ Andre Sacharov ی هەڵگری خەلاتی ئاشتییە. ئەم بەوە ڕازی نەدەبوو فەرمانڕەوایی سالارپەرستی تەنها خاو بکرێتەوە. ئەو ڕەخنانەی سۆلژەنیتسین لە دێمۆکراتیی ڕۆژاوای دەگرت، ئەم ڕەتی دەکردنەوە. سۆلژەنیتسین هەراسان بوو لە «ئۆرگیا (مەستبازاری) orgy ی بەرەڵای نێو دێمۆکراتی» ی تایبەت بە دەمی هەڵبژاردن کە سیاسەتمەداران تێیدا پێشبڕکێیانە لەسەر ئەوەی «کێ پتر سەر بە بەرەی ئاپۆرەیە». هەراسان بوو لەوەی چارەنووسی نەتەوەکان دەکەوێتە دەست زۆرینەی کاتییەوە. هەراسان بوو لە دەستەپەرستی، نزمیی ئاستی گیانی قوربانی لە پێناو نەتەوەدا و نزمیی ئاستی سالاریی دەوڵەت.

کاتێ ڕمانی کۆمیونیزم نێزیک بۆوە سۆلژەنیتسین بە تەواوی لایەنی هەم دیمۆکراتی و هەم نەرێتی دیمۆکراتیانەی ڕووسی گرت. بەڵام چەندین خاڵی نەسەلمێنراوی سەرنج ڕاکێشی هێشتەوە. لە نێو بنگە دیمۆکراتییەکاندا لە هەمووان پتر حیزبایەتیی دەدزێنێ. «بەرژەوەندی نەتەوەیی دەکەوێتە ژێر سێبەری بەرژەوەندی حیزبەوە». «هاوچاویی حیزبایەتی ویستی نەتەوەیی دەشێوێنێ». بێگومان سۆلژەنیتسین ئیدیالی ڕووسی دەربارەی سۆبۆرنۆست *sobornost*، بڕیاری هاوڕایی بێ دەنگ دان، دەکاتە پارسەنگی دیمۆکراتیی حیزبی بە خۆی و فرەبەرەکییەکی تێیدایە.

سۆلژەنیتسین لە دیمۆکراتییەکی ڕووسانە دەگەڕا. ئەمەش دیمۆکراتییەکە تاڕادەیەک بێ حیزب و بێ کامپانیای هەڵبژاردن. حیزب با هەبێ بەڵام تەنها هەڵبژاردنی تاکەکەسان ڕێی پێ بدرێ. لە ئەنجومەنی هەڵبژاردەدا نابێ ڕێ بدرێ گەلەکۆمەکی حیزبی دروست بێ. سەرکۆماری هەڵبژاردە ئەندامانی حکومەت لە نێو خەڵکی کارزاندا دەست نێشان دەکات نەک لە ئەندامانی پەرلەمان.

وەک باسمان کرد سۆلژەنیتسین دەیەوێ دیمۆکراتیی ڕووسی لە ژێرڕا و وردەوردە هەڵچنێ. دەیەوێ «دیمۆکراتی نێوچەی بچووک» دامەزرێنێ. ئەوەیشی سەرنج ڕاکێشە کە داوای دیمۆکراتیی ناوچەیی ڕاستەوخۆ دەکات، لە نموونەی سویسرا. تەنانەت لەسەر ئاستی نەتەوەییش داوای گەلپرسی و دەستپێشخەریی گەلێر دەکات. ئەمەش مانای وایە ژمارەیەکی دیاری کراوی هاوزێدان بتوانن گەلپرسی بسەپێنن. وا پێ دەچێ دیمۆکراتیی ڕاستەوخۆ لای سۆلژەنیتسین پارسەنگێک بێ بەرانبەر حیزبفەرمانی.

وێڕای ئەمەش ئەو ئەنجومەنی کارزانگەلی لەمەوبەر باسکراو دەبێ هەبێ و ناو بنرێ «دومای ئامۆژگار». ئەرکی ئەمیان بیروڕا دەربڕین و ئامۆژگاری کردنە، بەڵام سۆلژەنیتسین دەیەوێ مافی ڤیتۆشی بداتێ بەرانبەر بە قانوونێکی بێتە پێشنیاز کردن بەو مەرجەی دومای ئامۆژگار تەواو یەکڕا بێ.

پەیڕەوانی ناسیۆنالیزمی دەوڵەتی لە مەسەلەی شێوازی حوکومڕانیدا زۆر لێڵترن. لە نێو خۆیاندا ناتەبان. هەن شاپەروەرن بەڵام گەڕانەوەی خێزانی کۆنە قەیسەری ڕۆمانۆڤ Romanov ناسەلمێنن (گۆیا مانەوەی درێژخایەنیان لە ڕۆژاوا «تێکی داون»). ئەوەی پەیڕەوانی ناسیۆنالیزمی دەوڵەتی کۆ دەکاتەوە ڕەخنەیەکی توندی پڕ ڕکە لە سیستەمی سیاسیی یەلتسین Jeltsin ی سەرکۆمار. ئێدوارد لیمۆنۆڤ دەڵێ: «ڕۆژاوا» بە چەکی بیروڕای دیمۆکراتی و مافگەلی مرۆڤایەتی پەلاماری ڕووسیای داوە، ئەم چەکە لە بۆمبای ئاتۆم خراپترە. لیمۆنۆڤ دەنووسێ: ڕێی گەڕانەوە ڕووەو کۆمیونیزم و سیستەمە تاکپارتەکەی، کە دەکاتەوە پارتۆکراتی، بەستراوە. دەڵێ سیستەمی فرەپارتایەتی، هەڵبژاردن، دادپرسیی سەربەخۆ و چاپەمەنی ئازاد دەسەلمێنم. بەڵام ئەوەشی دەخاتە سەر کە ناسیۆنالیستی ڕووس داوا دەکات: «گشت ئەو پرنسیپانە دەبێ سەر فروو بن لە ئاست پرنسیپی هەرە بەرز: بەرژەوەندگەلی نەتەوەیی ڕووسی». ئەمەش هەر دەکاتەوە ئەوەی هەر بزاڤێک یان بۆچوونێک ناسیۆنالیستان بەدڵیان نەبێ ڕێگەی دەبەسترێ.

پاش پارتۆکراتیی کۆمیونیستانە و «دیمۆکراتاندنی زۆرەملێ» ی ڕۆژاوا، ڕووسیا دەبێ «سیستەمێکی نەتەوەیی» هەڵچنێ. دەربارەی ئەمەشیان لیمۆنۆڤ هەر ئەوەندە دەڵێ کە دەبێ لەسەر بناخەی «ئامانجی

کۆیەکییانەی گەلی ڕووسیایی» و بناخەی نەریتی کۆڕی زەویداران، واتە کۆمیونی جووتیاران، دابمەزرێ. کەواتە بڕیاری یەکڕایی، ڕێککەوتنی بێ دەنگ دان، دەبێ بە شێوەیەک تێهەڵکێشی ئەم سیستەمە بکرێ.

سازمانی ئابوورەکی

سلاڤۆفیلان لە سەدەی نۆزدەیەمەوە گوتویانە کە سەرمایەدارەتی و پیشەسازەتیی ڕۆژاوا لەگەڵ خەسڵەتی گەلێری ڕووسی یەک ناگرنەوە. لەبری ئەوە دوو شێوەی بەرهەم هێنانی تایبەت بە ڕووسیایان کردۆتە پارسەنگ و هەردوو شێوەکەش کۆیەکین. سەنعەتکاری دەبێ لە چەمەرەی هەرەوەزیدا بێت و کشتوکاڵیش لە کۆڕی زەویداراندا. کاتێک باس دێتە سەر دوارۆژی ئابوورەکیی ڕووسیا سەرلەنوێ تایبەتمەندیی ڕووسیی وەها ڕەپێش دەخرێن. سلاڤۆفیلی هاوچەرخ پێیان وایە خەسڵەتی گەلێری کۆن لای ڕووس، لە ئاگای ون subconscious یاندا، پارێزراوە و ئەم بیرکردنەوە بازارپەروەرەی ڕۆژاوا خەڵکی دووچاری ناکامی frustration و نامۆیی کردووە.

دیاردەی ئاشکرا ئەوەیە سلاڤۆفیل یەکسەر دەچنەوە سەر ڕووسیای سەدەی نۆزدەیەم. باس لەوە ناکەن تا چ ڕادەیەک پیشەسازیی دەوڵەتی و کۆلخۆزەکانی سەردەمی سۆڤیەتیش دەربڕینێک بوون لە خەسڵەتی گەلێری کۆیەکیانەی نەتەوەیی(٢٠).

بەڵام لە نێو بەرەی ناسیۆنالیزمی دەوڵەتی، باڵی بۆلشەڤیکی ناسیۆنالیست ئەم خاڵە دەکەنە بەڵگەیەکی بەهێز. بەرهەڵستانی بیرازکاری ماوەیەکی درێژخایەن ڕێیان بەست لە دەرچوونی قانوونێک ڕێ دەدا بە تاکەکەسان ببنە خاوەن زەوی.

سولژەنیتسین یەکێکە لەوانەی تەواو یەکنەوازانە کۆمەڵگەی مۆدێرنی پیشەسازی، چ شێوەی ڕۆژاوای و چ شێوەی سۆڤیەتی، ڕەت دەکاتەوە. ڕەخنەی ئەم لە کۆمەڵگەی پیشەساز نێزیکە لەوەی ئێکۆلۆژیزمی ئەم سەردەمە دەیهێننە بەر باس. هەر زوو لە نامەکەی ساڵی ١٩٧٣ دا بۆ ڕێبەرانی سۆڤیەت، سولژەنیتسین، سەرلەبەری ڕامانی گەشەندی ئابوورەکی ڕەت دەکاتەوە و لەبری ئەوە داوای «ئابوورییەکی مەند» ی دەکرد کە گەشەندی تێدا سفر بێ.

«گەشەندی ئابوورەکی نەک هەر ناپێویستە، بگرە داڕزێنەرە». بەرنامەکەی ئەوسای سولژەنیتسین خاڵی ڕادیکالی تێدا بوو وەک ئەوەی: ڕوو لە کشتوکاڵ بێ، بەرهەم هێنان لە ئەندازەی بەرتەسکدا بمێنێتەوە، سەنعەتی دەستی دەرفەتی خۆش بێ، شاری مەزن دروست نەکرێ، باڵەخانە نەبێ، بەرهەم هێنی ژینگەکوژ ڕێی لێ ببەسترێ، ئۆتۆمۆبیلی کەسەکی ڕێی لێ ببەسترێ. لە ڕۆژاوای سیبیریای دانیشتوان کەم، کۆمەڵگەی وەها بنیات بنرێ.

سولژەنیتسین پاش ئەوەیش کە ڕێبەرانی سۆڤیەت دەسەڵاتیان نەما دیدی بنەڕەتیی خۆی بەرانبەر ئابووری هەر پاراست. (بەڵام پرۆژەی شکۆمەندی سیبیریا چی دی ناوی نەما). بە نموونە داوا دەکات یارمەتی دەوڵەتی تەرخان بێ بۆ شێوەگەلی نەریتەکیی بەرهەم هێنانی سەنعەتکاری دەستی. دەیسا هەڵوێستی سولژەنیتسین لە دۆزی گرگرتووی موڵکایەتیی کەسەکیی زەوی چۆنە؟

بە دیدی سولژەنیتسین کۆلخۆز نابێتە شێوەیەکی مۆدێرن لە کۆمیونی جووتیاران. ئەم بۆچوونی

وەهایە کە کۆیەکیاندن collectivization نە تەنها چینی جووتیارانی کۆنی ڕمان بگرە تاڕادەیەک سەرلەبەری کشتوکاڵی ڕووسیای وێران کرد. کەواتە سولژەنیتسین دوودڵی ناکات لە پیادە کردنی موڵکایەتیی کەسەکیی زەوی. بەوەیش ڕێگەیەک دەگرێتە بەر Stolypin ی سەرەکوەزیرانی ١٩١٤ گرتیە بەر و تاڕادەیەکیش بەو سنوورانەی ئەو دەمە. ڕووبەری ئەو زەوییەی دەبێتە موڵکی جووتیار دەبێ سنووردار بێ. زەویداریی مەزن نابێ ڕێگەی پێ بدرێ. تەنها تاکەکەس بۆی هەیە خاوەن زەوی بێت، شیرکەت و خەڵکی بیانی بۆیان نییە. سولژەنیتسین پێشنیازێکی سەرنج ڕاکێشی هەیە دەڵێ زەوی بە خۆڕایی دابەش بکرێ بەسەر کەسانی شارنشین گەر بیانەوێ شار بەجێ بهێڵن و ڕوو لە گوند بکەن. دیدێکی کۆنەوار و وەرزێرانە هەیە دەڵێ: «لاوازبوونی زەویخوازی مەترسییەکی گەورەیە لەسەر خەسڵەتی گەلێر»، سولژەنیتسین تەواو لایەنگری ئەم دیدەیە.

بیانی نابێ ڕێی هەبێ ببێتە خاوەن زەوی، خاوەن سامانی سروشتەکی و بەتایبەتیش دارستان. سامانی نەتەوەیی نابێ بفرۆشرێن بە سەرمایەداری بیانی. سولژەنیتسین دەڵێ ئەمە وەک ئەوەیە ڕووسیا بکەینە کۆلۆنی. فرۆشتن بە دەرەوە مانای ئەوەیە ڕووسیا بە وەڵاتانی دیکە بڵێ: «وەرن بینە سەرووەری ئێمە». ئەمە نابێ ڕوو بدات.

لیمۆنۆڤی ناسیۆنالیستی دەوڵەتی بەرنامەی هەیە بۆ «شۆڕشێکی ئابوورەکیی نەتەوەیی» تێیدا «ئابوورییەکی تێکەڵی ژیرانە» و «دادی جڤاکی» دەکاتە فورمول formula. خاڵەکانی نێو بەرنامەکەی لێڵن، لەوەش دەچێ بەمەبەست وەهای لێ کرابێ. وێرای ئەوەش دەکرێ چەند خاڵێکی کۆنکرێتی تێدا جودا بکرێنەوە. شیرکەتی گەورە دەبێ بە «خۆفەرمانیی کرێکاران» ببرێ بەڕێوە، نموونە لە یوگۆسلاڤیای کۆن یان هەر مۆدێلێکی هاوئەرکانەی دیکە، وەربگیرێ. بەوەش دەوڵەت نا، بەڵکوو دامەزراوان، یان سازمانەکانیان، کاری خاوەن شیرکەی گەورە دەگێڕن. پیشەسازیی سەر بە ئەرتەش دەبێ لە دەست دەوڵەتدا بمێنێ. لە بواری پیشەسازیی بچووکدا، وردەشیرکەت بۆی هەیە بەدەست تاکەکەسانەوە بن. کۆلخۆزەکان، لە بواری کشتوکاڵدا، نابێ بە زۆر بکرێنە موڵکی کەسەکی بەڵام دەبێ دەرفەت خۆش بکرێ بۆ موڵکایەتیی هەم کەسەکی و هەم کۆیەکی شانبەشانی یەک هەبن. بەم شێوەیە لیمۆنۆڤ لە پەیڕەوانی دیکەی ناسیۆنالیزمی دەوڵەتی پتر بە پیر کشتوکاڵی کەسەکییەوە دەچێت. ئەوانەی دیکە لە باشترین باردا مەگەر ڕێ بدەن تاکە جووتیار زەوی لە کۆلخۆزەکان بە کرێ بگرێ.

هەڵبەت پێویست ناکات ئاماژە بکەین بۆ ئەوەی پەیڕەوانی ناسیۆنالیزمی دەوڵەتی و بۆلشەڤیکانی نەتەوەیی مۆدێلی بازاڕی ئازادی ڕۆژاوایانە دەدزێنن. لەوانەیە کافی بێ ڕاگواستە لە مانیفێستێکی ناسیۆنالیستانە بێنینەوە. لەوێدا هاتووە کە بازاڕی ئازاد ڕووسیای بۆ «تاریکستانی سەردەمی ناڤین» ڕاپێچ کردۆتەوە. ئەوەتا پەرستنی «پارە، دەسەڵات، توندی و ئارەزووی لەشەکی» پیادە بووە. کەواتە هەڵچوونێکی ئاکارەکییانە، بە ئادگاری پیوریتانیزمی ئاکارەکییەوە، لە پشت ئەم ڕەخنانەیە کە ناسیۆنالیستان لە بازاڕی ئازادی دەگرن.

لیمۆنۆڤ دەڵێ ماوەیەک لە «دیکتاتۆریەتیی ئابوورەکی» پێویستە بۆ لەناوبردنی جێ دەستی shock therapy (چارەسەر کردن بە شۆک «صدمە») ی ئابوورەکی. کۆنترۆڵێکی دژوار rigorous ی نرخ دەبێ

بسەپێنرێ. «کەسەکییاندن privatization ی زۆرەملێ» ی پیشەسازی و کشتوکاڵ دەبێ بوەستێنرێ. لیمۆنۆف داوای «دەست تێوەردان intervention ی دیکتاتۆریانە» دەکات لە ئابووریدا، ڕێساندنی نێوەندەکی، لە ڕێی نوێنەرانێکەوە زێدە دەسەڵاتیان درابێتێ.

ئوتۆپیا

دەبێ ئەم شۆڕشە نەتەوەییەی ناسیۆنالیستی سەرپەڕ و بۆلشەڤیکی نەتەوەیی پیلانرێژی دەکەن چ خولیایەکی لە پشت بێ؟ لیمۆنۆف دەڵێ، ئەم شۆڕشە دەبێ ببێتە مایەی دروست بوونی «سیاسەتێکی نەتەوەیی ڕووسانە، هەم نێوخۆیەکی و هەم دەرەکی، و ئابوورییەکی نەتەوەیی وەها لە بەرژەوەندی گشت گروپانی گەل بێت» و «ڕێبەری نەتەوەیی نوێ» بە وەڵات ببەخشێ. ئامانجی هەرە ڕوون ئەوەیە دەسەڵات و سەروەری دەوڵەت دابمەزرێتەوە. لە ڕێی خەسڵەتی ئایدیۆلۆژیانەی نوێوە دەبێ دەوڵەتی ڕووسی ئەو دەسەڵاتە پەیدا بکاتەوە کە جاران یەکیەتیی سۆڤیەت هەیبوو.

سولژەنیتسین لافی دارشتنی ئیدیالێکی بێگەرد لێ نادات. بەپێچەوانە، جەخت لەسەر لایەنی نابێگەرد و ناتەواوی کارەکەی خۆی دەکات. ئافراندنی حوکومڕانییەکی «هۆشیارانە و دادپەروەرانە» کارێکی یەکجار سەختە. مەگەر تەنها لە ڕێی هەوڵدان و نێزیکاندن approximation، وردەوردە بڕاستێنرێ. تەنانەت کۆمەڵگە بەختەوەرەکانی ڕۆژاوایش یەکجار دوورن لە بێگەردی. مرۆڤ دەبێ «بە چاوی تەواو کراوەوە، نەک بە شەیدابوونەوە» لەم کۆمەڵگەیانە بڕوانێ.

خولیای سولژەنیتسین دەربارەی ڕووسیایەکی نوێ هێزێکی ئوتۆپیاکردی تێدایە. بەڵام ئوتۆپیاکەی پتر ڕووی لە ڕابوردووە، لە وێنەیەکی ئیدیالێنراوی ڕووسیای کۆن. کۆمەڵگەیەکە دوور لە گەشەندی ماددی و لە مەتێریالیزم. نە کەڵەڕێژی تێدایە و نە دەستکورتی. خەڵکی تێیدا سەرلەنوێ گەڕاونەتەوە سەر خێزانی ژیرانە. گوزەرانیان بەندە بە زەوی و سروشتەوە و بەر لە هەر شتێک خەریکی فراژووتنی ژینی ناخەکی خۆیانن. بە هیچ جۆرێ سیاسەت پلەی هەرە بەرزی نابێ. پلەی هەرە بەرز دەدرێ بەو کەنارە «گیانەکی» یەی هەردەم لە بیرکردنەوەی ڕووسیادا پتەو بووە.

* * *

سوپاسگوزاری

ئەم هاوکارانەم ئامۆژگاریی نرخداریان پێشکێش کردووم، سوپاسیان دەکەم:

Terry Carlbom, Chen Fengzhao, Karin Dahmström, Maud Eduards, Sverker Gustaavsson.

هەروەها سوپاسی Lena Jonsson ی ئەندامی پەیمانگەی سیاسەی دەرەوە دەکەم. سوپاسی گەرمم بۆ کتێبخانەی Carolina Rediviva و کتێبخانەی پەیمانگەی دۆزکاریی ئەورووپای ڕۆژهەڵات لە شاری ئوپسالا. هەروەها سوپاسی هەموو ئەو شاگردانە دەکەم کە دەربارەی لایەنی فێرکارانەی کتێبەکە ڕای خۆیان دەربڕیوە.

* * *

ئەم تەرجەمەیە

لە تەرجەمەی ئەم کتێبەدا سوودی زۆرم لەم سەرچاوانە وەرگرتووە:

- زاراوەسازی پێوانە، مەسعوود محەمەد، بەغدا، ١٩٨٨ - بەغدا.

- گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، بەرگی چوارەم، ١٩٧٦ - بەغدا. بەشی زاراوە زانستییەکان.

* * *

پەراوێزەکان

١- بایەخ و ساختاری ئایدیۆلۆژیا

١- ئەم تێکستانەی فوکویاما لەم کتێبەی خۆی وەرگیراوە:

Historiens slut och den sista människan, Stockholm 1992.

٢- هەتا ساڵی ١٩٦٨ یش بەرهەمەکەی Stefan Björklund کە کتێبێکی فێرکارییە لە بواری دیمانەی سیاسیدا، بە خشتەیەکی ئایدیۆلۆژیاکان تەواو دەبوو، لەو خشتەیەدا، لە ستوونێکی نێوەندا نیشانەی خاچی تێدابوو، بە واتای «دەڵێن ئالێرەدا ئایدیۆلۆژیاکە مرد». لە چاپەکانی دواییدا، هەم خاچ و هەم نەخشەی سەر کێل، لابران.

٢- لیبەرالیزم

١- لە بواری گفتوگۆی سوێدیدا Ingemar Hedenius لە هەموان پتر بێژەری ئاکاری سوود بوو. بۆ نموونە بڕوانە بەرهەمەکەی:

Om människans moraliska villkor, Stockholm, 1972

٢- Karl Hermann Flach ی ئایدیۆلۆژیستی دێمۆکراتە ئازادەکانی ئەڵمانی هەمان بۆچوون بەم جۆرە دەردەبڕێ: «پێشکەوتنی سیاسی و جڤاکی هەردەم بەوە دەست پێ دەکات کە لە باوەڕی باو لا بدات... کەس نازانێ کام کەمینەیەکی ئەم ڕۆژگارە دەبنە زۆرینەی دوارۆژ. ئەوەی مافی کەمینە پێشێل بکات کۆمەڵگە دەخاتە بارێکی مەنگەوە. لەبەر ئەوە ئازادی گیانەکی و پاراستنی کەمینە مەسەلەیەکی یەکجار پێویستە بۆ فراژووتنی کۆمەڵگە». Ny chans för liberalismen, Stockholm 1971.

٣- بەرهەمەکانی John Rawls ئەمانەن: A Theory of Justice, 1971 و Political Liberalism, 1993.

لەم بەشەدا کە دەربارەی Dworkin و Rawls ە سوودم لەم دوو بەرهەمە وەرگرتووە:

Håkan Holmberg, *Liberal ideologi*, Stockholm 1986,

Svante Nordin, *Rättvisan och den politiska realismen*. SvD nov. 1993.

٤- On the Subjuction of Women، بڕوانە تەرجەمە سوێدییەکەی:

Quinnans underordnade ställning, 1869.

٥- Olof Wennås لە بەرهەمێکیدا بە ناوی

Ohlin, folkpartiet och socialliberalismen, Stockholm 1970

پێشانی داوە کە ئەم بۆچوونە لیبەرالیزمی سوێدی دەگرێتەوە.

٦- بڕوانە:

Antoine de Condorcet, *Utkast till en historisk översikt över det mänskliga tänkandets framsteg.*

کۆندۆرسێ بەر لە ١٧٨٩ لە ئەکادێمی فرانسیدا سکرتێر بوو، پاشان بووە بێژەری ئەنجومەنی نەتەوەیی. ساڵی ١٧٩٣، کاتێ بە بیانووی دوژمنایەتی شۆڕش ڕاودەنرا، دەربارەی پێشکەوتنی دوارۆژ بەرهەمی نووسی. دوابەشی ئەو کتێبە لە ئۆنتۆلۆگییەکی لیدمان S.E. Liedman داتەرجەمە کراوە، بڕوانە:

Liedman, S.E., *Från Machiavelli till Habermas*. Texter i politisk idéhistoria i urval och med inledningar och kommentarar. Stockholm 1992.

٣- کۆنەوارەتی

١- .Hogg .*The case for Conservatism*, 1959 پاشان کرایە لۆرد و بوو بە lord Hailsham.

٢- دوو توژکاری سوێدی لەم ڕوانگەیەوە لە پارتی کۆنەواری سوێد وردبوونەتەوە. Jan Hylén پێی وایە بۆچوونەکانی ئەم پارتە تەواو بوونەتە لیبەرال. بەلام Stig-Björn Ljunggren پێی وایە پارتەکە توانیویەتی تێهەڵکێشێکی کۆنەوارەتیی جڤاکی، لیبەرالیزم و کۆنەوارەتیی فەرهەنگی پێک بێنێ. کارنامەکەی Hylén بەم ناونیشانەیە:

Fosterlandet främst? Konservatism och liberalism inom högerpartiet 1904-1985. Stockholm 1991.

کارنامەکەی Ljunggren بەم ناوەوەیە:

Folkhemskapitalismen. Högerns programutveckling under efterkrigstiden. Stockholm 1992.

٣- لێرەدا سوود لەم تێکستانەی ئەو نووسەرانە وەرگیراوە:

Viereck, *Shame and Glory of the Intellectuals* (1959); Kirk, *A program for Conservatives* (Chicago 1954); Scruton, *The meaning of Conservatism* (London 1980); Allison, *Right Principles* (Oxford 1984); Nisbet, *The Twilight of Authority* (London 1976).

٤- Mats Svegfors، نووسەرێکی هاوچەرخی سوێدییە و سەر بە کۆنەوارەتیی فەرهەنگییە. Svegfors ئەم گومانکارییە ڕووبەڕووی کۆمەڵگە هەڵنانی پاش شەڕی جیهانیی دووەم و هونەری ئەندازیارانەی ئەو هەڵنانە دەکاتەوە. زۆرجار ئەنجامی بەرنامەڕێژیی هۆشەکی شتێک دەرچووە تەواو جودا لەوەی چاوەڕێ دەکرا. «وا بۆ سەدەیەک دەچێت ئێمە بنیاتکاری دەکەین لەسەر وەهمی ئەوەی زانینمان دەربارەی جڤاتەکانی خۆمان هێندە مەزنە بتوانین ڕێبەرایەتییان بکەین. ئەوا چەند دەساڵێکە خەریکە دەرکی دەکەین کە ئەوە باوەڕێک بوو بە هۆش لە هەموو هۆشێک بەدەر» Mats Svegfors, *Vi dumma svenskar.* Stockholm 1993.

٥- ئامانجی باج گرتنی سەرکەوتە ئەمەیە: «کۆمەڵگەی بەرابەر egalité – ئامانجێکی تاوانکارانەیە بەرانبەر دەستوورگەلی هەم دەوڵەت و هەم سروشت. ئێمە هەرهەمووومان لەلای خودا یەکسانین بەلام لەهیچ ڕوویەکی دیکەوە یەکسان نین. مێتۆدی دەستکرد بۆ بە زۆر سەپاندنی یەکسانی لە نێو خەڵکی نایەکساندا دەبێ وەلانرێ...» *The Conscience of a Conservative*, 1960.

٦- بڕوانە: J. Schmandt, *De politiska idéernas historia.* Stockholm 1964.

٧- ڕاگواستەیە لە: Mats Johansson, *Frihetens idéer*. Stockholm 1986

٨- Leif Lewin لە کتێبی *Ideologi och strategi*, Stockholm 1984 ئەم بارەی سوێد پێشان دەدات. مافی گشتیی دەنگ دان ساڵی ١٩٠٩ لەلایەن وەزیری کۆنەوار Lindman ـەوە پیادە کرا. بۆ ئەوەی ڕەنگ دانەوەی ئەو پرۆسەیە (واتە مەترسیی پەیدابوونی زۆرینەیەکی چەپڕۆ) کەم بکرێتەوە، سوێد هاوکات، سیستەمی هەڵبژاردنی گۆڕی، لە هەڵبژاردنی زۆرینەوە بۆ هەڵبژاردنی ڕێژەکی proportional. Lewin ئەوەش بەسەر دەکاتەوە کە چۆن کۆنەواران، ساڵی ١٩١٧، ناچار کران دەست لە بەربەرەکانێی پەرلەمان هەڵگرن.

٩- بڕوانە:

G.-K. Kaltenbrunner, *Wege der Weltbewahrung.* Asendorf 1985.

١٠- ڕاگواستەیە لە کارنامەی Ljunggren، لاپەڕە ١٤١.

١١- Stig-Björn Ljunggren بە نموونە سوێدییەکەی دیمۆکراتیی خاوەنەتی دەڵێ: «خەونێکە بە دەوڵەتێکی خۆشگوزەرانی سەرمایەدارانەوە»؛ «دەرفەت دەڕەخسێنێ بۆ تێک بەستنی نۆڕینی کۆنەوارەتیی جڤاکی و کۆنەوارەتیی لیبەرال - و لە دیمۆکراتیی خاوەنەتیدا دەرفەتیش هەیە بۆ ڕازی کردنی بیروڕای کۆنەوارەتیی فەرهەنگی». Jan Hylén و Leif Lewin یش ئادگاری لیبەرالانەی ئەو ڕێبازە پێشان دەدەن، بڕوانە: *Planhushållningsdebatten*, Uppsala 1967.

١٢- سەردێڕی وتارێکی کۆنەوارانەی Hans Mühlenfeld ـە (١٩٥٢).

٤- مارکسیزم

١- لاواننامە، تەرجەمەی سوێدی، بە لێدوانی S.E. Liedman ـەوە:

Människans frigörelse, Stockholm, 1965.

٢- بڕوانە:

G. Aspelin, *Karl Marx. Samhällsforskare och samhällskritiker.* Stockholm 1969.

٣- توانای بەرزی سیاسی، بە بۆچوونی مارکس، دەکاتەوە: «توانای ئەوەی سەربەخۆ دەرکی پێویستیی شۆڕش بکەیت».

٤- Daniel Tarschys پێشانی داوە کە ئەم بۆچوونە لە نێو سۆسیالیست و ڕادیکالی دیکەی هاوزەمانی مارکس باوبووە. Tarschys لە *Den kommunistiska framtiden*, Stockholm 1974 دا خولیای مارکسیستانە و کۆمیونیستانە، دەربارەی دواڕۆژ، شی دەکاتەوە.

٥- ڕاستتر وایە بڵێین بڕی کاری «جڤاکیی پێویست» ی سەرفکراو لە بەرهەم هێناندا. مەبەست لە «جڤاکیی پێویست» ئاستی تەکنیکە.

٥- کۆمیونیزم

١- بڕوانە بەشی ١٥.

٢- وتارەکەی یانگ لە کۆنگرەی ١٤ یەمی پارتدا خوێندرایەوە و لە Beijing Rundschau ی ژمارە ٤٣ ی ساڵی ١٩٩٢ بڵاو کراوەتەوە.

٣- بڕوانە:

Om det rätta sättet att lösa motsättningar inom folket, 1957.

لێرەدا خاڵەکانی ماو کەمێک بە کورتکراوەیی پێشان دەدرێن.

٤- وتاری Occhetto لە کۆنگرەی ١٩٨٩ دا، لە گۆڤاری ئەوسای پارتەکەدا The Italian Communists بڵاوکراوەتەوە.

٥- Lin Piao باسی شۆڕشی جیهان وەها دەکات کە «دەشتودەری جیهان»، واتە جیهانی سێیەم، گەمارۆی «شارەکانی جیهان»، واتە ئەمەریکای باکوور و ئەورووپای ڕۆژاوا، دەدات. Lin Piao کاتی خۆی بەڕەسمی نامزەد کرابوو بۆ جێگریی ماو و ڕێبەرایەتی پارت: *Om folkkriget*, 1965.

٦- ماو زیدۆنگ بەمەی دەگوت: «هەلومەرجی کۆنکرێتی زەمان». ئەمە بوو دەرفەتی دا دەوڵەتانی وەک مۆنگۆلیا و چین بتوانن «خۆ لادەن لە دواڕۆژێکی سەرمایەدارانە و یەکسەر پەیوەستی سۆسیالیزم بن» *Om motsättningarna*, 1937.

٧- بەڵام کۆمیونیستانی یوگۆسلاڤی پێیان وابوو ڕێبەرایەتی هەم پارت و هەم دەوڵەت دەبێ بگۆڕدرێن بەرەو

خۆکارگوزاری. بە لابردنی خرۆچۆف هەموو گوتوبێژێک دەربارەی کۆمەڵگەی کۆمیونیست لە سۆڤیەت سڕایەوە.
٨- بڕوانە: .Bogomir Kovac: *Socialist Thought and Practice*, 1989.
٩- Occhetto ڕاگواستەیک یەکسەر لە بەرنامەی جڤاکی و ئابوورەکیی ١٩٨٧ ی پاپا Johannes Paulus هێناوەتەوە. بڕوانە بەشی نۆیەم.

٦- سۆسیالیزمی بیرازخوازانە
١- بڕوانە: Ujamaa. *Den afrikanska socialismens grundval.* 1964
٢- ئەم بیرە بە بۆنەی یادی دووسەد ساڵەی شۆڕشی فرانسی، لە گۆڤاری La nouvelle revue socialiste, 1989، کە گۆڤاری بیری سۆسیالیستانی فرانسییە، بڵاوکرایەوە.
٣- بڕوانە: Demokrati eller diktatur, Stockholm 1918.
٤- بڕوانە بەشی حەفتەم: ئەنارکیزم و سەندیکالیزم.
٥- Björn von Sydow پێشانی داوە کە فۆندەکان نەبوونە دەستاوێژێک بۆ زیاد کردنی دەسترۆیی مووچەخۆران. بەڵام بوونی دەوڵەت بە خاوەن سەهم لە شیرکەتەکاندا لە ڕوویەکی دیکەوە گرنگە. سەرمایە کە خاوەنێکی کۆیەکی هەبوو دەشێ «بەرانبەر ئەو سەرمایە نێونەتەوەییەی هەتا دێ بزێوتر دەبێ ببێتە پارسەنگێکی مەندیبەخش». *Att vara med på riktigt.* Stockholm 1993.
٦- بۆ نموونە بڕوانە .Features of a Viable Socialism. London 1990.
٧- لە وتارە سیاسییە ناوبراوەکەی Björn von Sydow دا ئەم بیرە ڕەپێش خراوە.
٨- بۆ نموونە بڕوانە Fabian Essays in Socialist Thought, London 1984.
٩- لە Features of Viable Socialism دا باسی چوار پرۆژەی لەو بابەتە دەکرێ.

٧- ئەنارکیزم و سەندیکالیزم
١- بڕوانە: P. Kropotkin, Erövringen av brödet, 1898 تەرجەمەی سوێدی، ساڵی ١٩٠٨.
٢- ڕاگواستەیە لە D. Guérin، بڕوانە:
Anarkism. Från lära till handling. Stockholm 1978

٨- فاشیزم و نازیزم
١- بڕوانە Piero Ignazi، بەشی:
The changing Profile of the Italian Social Movement
لە بەرگی
Encounters with Contemporary Radical Right. Boulder & Oxford 1993..
٢- دوا تەرجەمەی *Mein Kampf* بە سوێدی ساڵی ١٩٩٣ بڵاوکرایەوە.

٩- باوەڕی جڤاکیی کاتۆلیکانە
١- بڕوانە:
E. Bischofsberger - M. Zaremba. *Arbete före kapital. Den katolska kyrkans sociallära.* Stockholm 1985..
٢- Veritatis Splendor (تیشکی ڕاستی [حەقیقەت])، ئەم تێکستە لە Catholic International ی ١١٩٣ تەرجەمەی ئینگلیزی کراوە.
٣- پەخشنامەی پاپایانە: Humanum genus (گەلی ئادەمیزاد)، ئەم ڕاگواستەیە لە J. Steininger, Grundlagen der katholischen Staatslehre. München, 1982 وەرگیراوە. Leo XIII لە ١٨٧٨-١٩٠٣ پاپابووە.
٤- Populorum progressio (پێشکەوتنی گەلان)، ١٩٦٧.
٥- بڕوانە: Evangelii nuntiandi, 1975.
٦- بڕوانە: Sollicitudo rei socialis (خزمەتگوزاریی جڤاکی)، ١٩٧٨.

١١- نوێلیبەرالیزم
١- Milton Friedman بە هاوکاریی هاوسەرەکەی خۆی Rose Friedman بەرهەمی ئایدیۆلۆژی - سیاسیی نووسیوە. لێرەدا ئاماژە دەکرێ بۆ: (1962) *Capitalism and Freedom* تەرجەمەی سوێدی هەیە بە ناوی (1969) *Kapitalism och frihet*. جگە لەوەش (1980) *Free to Choose* تەرجەمەی سوێدی هەیە بە ناوی (1981) *Frihet att välja*.
٢- Leif Lewin لە:
Det gemensamma bästa. Om egenintresset och allmänintresset i västerländsk politik (1988)
بنەماگەلی ئەزموونەکی ئەم دیمانەیە شیتەڵ دەکاتەوە و دەیانخاتە بەر پرسیار.
٣- بڕوانە: (1974) R. Nozick, *Anarcy, State and Utopia*، تەرجەمەی سوێدی هەیە: *Anarki, stat och utopi*
٤- ساڵی ١٩٨٠ تەرجەمەی سوێدی کراوە بە ناوی I morgon kapitalism.
٥- بۆچوونەکانی فێرگەی Public choice لەلایەن Gordon Tullock ـەوە، لە شێوەیەکی گەلێردا، لە کتێبی Den politiska marknaden (تەرجەمەی سوێدی، ١٩٨٢) بڵاو کردەوە.

٦- گریمان سێ بەدیلی هاوچاوی یەک هەن بۆ بڕیار دان: x, y, z. پارادۆکسی دەنگ دان، بۆ نموونە دەڵێ تەنانەت ئەگەر

بڕیاری x زۆرینەی هەبێ بەسەر بڕیاری y دا و y زۆرینەی هەبێ بەسەر z، ئەمە بۆ خۆی نابێتە هۆی ئەوەی x زۆرینەی هەبێ بەسەر z دا.

١٢- ئێکۆلۆژیزم

١- ئێکۆسۆفیی ئارنێ نێس ساڵی ١٩٧٣ لە کتێبێکدا کۆکرایەوە بە ناوی *Økologi, samfund og livsstil*، تەرجەمەشی هەیە بە سویدی (1981) *Ekologi, samhälle och livsstil. Utkast till en ekosofi*. ناوی کتێبەکەی گارتۆن ئەمەیە: (1988) *Vad vill de gröna?*.

١٣- فێمینیزم

١- لەم بەشەدا بەتایبەتی سوود لە دوو لێکۆڵینەوە وەرگیراوە:

John Charvett: Feminism, London 19822.

Valerie Bryson: Feminist Political Theories, London 1992.

٢- چارەیەکی دیکە ئەوەی ئەنارکیستانە، کە داوای ڕمانی دەوڵەت دەکات. ڕێبازێک هەیە لە نێو بزاڤی ژنانی ئەمریکاییدا بە خۆیان دەڵێن «ئەنارکا-فێمینیزم»، ئەمانە پێڕەوی ئەم بۆچوونە دەکەن: «ڕوخاندنی دەوڵەت دەکاتەوە ڕووخاندنی باوکسالاری، واتە زاڵبوونی پیاوان بەسەر ژناندا لە ڕێی هێزی لەشەکی و بنگەکیاندنی institutionalization سەلماندنی باڵادەستیی پیاوانە». بڕوانە *Reinventing Anarchy*, London 1979.

١٤- ئیسلامەتی

١- بڕوانە: *Voice of Resurgent Islam*, New Tork & Oxford, 1983.

٢- ڕاگواستەیە لە:

Religion and Politics in Iran, New Haven & London, 1983

١٥- ناسیۆنالیزم

١- بڕوانە

W.D. Behschitt, Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830-1914, München 1980.

هەم لە بەرەی سەربیای مەزن و هەم لە بەرەی کرواتیای مەزن موسڵمانانی بۆسنە بە خاینی نەتەوەیی دادەنران، لەبەر ئەوەی ئەمانە چوونەتە سەر دینی داگیرکەری عوسمانی (تورکی).

٢- بڕوانە

Otto Vossler, *Mazzinis politisches Denken und Wollen* (München-Berlin 1927)..

٣- پێشەنگی ئەم بوارە Giambattista Vico ی ئیتالییە بەو باسەی ١٧٢٥ نووسی دەربارەی «سروشتی هاوکۆی گەلان».

٤- لە سکەندەناڤیا دوو نموونەی گەش هەیە. لە نەرویژ، لە دەراوی زاراوەگەلی گەلێرەوە زمانی «ڕەسەن» ی نەرویژیی نوێ دارێژرا. لە فینلاند داستانی گەلێری «Kalevala»، کە لەلایەن Elias Lönnrot کۆکرابۆوە، کرایە بەیان کردنێکی

زمان و خەسڵەتی گەلێری فینلاندی.

٥- فیختە لە بەرلین ١٨٠٧-١٨٠٨ وتارێکی ناوداری دا بە ناوی «وتارێک بۆ نەتەوەی ئەڵمان». ئەو دەمە لەشکری فرانسی بەشێکی گەورەی ئەڵمانیای داگیر کردبوو. ئەم وتارەی فیختە هەر زوو کرا بە کتێب و بووە یەکێک لە بەرهەمە کلاسیکەکانی ناسیۆنالیزم.

٦- بڕوانە: H. S. Reiss, *The Political Thought of the German Romantics*, Oxford 1955. و Zwi Batscha, *Gesellschaft und Staat in der politischen Philosophie Fichtes*, Frankfurt 1970.

٧- بە هەمان شێوە، ساڵانی ١٩٩٠، زمان کرایە بەڵگەی شەڕی پەلهاوێژی سەربستان: هەر جێیەک زمانی سەربی بەکار بهێنێ ئەوە سەربستانە».

٨- دەکرێ لە سکەندەناڤیا نموونەی سنێلمان Johan Vilhelm Snellman بهێنینەوە کە داوای دەکرد تەنها زمانی فینلاندی لە فینلاند بکرێتە زمانی دەوڵەت. سنێلمان گرنگترین دیمانەیاری ناسیۆنالیستە فینلاندخوازەکان «فێنۆمان fennoman» بوو. چەمکێکی دیکەی ناسیۆنالیستانە چەمکی «فینلاندی مەزن Suur-Suomi» بوو کە لە ١٨٥٠ کاندا پەیدا بوو. مەبەستیش لێی ئەوە بوو، پلەی یەکەم لە ڕووی فەرهەنگییەوە و پاشان لە ڕووی سیاسیشەوە، هەموو وەڵاتانی فینلاندیزمان (وەک کارێلێن Karelen و هەرێمانی فینلاندیزمانی سوێد و نەرویژ) لە «فینلاندی مەزن» دا کۆبکاتەوە. باوەڕی فینلاندی مەزن لە سەدەی بیستەمدا لەلایەن ناسیۆنالیستە پەرگیرەکانی نێو بزاڤی Lappo و IKL پەیڕەوی دەکرا. سوێد بە سیاسەتی سوێدیاندنی ناوچەی Tornedalen بەرەنگاری ئەو مەبەستە بۆوە.

٩- فیختە لێرەدا زانستکار و هونەرکاران لە سەفەربەستی دەبوورێ بۆ ئەوەی دەرفەتیان هەبێ ئاشنای بیرگەلی نوێ بن.

١٠- فیختە پێی وەها بوو کە لە دواڕۆژێکی دوورەدەستدا دەوڵەتی ناسیۆنال دەبێتە دیاردەیەکی ناپێویست. ئەو دەمە سەرلەبەری مرۆڤایەتی لە دەوڵەتێکی هۆشیارانەی مەسیحیدا کۆدەبنەوە.

١١- ناسیۆنالیزمی Boer ی باشووری ئەفەریقا شاخێکی تایبەتە لە بیروڕاکانی فیختە دەربارەی دوورەپەرێزی ناسیۆنالانە. لە ساڵانی ١٩٣٠ دا باوەڕی ئەپارتاید apartheid، واتە جودا کردنەوەی نەتەوەکان لە یەکدی، شێوەڕێژ کرا. ئێستا، پاش چەندین ساڵ لە سیاسەتی ئەپارتاید، پارتی ناسیۆنالیست سەلماندی کە باشووری ئەفەریقا فرەنەتەوە بێ. لەوەی پێی دەگوترێ فیختەیەتیی نوێ تەنها ئەوە ماوە کە ناسیۆنالیستانی پەرگیر داوای «دەوڵەتێکی گەلێر» ی تایبەت دەکەن بۆ Boer ـەکان.

١٢- لە بەرهەمەکانی H. Tingsten و لە کتێبی: *The Historical Evolution of Modern Nationalism* ی Carton Hayes (نیویۆرک ١٩٣١) دا باسی Treitschke، Barrès و Maurras شی دەکەنەوە. باسی بیری ناسیۆنالیستانەی سالارپەرستی ئەڵمانیا لەم کتێبەدا هاتووە:

K. Sontheimer, *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik.* München 1962

١٣- ئەم دوو کتێبەی خوارەوە باسێکی سەرانسەری و بەنرخ دەربارەی ناسیۆنالیزمی کۆن و نوێی ڕووسیا پێشکەش دەکەن: Thomas Parland, *The Rejection in Russia of Totalitarian Socialism and Liberal Democracy.* بڵاوکراوەی کۆڕی زانستیی فینلاند، هێلسنکی ١٩٩٣.

A. Kappeler, *Die Russen. Ihr Nationalbewusstsein in Geschichte und Gegenwart.* Köln 1990.

١٤- بڕوانە باکونین Bakunin ی بەشی هەفتەمی ئەم کتێبە: ئەنارکیزم و سەندیکالیزم.

١٥- Nikolaj Danilevskij ئایدیۆلۆژیستی پانسلاڤیزم بوو. ئەم دەیگوت ڕووسیا سەر بە ئەورووپا نییە بەڵکوو دەبێ ئیمپراتۆریی سلاڤی دامەزرێنێ، کۆستەنتینە داگیر بکاتەوە و بیکاتە «ڕۆمای سێیەم».

١٦- بەشێکی زۆری پەیڕەوانی بۆلشەڤیزمی نەتەوەیی نووسەرانێکن پەسنی گوزەرانی گوند و جووتیارەتی دەکەن.

١٧- دەربارەی نامەکەی ١٩٧٣ ی سۆلژەنیتسین بڕوانە: .Letter to the Soviet Leaders, New York 1975.

دەربارەی دروست کردنەوەی ڕووسیا بڕوانە:

Kak nam obustroit´ Rossiju? (Paris 1990)

ئەمیان تەرجەمەی ئینگلیزی هەیە بە ناوی: .*Rebuilding Russia*, London 1991.

١٨- .*Westernizers and Nativists Today*. Russian Studies in Philosophy, 1993.

١٩- ئەم مانیفێستە لە «Sovjetskaja Rossja (27.7.1991, 12.6.1992) بڵاوکرایەوە. ئەم گۆڤارە جاران ئۆرگانی کۆمیونیستانی ڕووس بوو بەڵام ئێستا خۆی بە «نەتەوەیی گەلێر» دەزانێ..

٢٠- بۆ نموونە بڕوانە:

P. I. Smirnov, *Russia’s Movement toward a Market Civilization and the Russian National Character*. Russian Studies in Philosophy, 1993..

پێرستی ناوی کەسان

– لە کتێبە چاپکراوەکەدا –

Adorno, Theodor 149
Ahmad, Khursad 193
Aksakov, Konstantin 214
Aksiutjits, Viktor 218
Allison, Lincoln 53, 235
d'Annunzio, Gabriele 124
ab Aquino, Thomas 133
Arrow, Kenneth 164

Bakunin, Michail 112, 113, 243
Barrès, Maurice 211
de Beauvoir, Simone 179, 183
Bebel, August 179
Bentham, Jeremy 29, 41
Bernstein, Eduard 80, 99, 100, 103, 106
von Bismarck, Otto 141, 210
Bryson, Valerie 186, 189, 240
Burke, Edmund 47, 49, 51, 52, 56, 57

di Cavour, Camillo 210
Chomjakov, Alexej 214
Krushchev, Nikita 87, 237
Cohn-Bendit, Daniel 147, 152-155
Cohn-Bendit, Gabriel 147, 152-155
Cole, G. D. H 118
Collard, Andrée 181
de Condorcet, Antoine 234
Crossman, Richard 100, 101, 104

Danilevskij, Nikolaj 243
Darwin, Charles 112
Deng Xiaoping 77, 79, 95, 96
Disraeli, Benjamin 57
Dostojevskij, Fjodor 214
Dubcek, Alexander 78
Durkheim, Émile 172
Dworkin, Ronald 34, 36, 233

Engels, Friedrich 72-74, 84, 88, 93, 97-99, 179, 184
Fichte, Johann Gotlieb 205-211, 242-243
Firestone, Shulamith 180, 188, 191
Flach, Karl-Hermann 46, 233
Freud, Sigmund 148, 155
Friedman, Milton 157, 161, 163, 165, 166, 239
Fukuyama, Francis 13, 14, 17 233

Gahrton, Per 170, 171, 239
Gandhi, Mohandas 116, 174
Gentile, Giovanni 122, 124, 130
Goldwater, Barry 54
Gorbachev, Mikhail 78, 81, 83, 87, 93, 224
Gortz, André 89
Greer, Germaine 180, 184

Habermas, Jürgen 149
Halsaa, Beatrice 190-191
Hayek, Friedrich 42-43, 60
Heckscher, Gunnar 54, 61
Hedenius, Ingemar 233
Hegel, Friedrich 48-49, 148-149, 205

von Herder, Johann Gottfried 204-206
Herzl, Theodor 210
von Hindenburg, Paul 213
Hitler, Adolf 122-124, 126-128, 130, 213
Hogg, Quintin 47, 52, 58, 234

Jeltsin, Boris 224, 226
Jiang Zemin 81, 87, 96, 98
Johannes Paulus II 132, 140, 143, 145, 238
Johannes XXIII 140, 143

Kaltenbrunner, Gerd-Klaus 62, 63, 236
Kant, Immanuel 100
Kautsky, Karl 105
Keynes, John Maynard 16, 44, 106, 157
al-Khadaffi, Muammar 192
Khamenei, Ali 197
Khomeini, Ayatollah 193-200
Kirk, Russel 51-52, 61,63, 235
Kjellén, Rudolf 129
Kollontay, Alexandra 179
Kossuth, Lajos 210
Kovac, Bogomir 237
Kristol, Irving 51, 56
Kropotkin, Peter 112, 238

Lenin, Vladimir Iljitj 77-92, 97, 105, 113-114, 147
Leo XIII 136, 141, 144, 239
Leontiev, Konstantin 215
Lepage, Henri 158-163, 167-168
Li Lanqing 85
Limonov, Eduard 161-169
Lin Piao 237
Lindman, Arvid 236
Lloyd George, David 17
Locke, John 158-159
Lönnrot, Elias 242

Malthus, Thomas 30
Mao Zedong (Mao Tse-tung) 77, 79, 81-89, 92-95, 237
Marcuse, Herbert 147-155, 191
Maritain, Jacques 133-139, 142
Martinet, Gilles 102, 110
Marx, Karl 82-86, 88, 97, 98, 147-148, 150, 213, 236, 237
Maurras, Charles 211, 243
Mazzini, Giuseppe 205-211, 241
Michels, Robert 125
Mill, John Stuart 30, 33-36, 39-41, 44, 178-179
Millett, Kate 180-186
Mitchell, Juliet 181, 185
Mussolini, Benito 120-122, 124, 127, 130
Mühlenfeld, Hans 236

Næss, Arne 169, 171, 173, 174, 176-177, 240
Napoleon 206, 213
Nasser, Gamal Abdel 192
Nisbet, Robert 51, 56, 235
Niskanen, William 165
Nozick, Robert 157-159, 161, 168, 240
Nyerere, Julius 99-102, 105

Occhetto, Achille 84, 87, 89, 90, 96, 97, 237, 238
Ohlin, Bertil 44, 234

Pareto, Vilfredo 125
Paulus VI 139-140
Pius XI 141, 144
Pius XII 141
Plechanov, Georgij 73
Popper, Karl Raimund 38-39
Prochanov, Alexander 218
Proudhon, Pierre-Joseph 112, 115, 118, 119
Pétain, Philippe 213

Quisling, Vidkun 121

Rasputin, Valentin 218
Rawls, John 34-36, 233
Ricardo, David 30
Rocco, Alfredo 123
Rousseau, Jean-Jacques 204-205, 207
Russell, Bertrand 108
Sacharov, Andrej 225
Schmitt, Carl 211, 212
Scruton, Roger 51, 60, 235
Smith, Adam 29-31, 50, 159, 166
Snellman, Johan Vilhelm 242
Solzjenitsyn, Alexander 216-226, 244
Sorel, George 124
Spengler, Oswald 211
Stalin, Josef 77,81, 87-89, 91-92, 94
Stanton, Elizabeth 179, 181, 190
Stolypin, Pjotr 216, 228

Talmon, J. L. 223
Tingsten, Herbert 13, 14, 35, 42, 243
Tito, Josip Broz 77, 79, 118
Tolstoj, Leo 116
von Treitschke, Heinrich 211-212, 243
Vico, Giambattista 241
Viereck, Peter 51, 59, 235

Webb, Sidney 16-17
Weber, Max 8
Wigforss, Ernst 104, 107
Wojtyla, Karol 132
Wollstonecraft, Mary 178

Zjirinovskij, Vladimir 159

***

ئەم کتێبە بە چڕی لە باوەڕە سیاسییەکانی سەدەی بیستەم دەدوێ، باس لە پاشخانیان دەکات و گۆڕانکارییان پێشان دەدات.

ئایدیۆلۆژیا سیاسییە کلاسیکەکان، هەر یەکەیان، بەشی تەرخانی هەیە. لە مامۆستایانی دامەزرێنەرەوە باسیان دەست پێ دەکات و دەگاتە ملانێی سیاسیی هاوچەرخی نێوان لیبەرالیزم، کۆنەوارەتی، مارکسیزم، کۆمیونیزم و سۆسیالیزمی بیرازخواز. جگە لەوەش ئەنارکیزم و سەندیکالیزم، فاشیزم و نازیزم بەشی تێرباسیان هەیە.

لەم چاپەدا بەشێکی نوێ تەرخان کراوە بۆ ناسیۆنالیزم و بزاڤی ناسیۆنالیزمی نوێی ئەورووپای ڕۆژهەڵات. ئەوجا سەرلەبەری کتێبەکەش بژار کراوەتەوە.

لەم چەند دەساڵەی ڕابوردوودا ڕێبازی سیاسیی نوێ خۆیان ڕەپێش خستووە. ئەمانە بە فرەوانی باسیان هاتووە:

– چەپی نوێ: Herbert Marcuse و بیروڕاکانی شۆڕشی پاریسی ١٩٦٨.
– نوێلیبەرالیزم: Milton Friedman و ڕاست بوونەوەی ئایدیۆلۆژیانە دژ بە دەوڵەتی خۆشگوزەران و بیرۆکراتیی دەوڵەتی.
– ئێکۆلۆژیزم: Arne Næss ی بیریاری ژینگەدۆستی نەرویژی و بیروڕای پارتە کەسکەکان.
– فێمینیزم: بەرنامەی بزاڤی ڕادیکالی ژنان و پارتی نوێی ژنانی ئیسلاندی.
– ئیسلامەتی: ئیسلام وەک ئایدیۆلۆژیایەکی سیاسی لە شۆڕشی ئێراندا. بیروڕاکانی ئیمام خومەینی دەربارەی دەوڵەتی سەرتەڵی خوداناسان.
– ڕمانی کۆمیونیزم و هەڵگەڕانەوەی ئایدیۆلۆژیانە لە ئەورووپای ڕۆژهەڵات.

ئەم کتێبە بابەتی خوێندنە لە زانکۆ و فێرگە بەرزەکانی سوێد و فینلاند. نووسەری ئەم کتێبە: Reidar Larsson مامۆستای زانکۆیە و دەرسی سیاسەتناسی (دەوڵەتناسی) دەڵێتەوە. چەندین بەرهەمی دەربارەی بیروڕای سیاسی بڵاوکردۆتەوە.